

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ДОБІЖА Василь Валерійович

УДК 323 (477) + 172

**ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОЇ ВЛАДНОЇ
ЕЛІТИ В УКРАЇНІ**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник:

БАБКІНА Ольга Володимирівна,
доктор політичних наук, професор

Київ – 2008

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ.....	15
1.1 Гносеологічний базис владної еліти та визначення її сутності в політологічному дискурсі.....	15
1.2 Концептуально-методологічний інструментарій аналізу політичної культури владної еліти.....	39
1.3 Особливості методичних підходів дослідження політичної культури владної еліти.....	53
Висновки до першого розділу.....	70
РОЗДІЛ 2 СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОЇ ВЛАДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ.....	73
2.1 Політична культура владної еліти в умовах суспільно- історичної трансформації.....	73
2.2 Політико-культурні орієнтації владної еліти періоду становлення незалежності.....	88
2.3 Діалектика суб'єкт-об'єктної взаємодії механізмів формування системи цінностей владної політичної еліти.....	108
Висновки до другого розділу	122
РОЗДІЛ 3 СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ, ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ.....	125
3.1 Регіональні аспекти політичної свідомості та культури владної еліти	125

3.2. Вдосконалення професійної політичної культури владної еліти в процесі забезпечення прийняття і реалізації політичних рішень.....	138
3.3. Етико-моральні та правові чинники формування професійної політичної культури владної еліти	155
Висновки до третього розділу	172
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	187

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вся логіка сучасних політичних процесів, що відбуваються в Україні, а особливо процесів виборчих, невідворотно вимагає з'ясування того кола питань, які пов'язані з функціонуванням політично провідної суспільної верстви. Та й за класичним витлумаченням сутності держави, державно організованим можна назвати те суспільство, яке в своїй соціальній структурі має “особливу групу людей — апарат управління, який виконує різноманітні загальносоціальні функції” [1, 194] і, насамперед, таку першочергову справу, як здійснення функції правління [2, 292; 3, 25-28]. Починаючи з досліджень Г. Моски та В. Парето, за означеною соціальною верствою закріпилася назва “політична еліта”, яка, за визначенням першого, є правлячим класом, що виконує всі політичні функції, монополізує владу і користується всіма перевагами, наданими нею [4, 187].

Дослідження владної політичної еліти особливо актуальне й цінне в Україні, яка переживає перші етапи розвитку власних політичних інститутів, “дитячі хвороби” державотворення, що супроводжуються зміною політичних цінностей, новими надіями та розчаруваннями громадян України в ними ж обраній владі.

Актуальність визначається також тим фактом, що в радянському просторі проблема еліти не тільки полишалася на периферії соціогуманітарних досліджень, але поставала, передусім, в “негативному” забарвленні — лише як об’єкт наукової критики. Криза соціалістичної ідеї, розпад соціальної системи, в котрій панували її модерністські принципи, цінності та норми, трансформація масової свідомості знаменні не тільки “зняттям” заборони на тему еліти як “класового” утворення, а й визріванням

потреби з боку гуманітарної думки заповнити певні “білі плями” в своєму дослідницькому арсеналі, що означає не лише переосмислення теоретичного західноєвропейського спадку, але й зміну орієнтирів та способу організації сучасного філософського мислення. Необхідність означеної зміни пов’язана, в першу чергу, з тим, що ціла низка соціокультурних зрушень, властивих для посткомуністичного суспільства, які узагальнюються у понятті “транзитного соціуму”, дає змогу як вітчизняним дослідникам (Є. Бистрицький, Є. Головаха, С. Катаєв, А. Клепиков, С. Макєєв, А. Федоров та ін.), так і аналітикам з інших пострадянських країн (Н. Аітов, Л. Іонін, Ю. Качанов, Н. Козлова, Н. Смірнова, Н. Шматко та ін.) визначити посткомуністичне суспільство як суспільство постсучасне, яке, таким чином, “важко чи взагалі неможливо описати за рецептами класичних соціально-філософських систем” (Є. Бистрицький).

Осмислення нової, унікальної української соціокультурної та духовної ситуації, в контексті якої своєрідно “ставиться під питання” класична спадщина взагалі та її модерністський дискурс про статус еліти, зокрема, поглиблює також переконання в принциповій практичній значущості дискурсу про еліту: адже його теоретична артикуляція є водночас і способом формування самої еліти, з якою небезпідставно пов’язується поступ України в майбутнє.

Відповідно, “емпіричною” формою актуальності та теоретичної значущості теми може слугувати (і слугує) дискурс про національну еліту, що інтенсивно артикулюється сьогодні як в Україні, так і в інших посткомуністичних державах.

Феномен політичної еліти як значимого суб’єкта сучасного соціального процесу є об’єктом досліджень політологів і розглядається ними в різних ракурсах. І це не випадково, тому що успіх соціально-політичних і економічних реформ будь-якого суспільства значною мірою обумовлений

професіоналізмом правлячої еліти і безпосередньо залежить від діяльності всіх елітарних груп у суспільстві. З іншого боку, зміни політичної системи суспільства викликають і обумовлюють, у свою чергу, зміни в складі та тенденціях розвитку правлячої еліти.

Використовуючи науковий потенціал зарубіжних авторитетів і методологію дослідження в галузі елітотворення, дисертант, однак уявляє специфіку цього процесу в нестабільних у соціально-політичному відношенні суспільствах, яка характерна практично для всіх країн пострадянського простору, включаючи Україну. Тому при дослідженні перехідних суспільств аналіз стану їх політичних еліт є найважливішим, оскільки функціонування правлячої еліти детерміновано істотними змінами в соціальній структурі, актуалізацією завдань компетентного управління, збільшенням кількості деструктивних явищ, які викликані глибиною соціальної трансформації, у тому числі соціальною напруженістю.

Одним з головних завдань української політичної науки є визначення шляхів і засобів підвищення політичної культури сучасної правлячої еліти. Саме цим і обумовлена актуальність обраної теми дослідження.

Незважаючи на численні наукові роботи, присвячені аналізу політичної еліти України, дослідження чинників, що визначають її політичну культуру, здебільшого залишаються поза увагою вчених.

В Україні, виходячи з особливостей її історичного розвитку, традицій, низки проблем та суперечностей, що накопичилися впродовж довгого часу, сформувався власний набір чинників, які вказують на параметри політичної культури владної політичної еліти й потребують детальнішого аналізу.

Сьогодні в Україні переважають дослідження конкретно-теоретичного та загально-філософського типів аналізу, одночасно існує потреба ще й в узагальнених дослідженнях на рівні емпіричного пізнання. Порівняно незначна кількість таких досліджень, особливо стосовно другої половини

90-х років ХХ ст., вказує на те, що ця проблема гостро актуальна й порівняно мало досліджена, особливо на новому історичному матеріалі.

Проблему еліт у політичній науці давно й всебічно розглядають різні автори. Ідеї політичного елітизму висловлювали ще Конфуцій, Платон, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше та інші.

У першій третині ХХ сторіччя розрізнені ідеї елітарності систематизували й узагальнили відомі соціологи Г. Моска та В. Парето, яких вважають засновниками науки елітології. Її основоположниками також вважають Р. Міхельса, Ж. Сореля, М. Вебера. Вони сформулювали абетку доктрин, їхні наступники розвинули, переосмислили окремі положення, однак фундаментальні основи залишились незмінними. Власне, вони зробили еліту предметом свого дослідження, дали їй визначення, розкрили структуру, закони її функціонування, визначили роль еліти в соціальній та політичній системі, вказали на закономірності зміни еліт.

Виникнення і глибоке обґрунтування елітарних теорій в Україні пов'язане з іменами В. Липинського та Д. Донцова. На проблеми еліт звертали увагу такі вчені з української діаспори, як І. Лисяк-Рудницький, Г. Грабович, Я. Пеленський. В Україні, починаючи з 90-х років, проблемою еліт у тому чи іншому контексті займалися такі сучасні науковці, як О. Білий, Д. Видрін, С. Вовканич, Б. Гаврилишин, О. Гринів, А. Колодій, І. Курас, Б. Кухта, О. Лазоренко, В. Лизанчук, В. Литвин, В. Малахов, М. Михальченко, А. Пахарєв, В. Потульніцький, В. Танчер, М. Шульга, Б. Ярош. Елітаристською проблематикою займається група вчених, що гуртується навколо редакції наукового журналу "Політична думка". Зокрема, В. Полохало, О. Дергачов, А. Федоров та ін. досліджували українську "посткомуністичну" еліту. Вагомий внесок у теорію політичної еліти зробили харківські політологи Л. Манжуловська, О. Куценко, О. Халецька та інші, які вивчають джерела поповнення еліти, способи її формування, взаємодію

старої й нової, політичної та економічної еліти, її згуртованість, вплив еліти на трансформацію суспільства [5; 6; 7; 8; 9].

Вагомий внесок в дослідження сутності, значення та ролі політичних еліт в суспільних процесах зроблено авторами збірника “Еліти і цивілізаційні процеси формування націй” (2006 р.) [10], серед яких, насамперед, слід відзначити праці М. Поповича [11]; Л. Нагорної [12]; К. Семчинського [13]; О. Траверсе [14]; О. Бабкіної [15]; В. Горбатенка та І. Горбатенко [16]; М. Обушного [17]; Г. Зеленько [18]; Л. Кочубей [19]; Ф. Медвідь [20] та ін.

В першу чергу в цих працях піднімаються проблеми щодо місця української еліти у формуванні нових суспільних взаємовідносин на початку III тисячоліття. Однак багато проблем елітотворчого процесу в Україні все ще мало досліджені або ж учені й зовсім залишають їх поза увагою. Зокрема можна назвати такі: історія формування національних еліт; роль еліт в розвитку національної свідомості; еліти як об’єкт досліджень; елітарні прошарки в сучасному суспільстві; місце і роль політичної, військової, наукової, культурної, інтелектуальної та інших еліт в минулому й сучасному житті; поєднання у формуванні національних цінностей їхнього оновлення і збереження, вплив еліт на ці процеси; культурні й моральні характеристики, творчі й організаційні здібності, сила волі, твердість віри як ознаки представників елітарних прошарків суспільства; нормативні (ціннісні) та функціональні концепції в діяльності еліти; культурна самобутність нації та інших етнічних утворень; проблема “відкритості — закритості” елітних груп населення; “елітний прагматизм” та “цинізм” в діяльності еліти; еліти в процесах збереження й творення культури, держави та нації тощо.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми “Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий і український досвід” кафедри політичних наук Національного

педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, науковий напрям “Дослідження гуманітарних наук”, затверджений Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 25 грудня 2003 року). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 22 грудня 2005 року).

Об’єктом дослідження є владна політична еліта України, еволюція її формування та самоіндетифікації.

Предметом дослідження є процес становлення та розвитку політичної культури владної політичної еліти в період формування демократичних основ українського суспільства.

Метою дослідження є висвітлення процесу формування політичної культури владної еліти в Україні від 90-х років ХХ сторіччя в умовах переходу від однієї суспільно-політичної системи до іншої, з’ясування процесів її становлення, розвитку та особливих рис у період формування в Україні демократичних основ суспільства.

Виходячи з мети та враховуючи необхідність забезпечення виходу на новий рівень теоретичного осмислення проблеми, у дисертації передбачено розв’язання таких **завдань**:

- з’ясувати гносеологічний базис владної еліти та розуміння її практичної ролі й функцій в сучасному політологічному дискурсі;
- визначити концептуально-методологічний інструментарій аналізу політичної культури владної еліти, а також розкрити особливості методологічних підходів дослідження політичної культури владної еліти;
- проаналізувати розвиток політичної культури владної еліти в умовах суспільно-історичної трансформації і дослідити політико-культурні орієнтації владної еліти періоду становлення незалежності України;
- показати діалектику суб’єкт-об’єктної взаємодії механізмів

формування системи цінностей владної політичної еліти;

— дати оцінку регіональним аспектам політичної свідомості та культури владної еліти;

— визначити пропозиції щодо вдосконалення професійної політичної культури владної еліти в процесі забезпечення прийняття і реалізації політичних рішень;

— розкрити етико-моральні та правові чинники формування професійної політичної культури владної еліти.

Методологічну базу дослідження становить комплекс філософських, загальнонаукових та спеціальних методів, що забезпечують єдність гносеологічного, соціально-філософського і політологічного аналізу феномену політичної еліти.

Зокрема, у дисертаційному дослідженні використані: діалектичний метод як основа аналізу політичної еліти з погляду єдності різноманітних чинників, що складають її сутність; соціологічний метод, що дає підстави для з'ясування впливу економічних відносин, ідеології і культури на формування політичної еліти; функціональний метод, що застосовується для аналізу взаємозв'язків між рівнем політичної культури суспільства та політичної еліти; біхевіористський метод, який використовується для вивчення поведінки окремих представників політичної еліти та їх оточення; системний і синергетичний методи, що дали можливість розглядати політичну еліту як цілісне явище; тектологічний метод (А. Богданов), який використано для аналізу процесів формування і реалізації професійних навичок і обов'язків владної політичної еліти; історіологічний метод (І. Варзар), суть якого проявляється в періоди найважливіших історико-політичних зрушень суспільства, має відношення до архетипів суспільної свідомості українського народу і враховується при визначенні сутності тих, хто належить до правлячої політичної еліти. В контексті історичного аналізу ми розкриваємо

значимість параметральних змін в сучасному розумінні владної політичної еліти, оцінюємо її значення та роль.

Порівняльно-політологічний метод при аналізі й оцінці владної політичної еліти України дав змогу використати досвід трактування владної політичної еліти або схожих за суттю термінів в інших країнах та теоретично обґрунтувати його застосування. Він також дозволив використати багатоманітність соціально-політичного досвіду з метою знаходження паралелей між рівнем розвитку суспільства та політичною культурою правлячої політичної еліти; психологічний метод, що застосовувався для визначення підсвідомого сприйняття громадянами системного образу політичної владної еліти.

Дисертація ґрунтується на принципах структурно-функціонального та системного аналізу, що дає змогу всебічно дослідити поняття “владна політична еліта”, виявляючи основні параметри її політичної культури, структурні елементи, етапні моменти її становлення, розвитку та сучасної інституціалізації.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять документальні джерела, статистичні дані, результати соціологічних досліджень, проведених в Україні, а також власні спостереження за розвитком сучасних політичних процесів.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена як сукупністю поставлених завдань, так і засобами їх розв’язання. В загально-пізнавальному аспекті вона пов’язана із приростом нових знань з досліджуваної проблеми, насамперед, в політологічному аспекті. У дисертації розроблено комплексну концепцію формування політичної культури владної еліти, яка опирається на класичну теорію розвитку суспільства, сутність якої розкривається в процесі політологічного аналізу ролі та значення політичної культури в процесі становлення демократичного суспільства в Україні; виявлено політологічні

характеристики формування політичної культури владної еліти, головними з яких є загальносуспільні й національно-традиційні цінності, етико-моральний та когнітивний компоненти. На основі комплексного аналізу особливостей формування культури владної політичної еліти України вироблено рекомендації щодо оптимізації подальшого її формування. У межах дослідження одержано результати, які містять наукову новизну й у вигляді тез висуваються на захист:

— досліджено еволюцію політичної культури владної еліти України. Доведено, що вона носила нормативний характер й формувалася паралельно із політичною етикою в різні історичні періоди розвитку української державності;

— доведено, що політична культура владної еліти тісно пов'язана із особливостями соціальної структури, наявністю та характером політичних партій, відносинами між ними, типом політичного режиму, у рамках якого функціонувала країна до початку трансформації, та іншими факторами;

— розкрито роль соціальної синергетики та тектології як важливих факторів формування професійної політичної культури владної еліти. При цьому роль чинника політичної культури еліти можна порівняти із роллю флуктуації у відкритій неврівноваженій динамічній системі, рух якої переходить через точку біфуркації. З'ясовано, що тектологічний підхід до розгляду політичної культури з практичної точки зору може слугувати своєрідним системним каркасом організації державної підготовки, добору, розстановки і використання політиків-професіоналів, політичної еліти для підвищення продуктивності їх діяльності;

— визначено місце політичної культури в структурі діяльності владної політичної еліти: політична культура одночасно виступає елементом (політична свідомість) і функціональним аспектом (політична поведінка) політичної еліти; визначено, що лише випереджальний стан розвитку

політичної культури владної еліти стосовно культури масової дає підстави визначати політичну еліту як творчу меншість і носія соціальних інновацій;

— виявлено особливості суб'єкт-об'єктної взаємодії механізмів формування системи ціннісних орієнтацій вітчизняної політичної еліти як основи подальшої еволюції демократичних відносин, становлення демократичного типу політичної свідомості, формування політичної поведінки на демократичних засадах. Разом із тим доведено, що формування системи ціннісних орієнтацій не може не спиратися на певну духовно-етичну основу: процес формування політичної культури владної еліти повинен містити як мінімум два чинники — і обидва одночасно — високі етико-моральні якості й високий професіоналізм на основі розвиненої правосвідомості та політико-правових знань. За наявності відповідної потребам суспільства політичної етики та культури владної еліти слід розраховувати на активність і організованість її професійних політичних дій. За відсутності таких самі представники політичної еліти ризикують зникнути з політичної арени;

— запропоновані критерії сучасної владної політичної еліти України й, відповідно, типології її політичної культури: регіональна відмінність, соціальний статус, партійна та групова ідентифікація, участь у бізнесі та ступінь його підтримки. При цьому з'ясовано, що повільне становлення демократичної політичної культури на інституціональному рівні пов'язане з незмінністю політичної еліти.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження пов'язане із внеском у становлення окремого напрямку в сучасній політичній науці — політичної елітології. Виявлені головні теоретичні підходи до проблеми трансформації політичної еліти в системі перехідних суспільств, основні характеристики політичної культури владної еліти як суб'єкта політичного процесу можуть використати владні структури,

політичні партії, виборчі штаби, засоби масової інформації та інституції, які готують управлінські кадри. Окрім того, їх можна використовувати у підготовці підручників, навчально-методичних посібників, для викладання загальних курсів із політології та історії України, спеціальних курсів, наприклад, “Політична еліта України” та ін.

Особистий внесок здобувача в одержанні наукових результатів полягає у розробці комплексної концепції формування політичної культури владної еліти в Україні для підвищення якості її діяльності в розв’язанні завдань, що стоять перед Україною в XXI столітті.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження доповідалися і обговорювалися на засіданнях кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету, ряді науково-практичних та науково-теоретичних конференцій, а саме: міжнародній науково-теоретичній конференції “Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі” (Київ, 2006); науково-практичній конференції “Євроатлантична інтеграція: реалії та перспективи” (Вінниця, 2006); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Євроінтеграційні процеси: міжнародна і міжрегіональна співпраця” (Вінниця, 2007).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 10 робіт, з них 4 статті у фахових виданнях ВАК України, 3 статті у збірниках наукових праць, 3 — у тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертаційного дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, списку використаних джерел (320 найменувань). Загальний обсяг дисертації — 211 сторінок, основна частина роботи — 186 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ

1.1. Гносеологічний базис владної еліти та визначення її сутності в політологічному дискурсі

Елітистська традиція в соціально-політичній думці — одна з найстаріших, тому природно займає гідне місце в класичній спадщині політології. Сьогодні ідеї елітизму одержують нові імпульси, привертають нових прихильників. Як слушно зазначає В. Танчер, “з їх допомогою намагаються знаходити способи нейтралізації негативних наслідків кризових проявів перехідного періоду, в якому знаходиться й Україна” [21, 7]. “Вони стають відповідальними за стан речей, персоніфікованим втіленням раніш безликої інституціоналізованої влади, яка викликає невдоволення громадян” [22, 175]. А інтерес до елітистських ідей зростає якраз в періоди порушень ходу інституціоналізованих процесів поступального розвитку [23, 250].

Стосунки між елітами — це уособлення прихованої боротьби за владу, з нею пов’язують головні історичні події нашого часу (державні перевороти, боротьбу за ринки, нафтові кризи тощо) [24]. Разом із тим, однією з особливостей аналізу дослідження владної еліти є те, що попри довготривале осмислювання дослідниками її сутності, сумнівною сьогодні залишається однозначність в його трактуванні, насамперед, в теоретичній площині. Й це не дивлячись на те, що в сучасній політичній науці термін “еліта” став загальноприйнятою категорією. Незважаючи на тривале застосування даного поняття, його й досі слід розуміти як суперечливе та нечітко визначене, на що, наприклад, вказує наявність біля п’ятдесяти лише найбільш вживаних

його визначень [25, 12]. Тут ми маємо справу з показовим процесом наукового пізнання — сутнісним з'ясуванням поняття. У першому значенні “еліта” (від фр. elite — добірний, вибраний) — це “найкращі, добірні екземпляри селекції”, в другому, переносному значенні — “найкращі представники (суспільства, країни, народу і т.д.)” [26] або “найкращі представники певної частини суспільства, суспільної групи і т.п., наприклад, наукова еліта” [27].

У словнику С. Ожегова і Н. Шведової уточнюється, що в іншому значенні “еліта” — це не тільки “найкращі представники певної частини суспільства, угруповання”, але і “люди, що відносяться до верхівки певної організації, угруповання. Творча, політична, владна еліта” [28]. Інші автори так визначають слово “еліта”: “найкращі представники суспільства або будь-якої його частини. Письменницька еліта, привілейована верства суспільства, обрані. Тут лікувалася тільки еліта. Ціни доступні лише еліті” [29].

Разом з тим в останнє десятиліття дана лексема активно вживається вченими-політологами, соціологами, філософами як термін для позначення представників тих соціальних верств, які беруть участь у виробленні і ухваленні найважливіших владно-управлінських рішень і реально впливають на соціально-політичну ситуацію в державі. Поряд із публікаціями про елітний ракетний комплекс, світову шахову еліту, елітний відпочинок велика увага приділяється діяльності правлячої, владної, політичної або політико-управлінської (адміністративно-політичної) еліти. І одночасно мало хто звертає увагу на той очевидний факт, що “елітарність” — це не стільки якість, скільки ідеологічний антураж, бажане оформлення тієї групи можновладців, яка в сучасних умовах не може втриматися від спокуси не вдавати з себе еліту.

Нині в різних колах, як наукових, так і не наукових, говорять про політичну еліту, де-факто зараховують до неї всіх вищих державних

чиновників, членів парламенту та лідерів політичних угруповань. Більш того, поряд з поняттям “політична еліта” у політичній науці активно використовують дефініції “політичний клас” — сукупність осіб, професійно задіяних у сфері політики, та “правлячий клас” — вища суспільна група в системі соціальної ієрархії, з якої рекрутуються представники політичного класу.

В Україні, скажімо, за умов первісного нагромадження капіталу вузьким колом осіб, часто тісно пов’язаних із колами старої партійної номенклатури, образ “влади” у суспільній свідомості поєднується не зі словом “еліта”, а зі словом “мафія”. Зрештою потребує уточнення, насамперед, в плані практичного розуміння й термін “владна еліта”. Слово еліта іноді “оточують” лапками, а іноді ні. При цьому термін “владна еліта” має дуже багато інших витлумачень.

Сьогодні поширенню політологічного дискурсу стосовно сутності еліти, неабиякою мірою сприяють численні обговорення, хто ж в даний час править Україною. Попри все, на наш погляд, ці дискусії свідомо підтримуються тими, хто дуже хотів би, щоб їх відносили до еліти, розглядали як еліту і дискутували про те, які проблеми існують у цієї еліти [30, 3]. Ніхто інший, як сама еліта є джерелом пропаганди своєї “елітарності”: чи то йдеться про політичний, чи науковий істеблїшмент, чи про володарів думок на ниві художньої творчості та засобів масової інформації, проблема елітарності все одно залишається “нарцисичною”, тобто проблемою високої самооцінки і позитивної самоназви групи осіб, що живуть безпосередньо близько від вогнища влади і беруть (або бажають узяти) участь у керівництві суспільством, у розробці його ідеологічних та політичних стратегій.

Тому слід погодитися з російським дослідником Г. Ашиним в тому, що слово “еліта” має характер соціального міфу [31] й тому вимагає вкрай

обережного поводження з собою, якщо, звичайно, ми не хочемо опинитися по той бік критичного ставлення до дійсності. А ця небезпека сьогодні дуже реальна. У культуру і менталітет людей цілеспрямовано стала упроваджуватися подвійна мораль: людство демонстративно розділяється на дві категорії людей — вибраних і підпорядкованих [32, 54.; 33; 34, 42].

Таким чином, введення слова “еліта” в масову свідомість (у контексті вищезазначеного) можна вважати навіть вдалою ідеологічною пасткою. Перед нами цікавий феномен: існує лексема еліта, яка активно використовується протягом останнього десятиліття в науковому дискурсі як термін і відповідає багатьом вимогам, що ставляться до наукового терміну [35; 36]: у нього є дефініція, він утворює словотворче гніздо (елітний, елітарний, елітологія, елітолог і т.д.), має граматичні особливості (форму однини і множини: регіональні, адміністративні і ін. еліти) і характеризується широкими можливостями лексичної сполучуваності (етнічна, пострадянська, периферійна і т.д. еліта).

Але разом з тим, якщо названими характеристиками можна описати політико-управлінські здібності залучених до сфери політичних справ людей, то стосовно політичної культури саме владної еліти, що є предметом розгляду нашого дисертаційного дослідження, такі оцінки можуть виявитися абсолютно непридатними. З іншого боку, дисертант вважає, що нове прочитання ролі і функцій владної еліти сьогодні пов’язане з істотними змінами в соціальній структурі суспільства, з актуалізацією завдань професійного керівництва, посилення соціальної напруженості в нашій державі, із збільшенням різноманітності спектру соціально-політичних сил, особливо після парламентських виборів 2006 р. за пропорційною основою і позачергових виборів 2007 року, в умовах будівництва в Україні нового типу партійної системи і т.д.

Все це, зі свого боку, породжує проблему практичної ідентифікації тих, хто належить до еліти, а хто ні, яка завжди є досить актуальною й знаходить відображення в сучасних розвідках українських фахівців О. Майбороди [37], П. Рудякова [38], Л. Нагорної [12] та інших. На наш погляд, розкриття даної проблеми потребує, насамперед, звернення до філогенетичного аналізу з метою виявлення сутності поняття “владна еліта”.

Почнемо з того, що сутність еліт розглядали різні автори давно і всебічно. Вивчення даних проблем, як слушно зазначали Б. Кухта та Н. Теплоухова [46, 75], полягає насамперед у дослідженні розмаїтості ієрархії підпорядкування, що становить внутрішню суть керівних процесів. Безумовно й те, що всі вони є політичними, тобто пов’язані найтісніше з владою у суспільстві [39, 42-43]. Так, у країнах Стародавнього Сходу та в часи Середньовіччя належність до еліти визначалася соціальним статусом: сам факт народження дитини у знатній сім’ї надавав їй привілеї. Ця еліта була замкненою групою, стійкою до зовнішніх впливів.

Фактично, починаючи з Конфуція (551 – 479 рр. до н.е.) проголошувалися одні норми поведінки для “благородних” людей, для тих, хто повинен керувати, а інші — для “низьких”, зобов’язаних коритися. Вчені Античності Аристотель, Геракліт, Платон та інші також підкреслювали необхідність нерівномірного розподілу суспільства, вважаючи, що одні повинні правити, а інші їм коритися [40, 37].

Фундатором цілеспрямованого наукового розгляду проблем владної еліти слід вважати італійського філософа Нікколо Макіавеллі. Як зазначає В. Корнієнко, “його ідеї “подарували” життя сучасним соціологічним теоріям еліт (В. Парето, Г. Моска, Ч. Мілс). На Макіавеллі, як на авторитет і предтечу, посилаються теоретики вчення про бюрократію (М. Вебер, Р. Міхельс)” [41, 123]. Н. Макіавеллі, насамперед, мав на меті створення науки управління людськими масами, яка б не будувалася на виявленні

основних мотивів людських дій. З його погляду, всі суспільства багато в чому різняться між собою внаслідок різноманітностей, породжених природою самої еліти. Він вважав, що цінності світу розподілено нерівномірно, а разом з ними настільки ж нерівномірно розподілено престиж, владу та почесні, пов'язані з політичним процесом.

Згодом свій внесок у формування сучасних теорій еліт зробив Ф. Ніцше. Першоосновою світового процесу Ніцше оголосив волю до влади, а рушійною силою історії вважав “ненаситне прагнення до прояву влади та застосування влади, користування владою як творчим інстинктом” [42, 298]. Разом з тим, на зламі XIX-XX сторіч вже не було спільних підходів як до визначення поняття “еліта”, так і до її структурних елементів, особливостей зміни (циркуляції). Виникають різноманітні напрямки, школи, виходить друком низка статей та монографічних досліджень, присвячених різним аспектам аналізу еліт. Однією із найвпливовіших є школа “макіавеллістів” (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс та інші), вплив якої вагомий і тепер.

Концепцію “владного класу” як суб'єкта політичного процесу сформулював Г. Моска у книзі “Основи політичної науки” (1896 р.). В одній з перших робіт “Теорія управління та парламентське правління” (1884 р.) він використав поняття “політичний клас”, стосовно частини владного класу, що має безпосередній стосунок до влади. На думку Г. Моски, “владний клас... виконує всі політичні функції, монополізує владу та насолоджується тими перевагами, які надає влада” [43, 187].

Розмірковуючи над процесами життєдіяльності владного класу, Г. Моска визначив три способи, завдяки яким цей клас досягає свого закріплення і оновлення: успадкування, вибір і кооптація. Він акцентував свою увагу на двох тенденціях: з одного боку, всі політичні класи прагнуть стати спадковими, а з другого, завжди є нові сили, що прагнуть змінити старі. Залежно від того, яка тенденція переважає, відбувається або “закриття і

кристалізація” політичного класу, або його більш-менш швидке оновлення. Першу тенденцію Г. Моска називав аристократичною, другу — демократичною. Якщо владна еліта не оновлюється адекватно із розвитком суспільства, в якому з’явилися нові могутні політичні сили, неминуче відбувається процес її витіснення новою владною меншістю (контрелітою) [43, 197].

Дещо по-іншому підходить до аналізу еліти В. Парето. Власне, саме йому зобов’язана політична наука введенням в обіг терміну “еліта”. Він зупинив свій вибір на ньому тому, що з цим словом у французьку та італійську — дві рідні мови для В. Парето — впровадилася латинська конотація *eligere* (“добір, вибір з розбірливістю”), а разом з нею, хоча й опосередковано, споконвічний зміст грецького *aristoi* — “особа, краща за якостями, а не за походженням” [44, 82].

Пояснюючи динаміку зміни еліт, В. Парето, як відомо, формулює свою теорію “циркуляції еліт”. Стабільна політична система характеризується перевагою еліти “левів” над елітою “лисів”. І навпаки, нестійка політична система вимагає від еліти прагматично мислячих енергійних політиків, новаторів, комбінаторів. Призупинення циркуляції призводить до виродження владної еліти, до революційних змін у політичній системі та до становлення нової еліти з переважанням у ній “лисів”, які з часом перероджуються у “левів”, прихильних до жорсткого правління [45, 63]. Постійна циркуляція — це результат здатності еліти переважати в конкретних історичних періодах, однак з часом такі переваги перестають відповідати суспільним потребам [46, 27-28].

Значну увагу дослідженню процесів елітарних змін приділяв Роберт Міхельс. Він вважав найефективнішою владу тих груп, котрі забезпечуватимуть підтримку своєї діяльності з боку широких мас [47]. Р. Міхельс зазначав, що будь-які владні угруповання приділятимуть значну

увагу збереженню і посиленню своїх владних позицій, при цьому “концентрація влади в руках відносної меншості... призводить до зловживання нею” [47]. Так відбувається процес трансформації цієї меншості у касту, який має незворотний характер, внаслідок чого будь-яка найдемократичніша влада замикається сама на собі і перетворюється на олігархічну. Дослідження цього процесу сформулювало “залізний закон олігархічних тенденцій”: дієвість демократії обмежена необхідністю існування організацій, які опираються на “активну меншість” — “еліту”. В цілому ж, слід погодитися, на наш погляд, із думкою В. Танчера й О. Кучеренка, які вважали, що Парето, Моска і Міхельс займалися радше емпіричною реальністю, а не обстоювали елітизм як морально-філософську позицію, свого роду інтелектуальну упередженість [21].

Одним із співтворців концепції елітаризму вважається Х. Ортега-і-Гассет. У своїй праці “Повстання мас” він робить висновок, що суспільство — це “динамічна єдність двох факторів — меншості і маси. Меншість особи особливої кваліфікації. Маса — це збори середніх людей... Це люди без індивідуальності, що утворюють знеособлений “загальний тип”. Суспільство, кероване елітою, і маса, “яка знає своє місце”, — умова “нормального” функціонування суспільства”. Х. Ортега-і-Гассет обґрунтував поняття “вибраності”, елітарності [48, 62].

Завершення еволюції від класичних до оновлених версій елітизму знайшло своє відображення в творчості М. Вебера, який започаткував концепцію так званого “демократичного елітизму”. Теорія демократичного елітизму поєднує ідеї класичної соціальної науки з досягненнями ліберальної думки кінця ХХ сторіччя. Головні акценти повинні бути зроблені на визначенні умов, що дозволяють елітам і субелітам стати важливими чинниками розвитку демократії і рівності [49]. З іншого боку, з М. Вебера відкривається перспектива розуміння проблематики еліт, відмінна від моска-

паретівської думки. Веберівська інтерпретація зосереджується не на особливих рисах і соціальному положенні елітних утворень, а на функціонуванні інститутів влади і політичних організаціях. Вебер зробив важливий висновок, що в різних інституційних порядках слід виділяти специфічні еліти: політичну, господарську, наукову і т.п., що процес автономізації еліт стає частиною сучасної цивілізації.

Під час Другої світової війни концепції елітарності розроблялися переважно в Європі, а після війни — у США та, згодом, знову в Європі, де сформувалося кілька течій — течія умовних прихильників макіавеллістичної, ціннісної, ліберальної, консервативної та структурно-функціональної течій у розумінні елітаризму. Наприкінці 50-х років ХХ ст. дедалі більший вплив здобувають функціональні теорії еліт, що відображають погляди школи функціональної стратифікації. Одне з основних положень цих теорій — заперечення науковості тез Р. Міхельса про фатальну неминучість перетворення процесу організації в процес бюрократизації і доведення того, що функціональна еліта — це форма реалізації демократії. Найзагальніше можна сформулювати функціональне визначення еліти так: це соціальний суб'єкт, група, члени якої кардинально впливають на характерні для тієї чи іншої системи процеси і, отже, на хід її розвитку в цілому, посідаючи при цьому чільне, порівняно з іншими членами суспільства, місце.

Згодом концепція демократичного елітизму набула бурхливого розвитку, зокрема, в 60-х роках ХХ ст. Її представники Х. Зіглер і Т. Дай у праці “Іронія американської демократії” розглядали “демократію” як правління народу, але збереження демократії поклали на плечі еліт: еліти повинні мудро правити, щоб правління народу вижило. На їхню думку, елітизм властивий усім суспільствам: “Будь-яке суспільство — аграрне чи індустріальне, засноване на традиціях чи передових досягненнях —

керується елітами... Еліта неминуче з'являється в будь-якій соціальній організації” [50, 34-35].

Надзвичайно популярними є ціннісні теорії еліт, основною ідеєю яких було твердження, що для суспільства як саморегульованої системи характерне природне виділення найкоштовніших сил, здатних щонайкраще здійснювати керівництво. У руслі цього напрямку в різний час працювали Огюст Конт (пошук “раціональної” еліти), теоретики і соціологи 60-80-х років ХХ сторіччя — Г. Шредер, Р. Дарендорф. Еволюцію і зміну еліт вони трактують як похідне від зміни ціннісних критеріїв суспільства.

Стосовно цього ж напрямку слід вказати і на меритократичний підхід, дуже популярний у працях Д. Белла, А. Гоулднера й інших. Згідно з цим підходом, суспільство складається з груп “соціального успіху”. Вищі групи цієї ієрархії є елітними. У цьому ж контексті можна згадати про тези американського вченого Г. Лассуела, який до еліти зараховував осіб, які максимально отримали матеріальні і нематеріальні цінності [51, 79].

З 80-х років ХХ ст. послідовно розвивається ліберальний елітаризм, що відображено у працях видатних учених — К. Поппера, К. Манхейма, С. Ліпсета, Р. Даля, Дж. Бернхейма, Й. Шумпетера та інших. Значну увагу останнім часом приділяють і теорії демократичного панування еліт, тобто демократичному елітаризму. Визначним представником цього напрямку є Р. Міллс. Він зауважив, що еліта займає у суспільстві важливі позиції і приймає рішення, які мають значні наслідки. Фактично Р. Міллс запроваджує термін “еліта влади” [52].

На думку іншого американського дослідника — Р. Даля, не можна ставити знак рівності між панівною елітою і тими колами, які мають потужний політичний вплив. Він вважав, що будь-яке дослідження, яке не враховує того, що різні впливові групи мають різні сфери впливу, є сумнівним [53, 44].

Як зазначає Й. Шумпетер, правління демократичної еліти як “благо для всього суспільства” можливе лише за умови, коли “страата еліти” буде, з одного боку, не дуже винятковою, а з іншого — не дуже доступною для “аутсайдерів” і водночас достатньо сильною, щоб могли “асимілювати індивідів з нижчих страт, які вириваються вперед. Такий підхід до демократії пропонує елітарну структуру суспільства і можливість для мас робити вибір серед конкуруючих еліт” [48, 184]. Тому слід погодитися із думкою Г. Ашина, що елітизм походить із нерівності людей, тоді як класична теорія демократії пропагує їх рівність, хоча б політичну [54, 61; 55].

Важливими видаються також наукові погляди Г. Ендрувайта. Він впровадив у політичну думку поняття “дійсної” та “потенційної” еліти. “Потенційна” еліта є групою, здатною та готовою зайняти в суспільстві ключові позиції, замінити на цих позиціях “дійсну” групу, яка на той час і ще продовжує виконувати свої функції. “Потенційна” еліта — це еліта, готова до реалізації свого соціального впливу, але ще не реалізує його в реальному житті. Окрема категорія “потенційної” еліти — це контреліта, тобто еліта, що перебуває в опозиції до “дійсної”. Остання може мати свій резерв, це так звана “резервна” еліта, здатна зайняти позиції “дійсної” еліти, не допускаючи до влади контреліту, яка за ці позиції боролася [56].

У контексті сучасних політологічних досліджень ми можемо виокремити інші основні підходи до теоретичного розгляду політичної еліти:

1) позиційний, який встановлює ступінь політичного впливу тієї чи іншої особи, з огляду на її позиції в системі влади (до еліти, згідно з цим підходом, відносять, передовсім, членів уряду, парламенту);

2) репутаційний, що базується на виявленні рейтингу політика за допомогою експертних оцінок;

3) концептуальний, в основі якого лежить ідея виокремлення осіб, які приймають стратегічні рішення.

Перший підхід видається формальним, якщо стосується визначення ролі осіб, які мають номінальну владу, оскільки ігнорує вплив “тіньових” фігур. Репутаційний підхід широко використовують експерти, складаючи рейтинги відомих політиків. Дослідник політичної еліти О. Гаман-Голутвіна підтримує концептуальний підхід, згідно з яким політична еліта включає осіб, які приймають стратегічно важливі рішення [57, 98; 58].

В цілому, у соціально-політичних науках при осмисленні нових реалій проблема еліти не відразу заповнила політологічні дослідження. Це слід віднести як до російської, так і до української політології. У роботах, присвячених аналізу політичної і економічної влади, широко використовуються такі поняття, як лідерство (Е. Шестопад, В. Віноградов, Н. Піщулін, Г. Силласте і ін.), бюрократія (В. Борисов, В. Макаренко, Е. Охотський, П. Павленок, В. Смольков і ін.), правлячий клас (Ю. Волков, Н. Романовський, Н. Головін і ін.). Порівняно тривалий час активно вивчався феномен номенклатури з правлячої радянської верхівки, що звичайно пов’язується з іменами тих, хто починав в такому аспекті її досліджувати — М. Джіласом і М. Восленським.

Доречно зауважити, що в офіційних радянських документах, публіцистиці, суспільно-політичній літературі в Радянському Союзі ніколи не використовувався термін “еліта”. На наш погляд, такий термін, як “номенклатура”, з одного боку, точніше відображав сутнісні характеристики партійно-державної верхівки, з іншого, свідчив про певну її стриманість у використанні терміну “еліта”, в приписуванні собі якихось виняткових якостей.

Бажання знайти еліту за будь-якого політичного і економічного аналізу привело до появи новоутворень: “регіональна еліта” (І. Кукольов, Т. Риськова, М. Фарукшин, А. Блазнів), “бізнес-еліта” (Л. Бабаєва, А. Чирікова), “національна еліта” і т.д., не кажучи про екзотичні

вишукування як, наприклад, “зłodійська еліта”. Прагнення підпорядкувати аналіз політичної влади феномену еліти сприяло розширювальному її тлумаченню: М. Афанасьєв, наприклад, став трактувати її не тільки як групи людей, що володіють значною політичною владою, але і як всю систему політичних, економічних і духовних параметрів функціонування соціального поля влади [59].

Специфіка розвитку України, як самостійної держави, також позначилося як на процесі формування політичної еліти, так і на теоретичному осмисленні її сутності. Слід зазначити, що до ХХ сторіччя дослідження елітотворчих процесів можна простежити хіба що в художній літературі. Перші спроби творення елітарних теорій на українському ґрунті пов’язані з іменами В. Липинського та Д. Донцова. Й лише після 1991 року, тобто отримання Україною незалежності, можна спостерігати значне зростання інтересу українських вчених до історії розвитку української еліти зокрема. Застосовуючи термін “еліта”, українські науковці та дослідники вказують на декілька аспектів теорії української еліти. Можна визначити наступні напрями:

Перший — визначення еліти згідно з тим, якою мірою вона в різний час сприяла утвердженню і розвиткові української державності. Найбільший внесок у розвиток цього напрямку свого часу зробив В. Липинський. Фактично він сформулював теорію про нову еліту в українській суспільно-політичній думці, яка на певному історичному відрізку виникає та здатна керувати процесами національного відродження. Цю еліту В. Липинський називає активними провідниками. У своїй праці — “Листи до братів-хліборобів” він зауважив, що “ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути... без своєї власної національної аристократії — без такої меншості, яка б була настільки активна, сильна та авторитетна, щоб зорганізувати пасивну

більшість нації, і тим захистити її од всяких ворожих наскоків ззовні — немає і не може бути нації”, — пише В. Липинський [60]. Вельми важливою видається наступна думка вченого: “Народи, що не вміють відтворити власних “панів”, тобто власної провідної верстви, змушені навіки коритися панам чужим” [61, 44]. Справедливість цих слів знаходить своє практичне підтвердження в сучасній Україні.

Другий напрям — визначення еліти, виходячи з характеру її походження. Одним із засновників цього напрямку був Дмитро Донцов. Він співвідносить еліту з аристократією, “владною кастою”, яким властиві шляхетність, мудрість, сміливість, мужність. Він також тлумачить еліту як ініціативну меншість, яка повинна розробляти, впроваджувати національну ідею, звернену до серця нації — її волі, та мобілізувати народ на боротьбу за цю ідею [62, 16-17]. В цілому слід погодитися із висновком М. Горелова в тому, що “обоє політологів були прибічниками засновників теорії еліт Р. Міхельса, В. Парето, Г. Моски, Ж. Сореля та ін. Але до формування цих еліт та добору кадрів до них Донцов і Липинський ставилися, як бачимо, абсолютно по-різному” [63, 206].

Третій підхід — оцінка еліти з погляду процесів її зародження, розвитку та становлення. На особливу увагу в цьому аспекті, на нашу думку, заслуговують роботи українських політологів М. Головатого [64], В. Горбатенка [65], М. Михальченка [104], Ф. Рудича [66], О. Михайловської [67], В. Опанасюк [68], Г. Зеленько [69], Н. Кононенко [70], Ю. Ганжурова [71], Н. Пробийголови [72], М. Сидоренка [73]. Зокрема, акцентують на проблемах історичного розвитку еліти і наслідках цих процесів для її сучасного стану наукові розвідки О. Моці [74], О. Петрова [75], О. Рафальського [76], Д. Ващука [77], О. Коваленка [78], І. Рогачова [79] та інші.

Так, С. Кульчицький зазначає, що “у стабілізованому суспільстві істотну роль відіграє інтелектуальна еліта. На жаль, Україну не можна розглядати як стабілізоване суспільство. Вона перебуває на стадії переходу. Соціально-економічні і політичні процеси відбуваються у нас хаотично, безсистемно, не упорядковано” [80, 117]. Подібну думку висловлює, аналізуючи стан еліти в Україні на початку 90-тих років ХХ ст. М. Пірен та доходить висновку, що економічна та політична модернізація і трансформація політичної пострадянської еліти значно імітується і містифікується. У цьому зацікавлені впливові групи політичної еліти у владних структурах: клани і частина бюрократії [81].

Четвертий підхід — оцінка еліти, виходячи з тих або інших критеріїв власного бачення складу еліти, функцій, що здійснюються у суспільстві.

Так, російські дослідники пропонують декілька підходів. Один з них (В. Анурін, 1996) виходить із самоідентифікації, тобто хто сам себе відносить до цієї соціальної групи, зараховує до вищого шару суспільства. Інший підхід (Е. Охотський, 1997) будується на підрахунку, скільки і яких чиновників на федеральному або регіональному рівні слід віднести до еліти, яка кількість тих, що працюють в міністерствах і відомствах можна вважати елітою. Третій підхід (Л. Бабаєва, 1997) спирається на утилітарний показник: якщо ти багата людина, бізнесмен, банкір, підприємець, то означає — ти представник еліти. Той же “критерій” застосовується і стосовно політичних діячів: якщо ти один з керівників партії, руху, депутат або крупний чиновник — це означає, що ти представник еліти.

Всі ці підходи, на наш погляд, дуже вразливі з погляду якісної визначеності, з позицій науковості, оскільки жоден з них не дає відповіді на питання — чи володіють ті, кого відносять до еліти, такими сутнісними характеристиками, які якісно виокремлюють їх не за показником товщини

гаманця або політичної посади, а за критерієм втілення ціннісних і інтелектуальних переваг одного представника суспільства перед іншим.

Деякі дослідники називають цю групу владним “класом”. Така загальнодержавна еліта, як правило, складається з декількох еліт: фінансової олігархії, власників інформаційних засобів, військової верхівки, промислових магнатів, дипломатів, відомих учених, посадового істеблішменту. Частина політологів відносить до політичної еліти лише представників владних структур як загальнодержавного рівня, так і місцевих органів управління. Таку політичну еліту називають “формальною” у політології. Наприклад, політичну еліту становлять чиновники адміністрації Президента, урядовці, парламентарі, чиновники органів регіонального управління.

Подібно до визначень існують численні класифікації еліт. Наприклад, К. Манхейм виділяє такі головні типи еліт: політичні, організаторські, інтелектуальні, художні, моральні та релігійні [82]. Д. Ласуелл і А. Каплан запропонували свою класифікацію типів еліт за її роллю в суспільстві: 1) ті, хто реалізує офіційну владу; 2) шляхетні; 3) “справедливі”; 4) “популісти”; 5) “мужні”; 6) багаті; 7) спеціалісти; 8) ідеологи.

Слід зауважити, що перераховані класифікації еліт західні соціологи, політологи сформулювали для стабільних суспільств. Для перехідних суспільств, зокрема і для України, такі визначення не зовсім придатні, бо ці країни перебувають у стані трансформації від тоталітарного через демократизацію до громадянського суспільства. Тут є своя специфіка і певна відмінність, пов’язана з багатьма чинниками: ментальністю, історичними традиціями, економічною політикою, станом розвитку демократії тощо.

На думку М. Сунгуровського, українська політична еліта нагадує “лебедя, рака і щуку”. З одного боку, “різношерста” команда виконавчої влади, до складу якої входять стара гвардія управлінців з традиційними методами роботи і прихильники ліберальної економіки з набором теоретично

можливих варіантів розвитку суспільства. З другого — ще “різношерстніші” збори народних обранців, які намагаються написати картину України, що задовольняє смаки відразу всіх прошарків суспільства. З третього — безліч великих і маленьких партій зі своїм уявленням щодо виходу України з кризи під особистим керівництвом їхніх лідерів [83]. Тому слід погодитися із Г. Зеленюко в тому, що сьогодні в Україні, незважаючи на вільні вибори, ротації політичних еліт не відбулося... Відтак, авторство у перетвореннях належало новій-старій правлячій еліті [18, 256-257].

Українськими дослідниками обґрунтовуються різні типи еліт відповідно до приналежності до тих або інших політичних, економічних або культурних інститутів [84, 19-27]. Так, сьогодні можна говорити про активний процес становлення наступних типів еліт, що розрізняються за їх функціональними позиціями:

1. Політична, представлена в даний час виконавчою (уряд) і законодавчою гілками влади (Верховна Рада);

2. Економічна, яка все більшою мірою орієнтується на вираз і захист своїх інтересів, проте, як нам уявляється, ще не перетворилася з “класу в собі” у “клас для себе”, і яка, в свою чергу, підрозділяється на фінансову, промислову і аграрну еліти;

3. Ідеологічна еліта, що втратила свої колишні монопольні функції, представники якої входять у різні політичні партії, структури виконавчої влади або виконують замовлення як незалежних експертів і консультантів.

М. Головатий умовно поділяє політичну еліту України на “стару” та “нову”. При цьому, домінуючою за кількістю, силою, обсягом повноважень визначає “стару” еліту, до якої входять колишні партійні лідери, державні службовці, комсомольські працівники й активісти” [85, 177]. Якщо нова еліта з будь-яких причин не формується, “старій нічого не лишається, як ще

жорсткіше експлуатувати співвітчизників, шукаючи при цьому винуватців кризового стану. Сьогодні маємо саме таку ситуацію в Україні” [86, 46.].

Поняття правлячої еліти не може зводитися лише до кола політичних лідерів. Слід погодитися із Ф. Рудичем, який виокремлює в сучасній Україні три групи політичних лідерів. До першої належать відомі політичні діячі, які “обіймали чи обіймають високі державні посади; другу утворюють політичні лідери політичних партій і рухів, профспілок, громадсько-політичних об’єднань; третю групу складають представники регіональних політичних угруповань” [87, 166]. Запропоновану класифікацію доцільно доповнити критерієм місця і ролі політичних лідерів у механізмі прийняття політичних рішень й виокремити лідерів правлячих та опозиційних. Останні не входять до кола правлячої еліти.

Варто звернути увагу на класифікацію української політичної еліти, що її подає Ю. Сурмін. Вона, на думку дисертанта, є сьогодні найбільш повною та логічно обґрунтованою. За підстави своєї класифікації він бере її походження, роль у суспільстві, спосіб забезпечення елітарності, форми здійснення елітарності, відповідність духу часу, характер діяльності, ступінь відкритості та легітимності, тип культури [88, 163-166].

Кого ж конкретно слід відносити до владної еліти? Ю. Сурмін вважає, що її не можна зводити до політиків “всеукраїнського і регіонального розливу”, що у силу своєї публічності виявляються найбільш помітними. На тлі високої активності і кар’єрної привабливості політичної еліти всі інші її зағони знаходяться в невинправдано приниженому стані. Вони відрізняються низьким рівнем життя, слабкою консолідацією, незначним впливом на політику і громадянське суспільство. Для швидкого розвитку цієї еліти не вистачає громадянської злагоди та економічного підйому [88, 167].

М. Шульга стверджує, що умовно елітні групи складають ті, кого можна назвати протоелітою (лідери громадських організацій,

парламентських фракцій, частина посадових осіб, деякі судді, адвокати), ті, кого можна назвати “псевдоелітою” (частину депутатів — випадкових в політиці людей, лідерів злочинних угруповань), постелітою (частина старої еліти, що зберігає свої позиції в рудиментарних суспільних інститутах — лідери старих, державних профспілок, жіночих, ветеранських організацій), а також ті, хто є дійсною елітою (учені, художники, відомі журналісти, лікарі, вчителі — тобто ті, чий суспільний авторитет залишається високим незалежно від соціально-політичних змін) [89, 48].

З огляду на неоднорідність та не завжди компетентність політичної еліти, І. Мигович поділяє її на різні соціальні групи. Найчисленнішою є група колишніх партійних, державних і господарських керівників. Одні прийшли в нові структури влади з реформістськими переконаннями, інші (більшість) — внаслідок традиційного пристосування з прагненням “керувати”. Стійкішою морально, але професійно слабше підготовленою до управління суспільними справами, є частина еліти, яка вийшла з мистецько-наукових та інших інтелігентських кіл [90].

Академік М. Попович елітою називає найбільш компетентний прошарок суспільства, який повинен мати совість [91].

Цілком закономірно, що говорячи про еліту, варто визначити, як розуміють цю дефініцію українські громадяни. За даними соціології переважна більшість (57,1%) під політичною елітою розуміють осіб, які займають високі посади (народні депутати, державні чиновники в центральних органах влади або регіональних, лідери політичних партій). 29,7% політичну еліту визначають як політиків з високим моральним авторитетом, лідерів суспільної думки, які не обов’язково обіймають високі посади. 13,2% взагалі не можуть дати визначення категорії “політична еліта” [92, 76].

Досить концентровано й чітко класифікацію еліт викладено у підручнику П. Шляхтуна [93, 318]. За часом і засобами утвердження панування політичні еліти поділяються на традиційні й сучасні. Влада традиційних еліт опирається на традиційні цінності: звичаї, традиції, знатність походження, власність на землю, військова доблесть, релігійні заслуги тощо. Відповідно до цих цінностей виокремлюються такі складові політичної еліти, як родова знать, земельна аристократія, воєнна еліта, релігійні ієрархи тощо. Влада сучасних еліт базується на сучасних цінностях, до яких належать, зокрема, промисловий (особливо фінансовий) капітал, освіченість, професійні досягнення та ін.

Відповідно, до сучасних еліт належать підприємці, освічені політичні лідери, представники науково-технічної інтелігенції, мистецтв тощо, але не всі, а лише ті, хто безпосередньо чи опосередковано займає владні позиції або має можливість істотно впливати на прийняття політичних рішень.

Українські дослідники В. Деркач і М. Дубровський подають свою типологію, вважаючи, що еліта в Україні класифікується за принципом: панівна і політична. Перша, на їхню думку, набагато ширша за складом і, окрім політичної еліти, містить у собі економічну, ідеологічну, інформаційну, військову, культурну, наукову та профспілкову. На думку ж М. Головатого, політична еліта в Україні поділяється на два основних ешелони: а) політики з вищих ешелонів влади, починаючи з Президента України, у тому числі найвпливовіші лідери партійних організацій; б) політики — вищі керівники економічного рівня, провідні підприємці держави [85].

Сьогодні, як вважає О. Зернецька, ми спостерігаємо формування нового типу еліти — медіакратії. Вона обґрунтовує це у такий спосіб: “Медіатизація” — процес, коли політична або інша громадська діяльність, використовуючи медіа для передачі своїх послань аудиторії/електорату,

приймає принципи і методи медіа-комунікації. Передусім телебачення стає каналом політичної комунікації... У цій парадигмі владних відносин особливого значення набувають елітні групи та елітні інститути, які мають можливість доступу не тільки до інформації, але й до важливих суспільних дискурсів і каналів комунікації. До груп еліт, як правило, належать політики, менеджери високих рангів, вчені та всі ті, хто тією чи іншою мірою контролює доступ до різних форм тексту й висловлювань” [94, 49].

Соціальне призначення політичної еліти виявляється передусім у функціях, які вона виконує в суспільстві. Ці функції є багатоманітними й тісно переплітаються з тими, які виконують політична система суспільства в цілому, її підсистеми та окремі інститути. П. Шляхтун вважає, що головними функціями політичної еліти є наступні: політичне цілепокладання; владно-політична інтеграція суспільства; регулювання режиму соціально-політичної діяльності; мобілізаційна функція; вираження і представництво в політичній системі суспільства соціальних інтересів; комунікативна функція [93, 317].

Дослідник української еліти С. Вовканич виділяє специфічні для України функції та ролі, які повинна виконувати національна еліта: роль вирівнювача рівнів окремих регіонів України щодо державницьких і духовних цінностей, національної свідомості, історичної пам'яті, традицій; роль консолідатора нації в політичному, регіональному, мовному та культурному аспектах, тобто створення єдиної етнічної та політичної української нації; роль подвижника національної ідеї, мрії, їх трансформації у нових історичних обставинах, морального розвитку нації; турботи про майбутнє, надання “життєвого ліфта” молоді та прийдешньому поколінню; роль продуцента та відповідального за якість рішень, тягар їх вибору, тактику та стратегію реалізації у системі внутрішньої і зовнішньої життєдіяльності України щодо її державотворчих завдань та національних інтересів [95, 31-32].

Б. Кухта та Н. Теплоухова розрізняють наступні функції еліти: артикуляція і трансмісія інтересів великих суспільних груп; формування (інституційно-організаційно) волі суспільних груп; репрезентація суспільних груп у політичному житті суспільства; регулятивно-контрольна функція еліти; кадрова функція (розташування, заміщення посад, виховання і вишкіл резервного фонду еліти) [46, 99].

Разом з тим, варто мати на увазі, що конкретний набір функцій і їхня соціальна транскрипція визначаються особливостями суспільства, рівнем розвитку економіки, соціальної сфери і політичних інститутів, ментальністю людей і інших факторів. Ясно, що еліта по своїй структурі і ролі в соціумі повинна відповідати необхідності рішення тих проблем, що постають перед суспільством. Таким чином, на кожному етапі розвитку суспільства відбувається актуалізація деяких функцій, що грають системотворчу роль у цілісному функціональному її спектрі.

Даний спектр функцій політичних еліт сьогодні, на нашу думку, більш повно подає Ю. Сурмін, перераховуючи й обґрунтовуючи наступні: керівництво, керування, лідерство, виховання, інтеграція, інновація, мобілізація, комунікація, арбітраж, захист і патронаж, миротворчість, ритуальне представництво [88, 167].

Структурно-функціональні зміни, що відбуваються нині в українській еліті, носять кардинальний характер. По суті справи, здійснюється історичний процес зміни еліт, коли якісно змінюються джерела формування еліти, її структура і функції, оновлюється інституціональна інфраструктура еліти. На це вказують відомі українські політологи В. Горбатенко та І. Горбатенко [16].

Нині йде історична зміна еліт. На місце старої, замкнутої, адміністративно-управлінської еліти приходить нова демократична і дуже активна еліта. Однак у середовищі управлінських кадрів чимало тих, як

зазначає М. Михальченко, хто живе минулим [96, 13]. Тому як російські, так і українські фахівці досліджують також проблему псевдоеліти, або квазіеліти (Л. Васильєва, О. Білий, В. Каспрук, В. Малахов). Зокрема, Л. Васильєва визначає еліту як ключовий елемент, що структурує соціальний простір. При цьому підхід автора до проблеми відрізняється від загальноприйнятих тим, що вона використовує поняття “синергетичний”. Л. Васильєва вводить поняття “ерзац-еліта” як антипод еліти. Їх відмінність ґрунтується на різних способах задоволення базових потреб і, отже, вони відіграють різну соціальну роль [97, 75].

В. Каспрук вважає, що на теренах України продовжує діяти квазіеліта, яка чинить все можливе, щоб не допустити до влади справжню національно-налаштовану еліту [98]. А тому він вважає, що “фактично від часу незалежності в Україні при владі знаходиться неповноцінна еліта (з усталеним комплексом меншовартості й постійним озиранням на дії “старшого брата”)” [99, 74], а постійне рекрутування еліти з кланово-номенклатурного середовища стало визначальною рисою формування кола носіїв політичної і фінансової влади. Слід погодитися із А. Пахарєвим в тому, що в Україні поки що владна верхівка виступає як формальна політична еліта, відповідаючи лише окремим якісним рисам цього поняття [100, 224]. З таким підходом узгоджується твердження М. Пірен, що у владній еліті виділяються відкрита (прозора) і тіньова групи [101].

У процесі вивчення еліт досить часто вживають термін “клан”. Основою клану є економічний, матеріальний інтерес. Як слушно зазначає М. Шульга, “сприятливим середовищем для розвитку кланів є така ситуація в суспільстві, коли ще не викристалізувались соціальні сили, які є соціальною базою влади, коли державна влада є слабкою, коли кризові явища в економіці, політиці, у соціальній сфері набувають велетенських розмірів. Саме у цій ситуації настає час кланів” [102]. Проблема подолання

псевдоелітності, досягнення морального й інтелектуального дорослішання є однією з найважливіших проблем для української еліти.

Таким чином, у результаті аналізу можна зробити наступні висновки.

По-перше, можна констатувати недостатню розробленість концепції української еліти. Найбільш продуктивним методологічним підходом, що дозволяє зрозуміти її природу і пояснити процеси, що у ній відбуваються, є дискурс еліти в єдності походжувального, репутаційного, позиційно-статусного і функціонального підходів.

По-друге, визначені лише основні напрямки обґрунтування феномену еліти: ірраціональний (підхід, застосований у філософських науках), харизматичний, біологічний, психологічний, технократичний та історичний. У сучасному політичному дискурсі еліта визначається, як це не парадоксально, спрощено: еліта — це влада. Тобто, у сучасному розумінні, ті, хто при владі, є політичною елітою.

По-третє, українська еліта взагалі і політична еліта зокрема знаходяться на етапі свого становлення, йде її структурна диференціація і формування функціонального різноманіття.

По-четверте, для сучасної української політичної еліти властиві складні процеси, що характеризують, з одного боку, її становлення, очищення, відновлення й оздоровлення, а, з іншого боку, відображають її деградацію. Доля сучасної української політичної еліти складна і суперечлива. Але вона нерозривно пов'язана з долею українського суспільства і держави.

1.2. Концептуально-методологічний інструментарій аналізу політичної культури владної еліти

Отже, як впливає з проведеного дослідження, еліта є досить складним і рельєфним об'єктом, який можна вивчати за допомогою інструментарію соціології, політології, соціальної психології й інших наук. На думку В. Філоретова, відповідно до висхідної концептуальної позиції та необхідності пристосувати термін “еліта” до конкретних обставин філософи, історики, соціологи, політологи обирають різні ознаки, якими мають володіти люди, котрі, з їх точки зору, складають еліти: культурні та моральні характеристики, творчі й організаційні здібності, сила волі, твердість віри тощо [103, 307]. Відносно співвідношення вказаних понять, як видається, й слід поставити проблему вибору нами дослідницького інструментарію. У даному випадку дисертант схиляється до думки, що для аналізу свідомісної сфери представників владної еліти доцільніше використовувати інструментарій пізнання у межах політичної культури, а не ідеології.

Хоча остання і є важливою формою політичної свідомості, ми вважаємо, що сьогодні підхід до політичної свідомості представників політичної еліти з позицій ідеології не є показником її визначеності. З об'єктивної точки зору такий наш підхід пов'язаний із тим, що загальної державної ідеології в Україні не існує, згідно статті 15 Конституції України, отже, і не існує єдиної основи для оцінки політичної свідомості владної еліти. Разом з тим, принагідно слід погодитися з М. Михальченком, який вважає, що не можна вимагати консолідації еліти під прапором “єдино правильної” ідеології, оскільки еліта, мобілізована спільною ідеологією, породжує тоталітарні режими. Стабільний, демократичний розвиток можливий лише за

добровільного консенсусу між різними частинами еліти, при досягненні “суспільного договору” між ними [104].

Сьогодні ж концептуально-методологічний інструментарій дослідження політичних еліт слід розширити: цікавими, на наш погляд, є дослідження із використанням теорії ігор, системного, синергетичного, тектологічного підходів та інші. Більш того, сучасна українська дослідниця К. Богуславська пропонує застосування так званого “мережевого” підходу, який становить сьогодні окремий напрямок у дослідженні політичних еліт [105, 351]. Проте йдеться не про сліпе копіювання методів, а про їх розвиток та розширення їх можливостей у межах політичної науки.

М. Розумний у зв’язку із цим слушно ставить запитання: “Чи можливе повернення ідеї еліти в лоно раціональної методології? З часом це поняття, — вважає він, — стане одним з узвичаєних інструментів соціального аналізу, що втратить своє ідеологічне забарвлення (а разом з тим — інтригуючу двозначність) подібно до того, як це свого часу відбулося з поняттями людини, соціуму, як це на наших очах відбувається з поняттям нації. Але ближчим часом поняття еліти буде циркулювати в усіх трьох іпостасях одночасно: 1) як нейтральне поняття; 2) як суспільна ідея; 3) як поняття, що втратило якість ідеї, омертвіла ідея. Методологічно важливо розрізняти вживання цього поняття в конкретних контекстах” [106, 20].

Нові концептуальні можливості для адекватного осмислення значення політичної культури владної еліти, соціально-політичної трансформації в цілому, яка змінює макроструктуру сучасного українського соціуму і вектор його історичного розвитку, відкриває соціальна синергетика. Це аргументовано розкрила в своєму дослідженні С. Денисюк [107].

Цей процес характеризується тим, що особливої значущості набуває суб’єктивний чинник політичної культури (ставлення до політики, політичні цінності, ідеологія, національний характер, культурне середовище і т.д.)

вузького елітарного шару соціально-політичної системи, за яким стоїть можливість вибору того або іншого шляху розвитку суспільства. Роль цього чинника цілком порівнювана з роллю флуктуації у відкритій неврівноваженій динамічній системі, яка проходить точку біфуркації. Структура соціально-політичної системи неоднорідна. Вона включає цілий ряд підсистем — суб'єктів, структура яких також може бути неоднорідною. Дія суб'єктивного чинника на різних рівнях соціально-політичної системи викликає неоднакову реакцію. У самому верхньому шарі соціально-політичної структури — елітарному шарі, такий відгук досягає своїх максимальних значень. Тому слід вважати, що від швидкості і ступеня організації такого соціально-політичного суб'єкта, як еліта, багато в чому залежатиме те, як буде організоване суспільство в цілому.

Зокрема, соціальна синергетика досліджує нелінійні зміни і процеси самоорганізації, що виникають в нестійкому суспільстві. Соціосинергетика акцентує увагу на аспектах соціальної реальності, які в класичних теоріях розглядаються як другорядні і випадкові, хоча в кризовій ситуації, особливо у момент біфуркації, можуть зіграти вирішальну роль [108, 12].

Згідно синергетичним принципам соціетальна система, яка опинилася в режимі біфуркації, може бути виведена з нього на основі нових базисних структур, цінностей і норм поведінки. У цей момент негативну роль грає концептуально-раціоналістична слабкість реформ, соціальна міфотворчість і моральний декаданс. Адже в точці біфуркації випадковість, малі флуктуації серйозно впливають на долю соціуму, який виходить на нову траєкторію історичної еволюції, щоб забезпечити собі стійкість в соціальному просторі. Інакше соціум приречений на дезінтеграцію, хаос і розпад.

В умовах наростання соціального хаосу соціум прагне реформувати деякі підсистеми, щоб забезпечити стабільне функціонування і продуктивний розвиток. Реформа в одній підсистемі не перетворить кардинально всю

соціетальну систему. Остання зберігає свою інтегральну якість. Проте, якщо перетворення охоплюють більшість підсистем соціетальна система може втратити свої механізми і закономірності. Суспільство ризикує не зберегти стабільний стан і, більш того, реформами спровокувати катастрофу.

Суспільство знаходиться в украй нестійкому стані, і в ньому виникає, загострюючись з часом, конфлікт між старою інституційною структурою і новими соціальними ідеалами, цінностями і інтересами. В період соціетальної біфуркації зростають нелінійні ефекти, з'являються історичні альтернативи. Кардинальну роль в цьому синергетичному процесі відіграють знання, інформація й міфологія. Як відзначає М. Кастельс, “нова влада полягає в інформаційних кодах, в представницьких іміджах, на основі яких суспільство організує свої інститути, а люди будують свої життя і ухвалюють рішення щодо своїх вчинків. Центрами влади стає розум людей” [109, 304].

Це ж стверджує сьогодні А. Сіленко: “Стійкість традиційної класової системи перестала бути такою вже непохитною. З одного боку, фактор матеріального багатства, настільки важливий у минулому, зблід перед фактором статусу, належністю до “вищих шаблів бюрократичних ієрархій”, а також перед особливими здібностями людини, що дозволяють їй “втілювати в собі нові інтелектуальні технології” [110, 155].

Засоби масової інформації виконують галюцінаторну функцію, наркотизуючи уяву людей міфами про солодке життя; реальні можливості кризового суспільства ігноруються. Маніпуляції масовою свідомістю роблять пасивну більшість населення об'єктом інформаційної агресії, вигідній правлячій еліті, оскільки шляхом символічного насильства можна зрадити когнітивні і оціночні структури, нав'язати суспільству нове бачення і розуміння соціального світу [111].

Трансформаційний процес ускладнюється і тим, що процес демократизації відкриває Україну інформаційним і культурним потокам,

різко збільшуючи диференціацію ідеологічного поля. Відсутність наукових знань, адекватних складності біфуркаційному руйнуванню соціетальної системи, посилюється радикалістськими імпровізаціями владних структур, що ставлять акцент на лібералізм і ринкову стихію. Як вважає Дж. Стігліц, “моделі реформ, що спираються на загальноприйняті положення неокласичної теорії, швидше за все, недооцінюють роль інформаційних проблем, зокрема проблем корпоративного управління, соціального і організаційного капіталу, а також інституційної і правової інфраструктури, необхідної для ефективного функціонування ринкової економіки” [112, 4].

Нові соціально-культурні знання, ідеали і цінності стимулюють кризу старої ідеології і прискорюють делегітимацію чинного політичного режиму і правлячої еліти. У цій ситуації виникає проблема вибору нового шляху розвитку. Дилема, яку необхідно розв’язати, постає перед суб’єктами як динамічна нелінійна комбінація історичних альтернатив. Необхідність вибору конкретної альтернативи викликає в суспільстві загострення конкуренції і фетишизацію уявного щасливого майбутнього. Прагнення до новизни втілюється, зокрема, в продукуванні абстрактних ідеалів, доктрин і утопій, нових соціальних ілюзій (свобода, демократія, ринок). У обстановці хаосу люди піддаються впливу, сугестії, особливо з боку засобів масової інформації, які за допомогою PR-технологій маніпулюють поведінкою людських мас, гіпнотизуючи їх віртуальною картиною прийдешнього. У колективній свідомості виникає “ефект футуристичної новизни”, і на його фоні різко девальвуються старі інституційні ідеали і цінності. Маніпулятори здійснюють приховану модифікацію цінностей, установок, ідеалів людей, що приводить до зміни їх світосприймання і соціальної поведінки. Постбіфуркаційний соціум самоструктурується на основі нової символічної матриці, яка носить міфологічний характер. Проте не всяка відкрита соціетальна система самоорганізовується і вибудовує нові структури. Якщо в

суспільстві відсутні життєздатні структуротворні чинники, то його енергія та інформаційний потенціал розсіюються в зовнішнє середовище. У цьому випадку ресурси суспільства використовуються не на прогресивний розвиток, а переважно на користь прагматичних конкурентів; істотну роль в цьому інволюційному процесі відіграє еліта, що деградує. Наприклад, грошові ресурси, акумульовані фінансовою олігархією в період первинного накопичення капіталу і приватизації, не включаються в процес української модернізації, а працюють в економіках зарубіжних країн.

У гомеостатичному стані суспільство виступає детермінованим об'єктом управління. Соціальний порядок підтримується за допомогою соціального контролю, але в управлінні суспільством центральну роль грає політична еліта. Вона коригує соціальні відхилення за допомогою управлінського механізму, у тому числі і негативного зворотного зв'язку, що дозволяє суспільству зберігати відносну стабільність тривалий час, хоча в ньому виникають відхилення від норми. Негативні зворотні зв'язки забезпечують стабільність соціальних структур і процесів в хаотичному середовищі. Але ситуація принципово змінюється, коли соціум під впливом дискретних флуктуацій опиняється в зоні біфуркації. Тоді владна еліта перестає виконувати раціональні управлінські функції і керуючись мотивами самовиживання зосереджується на реалізації власних інтересів, що викликає дезорганізацію в системі негативних зворотних зв'язків. Внаслідок цього в суспільстві зростають девіації, що загрожують стабільності суспільного життя.

Прогресуючі дисфункції негативних зворотних зв'язків підсилюють кризові тенденції в соціумі і в механізмі держави. Владна еліта швидко перебудовується й лише в своїх інтересах використовує ресурси держави. Оскільки головний ресурс державного апарату — влада і можливість

втягувати з посади вигоду, то в руках владної еліти цей ресурс конвертується в інші види капіталу, перш за все в матеріальні блага.

“У міру того, — писав П. Бурд’є, — як розвивається процес інституціоналізації і зростає мобілізаційний апарат, на практиці і в настроях безперервно посилюється вагомість імперативів, пов’язаних з відтворенням апарату і пропонованих їм постів, що прив’язують до себе тих, хто їх займає, всякого роду матеріальними і символічними інтересами, в збиток імперативам прагнення до досягнення мети, проголошеної апаратом” [113, 217].

В умовах кризи цей недолік владної еліти посилюється. Механізм держави з ефективної машини трансформується в дисфункціональну структуру, що ігнорує загальнонаціональні цілі країни і соціальні інтереси більшості населення. Соціум швидко дезорганізується і стає чутливим до випадкових збурень на мікрорівні, де більшість людей безперервно борються за виживання. Структури управління, орієнтовані на детерміновані процеси в рівноважному суспільстві, не можуть здійснювати колишній контроль, оскільки нестійке суспільство генерує нові феномени дезорганізації і розпаду. Це прискорює делегітимацію інститутів і символів старої політики, тим більше, її цілі підміняються груповими інтересами бюрократії. Ескалація кризи розколює національну еліту на субеліти, які орієнтуються або на володарюючу еліту, або на контреліту. Проте силова дія на соціум може призвести до вельми скромних результатів або спровокувати соціальний колапс.

У рамках синергетичного підходу можна по-новому подивитися на трансформаційні ризики і управління кризовим соціумом. Воно повинне бути адекватним нелінійній природі соціоструктурних процесів і критеріям випереджального попередження потенційних загроз. Це має безумовну наукову значущість і актуальність.

Сьогодні політична еліта України демонструє прихильність лінійним мисленню і політиці, хоча життя дискретно проявляє нелінійні ефекти. Зневага синергетичними аспектами трансформації призведе до небезпечних наслідків, які мають нелінійний характер і можуть викликати лавиноподібне наростання хаосу. Таким чином, суспільство у момент біфуркації має справу не тільки з лійними процесами, ясними і передбачуваними, але і, перш за все, з синергетичними, які мають контрінтуїтивний характер.

У світлі вищевикладеного актуальним є дослідження взаємодії двох системних суб'єктів: підсистеми політичної культури (ставлення до політики, політичні цінності, ідеологія, національний характер, культурне середовище і т.д.) і системи політичної еліти в рамках методології системно-синергетичного підходу. При цьому роль чинника політичної культури еліти можна порівняти із роллю флуктуації у відкритій неврівноваженій динамічній системі, що долає точку біфуркації.

Проблеми політичної культури й професійної діяльності правлячої політичної еліти є, на наш погляд, тією сферою наукового пошуку, де виявляється плідним й використання тектологічної методології.

Тектологія (загальна організаційна наука, від грецьк. — вчення про будівництво) — наукова концепція, висунута ще на початку ХХ ст. А. Богдановим [114]. Загальна організаційна наука А. Богданова може бути використана для аналізу процесів формування і реалізації професійних навичок і обов'язків владної політичної еліти. Ідеї комплексності можна застосувати для оцінки рівня професіоналізму політичної еліти.

А. Богданов виходив з того, що за допомогою системної дії на структурні зв'язки в комплексі та його оточення можна управляти процесами змін в суспільній практиці. Він вважав, що вищою формою соціальної причинності є організована трудова причинність. На наш погляд, такий

підхід Богданова можна застосувати і для дослідження результатів практичної і теоретичної діяльності правлячої політичної еліти.

Сучасній еліті, особливо владній, часто не вистачає політичної культури для того, щоб на кожному щаблі соціального перевлаштування переглядати свій практичний досвід, давати об'єктивну оцінку рівню власного професіоналізму і шляхів приходу до нього. Сьогодні, в період проведення українських реформ, особливо актуальна, як видається, думка А. Богданова про те, що роки суспільної дезорганізації або масштабних організаційних спроб завжди визначають гостру потребу в науковому осмисленні логіки того, що відбувається, пошуку механізму формування і регулювання у ході суспільного перевлаштування, але це часто, на жаль, приводить до зміни точки зору на набутий досвід. А. Богданов вважав, що час серйозних соціальних змін додає до оцінки організаційно-управлінського досвіду нову точку зору, диктує необхідність змінювати шкали оцінки ситуації. Він вважав, що мінливість обставин пред'являє виняткові вимоги до політичної еліти, ставлячи перед нею організаційні завдання всебічно і інтегрально.

Україна на шляху свого історичного розвитку тільки за період незалежності мала значну кількість таких складних соціально-політичних обставин, які вимагали кардинального переосмислення і переорганізації всієї діяльності політичних владних еліт суспільства, політичних інститутів влади. І на кожному з них була і залишається актуальною богданівська парадигма: узагальнено-усвідомлена постановка реальних організаційних завдань дає практичну можливість узагальнено-організаційного підходу до вироблення методів їх розв'язання.

Беручи за основу своїх наукових побудов елементи, позначені як "активність", А. Богданов виділив способи, завдяки яким можна бачити організацію активностей. В області дослідження владної політичної еліти це,

на наш погляд, виглядає таким чином: поки питання про професіоналізм української політичної еліти розв'язуватиметься тільки як приватне питання, а не як системна проблема, він не матиме шансів на справжню реалізацію. Формування професіоналізму владної політичної еліти невіддільне від розв'язання безлічі інших соціальних проблем, ланок єдиної соціальної системи, у тому числі і підвищення її політичної культури і свідомості.

Разом з тим, поки не буде розв'язане питання реального підвищення рівня професіоналізму української політичної еліти, не відбудеться серйозних успіхів і в розв'язанні соціальних проблем в Україні. Тобто реальні, прогресивні соціально-економічні зміни в українському суспільстві вимагають загальноорганізаційного розв'язання проблем комплексного формування професіоналізму політичної еліти.

Тектологія А. Богданова, як методологічна наука про організацію досвіду, що використовує емпіричні та індуктивні методи не тільки з теоретичної, але і з практичної точки зору, може служити своєрідним системним каркасом організації державної підготовки, добору, розстановки і використання політиків-професіоналів, політичної еліти, для підвищення якості і продуктивності їх діяльності в розв'язанні завдань, що стоять перед Україною в ХХІ столітті.

Зупинимося на деяких ключових конструктивних ідеях тектології А. Богданова, які, з нашої точки зору, можливо використовувати для формування і оцінки професіоналізму української політичної еліти. Зокрема, тут працюють такі тектологічні категорії, як “кон'югація”, “інгресія”, “дезінгресія”, “підбір в системі”, “спеціалізація”, “гнучкість”, “стійкість” та інші при аналізі діяльності політичних еліт.

На думку А. Богданова, чим пластичніший комплекс, тим більше в ньому утворюється комбінацій осмисленого використання наявних ресурсів за будь-яких умов, що його змінюють. Так, політичні еліти є структурними

елементами соціально-політичного комплексу. Елементу комплексу, яким є той або інший суб'єкт активної політики (представник політичної еліти або елітне угруповання), потрібно проявляти тим більшу здібність до гнучкого реагування на умови, чим більш високий рівень політичної діяльності на якому він знаходиться. У цій гнучкості можна бачити один з показників високого професійного рівня суб'єкта, що діє у сфері політики.

Розглянемо питання, що пов'язане з проблемою моноцентризму й багатоцентризму влади (його можна застосувати в плані дослідження проблем співвідношення регіональної та центральної політичної еліти).

Життєва активність будь-якої соціальної і політичної організації, концентруючись навколо одного авторитету, часто здійснюється за рахунок зменшення сил, пов'язаних з іншим авторитетом. Коли ж йдеться про владу, то процес боротьби за неї можна вважати постійним явищем, а багатоцентризм розвивається в хронічно посиловану дезорганізацію. У політиці виходом із стану руйнівної конфронтації центрів може бути лише моноцентризм, перехід панування до однієї із сторін. Чим більш повне і стале підпорядкування, тим більш ймовірним є припинення дезорганізації.

Слід розглянути й такі конструктивні елементи організаційної науки, як інгресія й дезінгресія, що відповідають існуванню чи відсутності зв'язків між ланками системи. Вони вельми помітні у області боротьби політичних еліт за владу. Якщо перенести вказані конструктивні елементи в царину проблеми, що пов'язана із функціонуванням в суспільстві різних сегментів політичної еліти як окремих не взаємопов'язаних або взаємопов'язаних частин системи політичної влади, то можна зазначити наступне: коли вони не узгоджені загальним порядком дій (законами і правилами політичного протиборства), загальною ідеєю (благополуччя і цілісність держави) і єдиними планами діяльності (процвітання суспільства, недопущення його кризового стану), то відсутність зв'язків (дезінгресія) нейтралізує загальну

продуктивну результуючу, руйнує єдину соціальну цілісність суспільної тканини.

Інгресія і дезінгресія та окремі випадки її прояву у вигляді асиметричних зв'язків (егресія — як тип централізму, й дегресія — як скелетний тип зв'язку) дає можливим уявити соціальне угруповання у вигляді елітної верстви або системи “еліта — громадянське суспільство”, “лідер — еліта” певним конструктивним утворенням, де разом із гнучкими зв'язками, оформленими у вигляді загальних ідей, загальних оцінок дійсності, загальних цінностей, існують супідрядні частини на принципах скелетної системи.

Якщо торкнутися проблеми професійної діяльності політичної еліти в межах тектологічного закону найменш сприятливих умов або найменших позитивних величин, то можна побачити, що закон несе в собі не тільки обґрунтування вимог формувати професіоналізм в діяльності правлячої політичної еліти, але і необхідність того, щоб остання адекватно (професійно) оцінювала своє місце і свій вплив на весь політичний процес. Разом з тим, за допомогою цього закону можна прогнозувати і ступінь політичної довговічності тих чинників влади, які трансформують енергію політичних еліт в різні форми своїх владних повноважень.

Ще одна проблема — консервативного і прогресивного видів добору в сфері генезису політичних еліт, організаційних форм і динаміки їх продуктивної діяльності, прогресивному позитивному або негативному відтінку підбору в структурі соціальних систем, рівномірному розподілі активностей-опорів між ланками цілого. Нині в українському суспільстві не існує якоїсь єдиної, науково обґрунтованої системи політичної підготовки і добору (тобто реалізації тектологічного закону добору) тих, хто творить політику, критеріїв формування в них професійного підходу до політичної діяльності, а також її оцінки. Але саме життя вимагає розв'язання даної

проблеми через здійснення масштабного організаційного завдання: в рамках інтеграції всієї професійної політичної діяльності забезпечити науково систематизовану, з широко розгалуженою спеціалізацією її складових частин, теоретичну і організаційно-методичну підготовку і перепідготовку політиків-професіоналів.

Характер даного завдання складний не тільки за суб'єктною складовою політичної влади. Існує ряд об'єктивних проблем, що вимагають специфічного і довготривалого розв'язання. Серед них слід виділити наступні:

- не до кінця оформленим є сучасний організаційний досвід діяльності політичної еліти у владі;
- слабкі суспільні політичні традиції демократичного характеру;
- суспільний менталітет радше диктує повернення до авторитаризму, ніж затвердження парламентаризму, лібералізму і широких правових гарантій окремого громадянина;
- не виявляються стійкі тенденції забезпечення чистоти виборних процесів, особливо регіонального і місцевого масштабу;
- сепарація політичних партій, об'єднань, рухів проходить неоднозначно і до кінця не закінчена;
- в ряді областей суспільно-політичного життя залишається фактом диктат корумпованих структур і кримінальних сил тощо.

Зрозуміло, що політична еліта — соціальний продукт суспільної системи, володіє тими ж приблизно якостями, що і суспільство. У нас тільки напрацьовується організаційний і етично-психологічний досвід діяльності політичних еліт, схожий з досвідом еліт інших демократичних суспільств. Але в рамках даної теми важливо інше: тектологічний закон свідчить про необхідність інтеграції всіх частин суспільства в ім'я стійкості всієї конструкції в цілому

Слід також звернути увагу на ідеї А. Богданова, пов'язані з проблемами рівноваги в системах. На його думку, переважання в суспільстві стійких або нестійких, з погляду психологічних якостей особистості, типів політиків-професіоналів багато в чому залежить від соціального середовища. Це можна розуміти як політичний менталітет електорату, політичну культуру і традиції суспільства, характер політичної системи, життєві соціально-практичні ідеали [114, 255], які істотним чином впливають на прихід в політичну еліту тих або інших політиків з лідерськими схильностями. Але не тільки прихід в професійну політику багато в чому визначається станом соціального середовища. Продукування таких політиків, характер відходу з політичної сцени багато в чому визначаються тим, яка політична культура і які ідеали панують в суспільстві, чи існує в його структурі тяга до рівноваги або переважає інтенція до зламів, руйнувань. Відповідно, тяжіння до рівноваги втілюється у виборі як самих лідерів, так і підтримці їх діяльності.

Комплекси неврівноваженого типу, під якими слід мати на увазі представників верхнього шару політичної еліти, мають найбільшу суму зіткнень із зовнішнім середовищем, ніж комплекси урівноваженого типу. Якщо говорити про них в межах тектологічної методології, то такого роду особи здатні або до розвитку, до прогресивних перемог над зовнішніми силами, або до деградації через поразки. За наявності відповідної потребам суспільства політичної культури владної еліти слід розраховувати на активність і організованість професійних політичних дій. За відсутності таких сам представник політичної еліти ризикує зникнути з політичної сцени.

Таким чином, перераховані тектологічні ідеї А. Богданова, можуть, на наш погляд, служити серйозними методологічним підґрунтям при створенні єдиної системи формування і оцінки професійної діяльності політичної еліти українського суспільства.

1.3. Особливості методичних підходів дослідження політичної культури владної еліти

Аналіз сутності еліти, який був проведений нами в попередніх підрозділах дисертаційного дослідження, в цілому виявив, що в його зміст традиційно вкладають два підходи: перший розглядає його як вибрану соціальну меншість, другий — як певну духовну якість. Тому, досліджуючи питання політичної культури владної еліти, ми беремо за основу саме останній підхід.

Перший підхід вирізнявся акцентом на спадковість, родові традиції — тому це була елітарність родова, а не особиста. Духовна ж еліта вирізнялася витонченістю, великодушністю, здатністю до пожертви, чітким розумінням поняття честі, твердості й незламності слова, милосердя тощо. Як писав М. Бердяєв, “... аристократ не прагне будь-що підніматися догори, він від початку відчуває себе нагорі... Боротися за успіх і підвищення — не аристократично...” [115, 105]. Разом з тим, як показав історичний досвід, фактично всі революції, що за своєю суттю пов’язані з кардинальною зміною існуючих відносин, насамперед спрямовували свій удар на представників духовної еліти.

Так, розмірковуючи про співвідношення соціальних та етноісторичних складових у структурі і функціонуванні політичної нації, відомий український політолог І. Варзар [116], згадує важливе висловлювання А. де Сен-Симона. Осмислюючи наслідки великої Французької революції кінця XVIII ст., А. де Сен-Симон доходить сумного висновку: в результаті глибинних потрясінь у товщі народного етномасиву, “воюючої з усім навколишнім світом країни”, “на поверхню, як піна, виповзає простолюди...” Це теж еліта народу, але не верхніх освічених шаблів... Це елітне “дно

пригніченого суспільства” своєю неосвіченістю і політичною апатією зумовлює піднесення на п’єдестал політичного управління суспільними справами тих “главарів-поводирів”, призначення яких у збентеженому і неструктурованому суспільстві “убогість духу, забобони, лінощі, жага до минутих задовольень”. Унаслідок бодай і короткого періоду “панування донного політичного простолюдю” у суспільстві мало-помалу встановлюється “порядок, за якого в усіх різновидах занять ні на що не здатні люди управляють людьми здібними...” [117, 218-219].

Нічого і говорити про те, що ці проблеми повною мірою стосуються й нашої української дійсності. Молода “буржуазія” — нувориші, президенти і директори різноманітних комерційних компаній енергійно пробиваються до верхніх східців соціальної піраміди, претендують на депутатство у Верховній Раді. Ця нова “владна еліта”, намагаючись вичавити стару, не висловлює сьогодні щиро своїх правдивих намірів: вона зображує себе як духовного лідера української нації, та, насправді, це далеко не так. Лакмусовим папірцем її сутності якраз і є, на погляд дисертанта, рівень політичної культури.

Слід погодитися з О. Бабкіною, яка зазначає, що сьогодні “існує суперечність між продекларованими нормами і реальними можливостями та бажаннями їхнього втілення”. Основна причина ситуації, на її погляд, “недостатній рівень політичної і правової культури, як всього суспільства, так і його еліти” [15, 46]. Саме сьогодні яскраво виявляється невміння і, головне, небажання еліти бути захисницею нації чи через певні суб’єктивні причини, чи причини об’єктивні, в тому числі, й надто невисоку політичну культуру самої нашої правлячої еліти. На думку А. Яцько, сьогодні проблема соціально-психологічного і духовного розколу в суспільстві, насамперед, між елітою і простим народом, взагалі є проблемою національної безпеки будь-якої держави [118, 34].

Отже, тому в усій царині проявів політичного функціонування української еліти дисертанта найбільше приваблює пошук саме в області її політичної культури. Та й аналіз політичних процесів і задіяних у них політичних суб'єктів неможливий без врахування політико-культурних чинників. Це підтвердили свого часу політологи Г. Алмонд і С. Верба, зазначаючи, що гарантом ефективності і стабільності демократичної системи може бути лише відповідна політична культура суспільства [119, 498]. Вони зазначали також, що в елітах суспільства повинна бути нагромаджена певна “критична маса” демократичних ідей і установок, а носії цих ідей повинні одержати вирішальну перевагу в правлячих елітах.

Ми поділяємо позицію й одного з найбільш авторитетних представників соціології Р. Дарендорфа, який існування політичної культури та функціонування “політичного класу” пов’язує безпосередньо [120]. Та й відомий український вчений, державний і громадський діяч В. Липинський, наприклад, “національну аристократію” та генеровані нею “політичні цінності” теж розглядав у прямому функціональному зв’язку [121, 253].

Таким чином, зв’язок між політичною культурою еліти і “якістю” результатів політичних реформ та політичних процесів в цілому в будь-якій країні є очевидним. Тому зазначимо, що і з практичної точки зору розв’язання даної проблеми є нагальною для нашого суспільства.

Звичайно, що досліджуваний об’єкт та предмет дисертаційної роботи також потребують визначеності такої провідної категорії як “політична культура”. Адже саме поняття “культура” несе на собі надзвичайно велике семантичне навантаження. Слід погодитися з А. Карнаух в тому, що складність політичної культури як різнорівневого і багатофункціонального явища зумовлює застосування у вивченні його різних методологічних підходів: філософського, соціологічного, психологічного, гносеологічного, аксіологічного, нормативного,

гуманістичного, комунікаційного, інформаційного та інших, що взаємодіють в рамках наукової методології [122, 37].

За підрахунками сучасних дослідників у семантичному значенні поняття „культура” можна виділити щонайменше 500 значень [123, 232]. У сучасній політологічній літературі можна знайти від сорока до двохсот визначень поняття “політична культура”, іноді подібних, а іноді принципово відмінних за рядом критеріїв, що дозволяє розгалузити їх на декілька підходів: психологічний (школа Г. Алмонда), комплексний узагальнений (Д. Мервік, Р. Такер, Л. Дітмер), об’єктивістський (нормативний) (Л. Пай, Д. Пол), евристичний (С. Хантінгтон), соціопсихологічний (Р. Карр, Д. Гарднер, Ю. Тихомиров), аксіологічний та в його межах бінарний [124, 230], суб’єктивний, біхевіористський, культурологічний [125, 205], синтетичний (П. Сас) [126, 24].

З огляду на існування проблеми співвіднесення перерахованих підходів щодо сутності політичної культури, політичну культуру ми розглядаємо, передусім, як сукупність орієнтацій у сфері політичної свідомості й поведінки.

Власний концептуально-методологічний підхід автора базується на розумінні феномену політичної культури, як нейтрально-ціннісного і синтезованого поняття. Такий підхід, на наш погляд, дозволяє не вдаватися до неконкретних розмірковувань з приводу рівня, обсягу, глибини та інших подібних показників. Адже політична культура настільки складне і комплексне явище, що цілком природно поєднує ментально-суб’єктивістські, біхевіористські та культурологічні прояви. Абсолютизація якогось одного з них не може бути ефективним методом дослідження, більш того, може призвести до зведення складних за своєю природою сутностей до простіших і таким чином перешкоджати об’єктивному відображенню дійсності.

Автор повністю поділяє точку зору Б. Цимбалістого, який підкреслював: “Немає народу, що не мав би політичної культури. Народи різняться лише типами чи формами політичної культури” [127, 94]. Звідси, “всі цінності,— на думку Є. Макаренка та О. Коваль, — сформовані людиною в різних галузях життя можуть орієнтувати її в процесі оволодіння політичними об’єктами” [128, 9], але їх успішний об’єктивний аналіз можливий лише за умови використання синтезованого підходу.

Нагадаємо, що поняття “політична культура” запроваджене мислителем епохи Просвітництва І. Гердером [129, 333, 368], а перше її наукове потрактування було здійснене В. Липинським [60, 352]. Концептуальне осягнення феномену політичної культури західними суспільствознавцями розпочалося з робіт Г. Алмонда і С. Верби, які, як широко відомо, розробили типологію політичної культури: а) “паройкіальний” тип, який характеризується повною відсутністю у населення знань про політику і політичну систему з повним відривом від них; б) “підданський” тип, для якого характерна пасивна політична поведінка, виключна орієнтація на панівні цінності при дуже слабкому їх осмисленні; в) “партисипативний” (від англ. participation – участь). Цей тип кваліфікується як “активістський”, де індивідууми беруть активну участь в політичному житті, намагаються впливати на процеси прийняття рішень, уміло артикулюють власні інтереси. При цьому виконують і з повагою ставляться до уже прийнятих рішень [119, 17-22].

У науковому дискурсі з приводу витлумачення сутності політичної культури в цілому чи окремих її аспектів брали участь такі видатні західні суспільствознавці, як М. Бернштейн, Х. Екштейн, Р. Фаген, Р. Інглхарт, М. Карр, Р. Лейн, Х. Мак-Клоскі, Р. Патнам, Л. Пай, Р. Такер та ін.

Частково ця проблема досліджувалась і в працях науковців колишнього СРСР. Робилось це в основному в завуальованій формі, як через критику

“буржуазних” концепцій, так і через створення власних підходів (в рамках марксистської методології). Серед праць, які мали значний вплив на наукове розкриття поняття в колишньому СРСР, насамперед, можна назвати праці Н. Кейзерова [130; 131], Ф. Бурлацького, О. Галкіна [132], Е. Баталова [133; 134; 135], В. Житенєва [136] та інших. У роботах цих авторів визначається предметна область дослідження, даються основні методологічні орієнтири вивчення цієї проблеми, виділяється зміст поняття “політична культура”, соціальні функції цього явища, фактори його формування. Політична культура на різних соціальних рівнях: суспільства в цілому, його класів, соціальних груп, прошарків і особи досліджувалась в наукових розвідках А. Дженусова [137; 138], К. Гаджиєва [139; 140; 141; 142], М. Фарукшина [143; 144], М. Камалова [145] та інших.

Серед сучасних українських дослідників, які займаються як загальнотеоретичними проблемами політичної культури, так і аналізом стану політичної культури українського суспільства та перспективами її розвитку, слід відзначити праці В. Бебика [146; 147; 148], Є. Бистрицького [149], А. Лагутіна [150], М. Логунової [151; 152; 153], В. Лісового [154; 155], Л. Нагорної [156; 157], В. Ребкала [148; 153; 158], О. Рудакевича [159; 160], П. Шляхтуна [93], М. Дмитренка [161] та інших. Окремий напрямок вивчення політичної культури в контексті впливу на її розвиток ЗМІ започаткований у роботах О. Пономаріва [162], В. Різуна [163], А. Чічановського [164; 165; 166; 167], В. Шкляра [168].

В цілому сучасні українські дослідники стверджують, “що уявлення про політичну культуру як про сукупність орієнтацій, цінностей, вірувань, установок залишаються серед політологів переважаючими” [169, 14; 170, 62], тобто залишаються актуальними погляди Г. Алмонда та С. Верби. З погляду дисертанта, представлені поняття не можна протиставляти, оскільки вони не можуть бути розкриті й усвідомлені одне без одного. Як стверджує

К. Гаджиев: “Політична свідомість функціонує і самовідтворюється в певному політико-культурному середовищі. Разом з тим, вона є і умовою і одночасно засобом відтворення політичної культури” [171, 51].

Разом з тим, українські науковці вважають, що політична культура характеризує не тільки політичну свідомість, але й політичну поведінку [172]. Свідомість настільки включається до політичної культури, наскільки вона зумовлює поведінку громадян. Культура політичної свідомості може бути охарактеризована як комплекс політичних уявлень, переконань, цінностей, що відображають специфіку функціонування політичної системи. Але названі прояви політичної свідомості далеко не завжди можуть бути витлумачені як прояви політичної культури. На думку В. Матусевича, “лише будучи пов’язані з готовністю до політичної дії, тобто в якості компонента соціальної установки, вони набувають ознаки політичної культури” [173, 21].

Трансформація політичних знань, уявлень, переконань як проявів політичної свідомості у прояви політичної культури, їх реалізація у політичній поведінці здійснюється за посередництвом політико-культурних установок, орієнтацій та позицій, норм, традицій.

У більш загальному розумінні орієнтації можна розглядати як “характеристики політичного самовизначення суб’єкта в рамках конкретного часу та конкретних політичних реалій”, насамперед, стосовно політичної системи суспільства та її окремих складових. Поряд з орієнтаціями доцільно виокремити з їх сукупності політико-культурні позиції — “розвинуті орієнтації, що визначаються більшою стійкістю, раціоналізмом, відрефлексованістю, нижчою емоційною насиченістю і зумовленістю” [174, 9].

Політичні норми сучасні політологи визначають як загальноприйняті вимоги-зразки щодо поведінки політичних суб’єктів, зумовлені політичними цінностями [175, 8-9]. З даним поняттям міцно пов’язане й наступне:

політичні традиції — “історично усталені” “нормативні зразки політичної поведінки” [176, 514]. До речі, одне з визначень політичної культури, яке належить польському політологу А. Боднару, якраз і базується на даній характеристиці: “Політична культура є сукупністю індивідуальних позицій і орієнтацій учасників даної системи; суб’єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій, надаючи їм значення” [177, 123].

Визначення суті політичної культури неможливе без розгляду співвідношення з родовими, вихідними поняттями “культура” та “політика”.

Політику, як правило, визначають за допомогою понять “держава”, “державне управління”, “влада”, “державна влада”. Багатогранність й багатство проявів визначає неоднозначність сучасних уявлень про політику.

Саме з цим пов’язане широке коло тлумачень, з яких політика постає як одна зі сфер життєдіяльності суспільства; система певних суспільних відносин, взаємодія класів, націй, держав між собою і владою; сукупність дій, заходів, установ, за допомогою яких узгоджуються інтереси різних верств населення; прагнення, пов’язані зі здобуттям і використанням державної влади, цілеспрямований вплив на неї; участь у справах держави, визначення форм, завдань, змісту її діяльності, наміри, мета і способи дій правлячої еліти та її оточення; прояви хитрощів, обережності, таємничості, ухилянь, обачності [122, 42]. Попри всю різноманітність витлумачень, реалії сьогодення вимагають орієнтації на демократичні засади політики, а саме: оптимального поєднання класового й загальнолюдського, універсального й національного; гуманістичної спрямованості, подолання технократизму, насильства, злочинності; демократизму і моральності у здійсненні політики; громадянськості і патріотизму.

Наступною, вартою дослідницької уваги є пара політична культура й ідеологія. Ідеологія, відображаючи ставлення людей до дійсності та один до одного, спрямовується й на засвоєння цієї дійсності та, одночасно, на її

трансформацію з позицій мети, ідеалів, прийнятих різними соціальними суб'єктами [178]. На досягнення певних мети, ідеалів спрямовують соціальних суб'єктів і політико-культурні цінності, що у конкретній поведінці втілюються у таких психологічних проявах, як переконання, бажання, прагнення і т.д.

З іншого боку, вибори 2006 р. до Верховної ради за пропорційним принципом, тобто від політичних партій, продемонстрували цілий калейдоскоп їх "ідеологічності", але за своєю суттю наявність ідеології у багатьох партій взагалі варто поставити під сумнів, як стверджують політологи [179], а, отже, й "ідеологічність" тих людей, які в результаті виборів певним чином заповнили "елітну нішу". Власне, партійна ідеологія (у вузькому змісті представлена партійною програмою) є спробою формулювання настроїв тих груп, на підтримку яких партія розраховує [180].

У виборі ідеології відіграють роль і чисто політичні розрахунки, тому "правизна" чи "лівизна" наших партій має переважно демонстраційний характер і покликана лише виправдовувати їхню назву. Тому застосування у якості інструментарію пізнання дефініцій саме у межах політичної культури більш відповідає характеру та рівню світосприйняття соціальних суб'єктів.

Зрештою, досліджуючи політичну культуру, не можна обминути питання її співвіднесеності з таким найактуальнішим поняттям, як "менталітет". Включене до понятійного апарату науковцями Л. Февром й М. Блоком, воно спочатку означало колективну психологію суспільства на стадії цивілізації, або систему основних уявлень та поглядів членів певного суспільства [181, 58]. Ми вважаємо, що у співвіднесенні з таким тлумаченням менталітету "політична культура" є поняттям підпорядкованим, спеціалізованим у тому розумінні, що стосується колективних психологічних орієнтацій на об'єкти політичної системи суспільства.

Національний менталітет, на думку І. Патлах, як психічне утворення містить у собі весь комплекс модифікацій людської психіки. Адекватний аналіз національного менталітету дає можливість наукового обґрунтування найбільш результативних засобів управління соціальними верствами перехідного українського суспільства [182, 1]. Отже, менталітет слід розглядати як прояв необхідності у житті людини, тоді як політичну культуру (з її усвідомленням соціальним суб'єктом своїх дій, становища) належить витлумачувати як прояв свободи у її політичному житті [183, 2].

Разом з тим, попри різноманітні дослідження сутності політичної культури, її конкретних проявів та складових, проблема політичної культури, саме владної еліти, залишається недослідженою, а її розв'язання не складає єдиного концептуального поля. Як вбачається дисертанту, сама постановка питання про політичну культуру правлячої еліти дозволяє відрефлектувати основи елітології і аргументувати її право на наукову самостійність і креативність як дослідницького підходу. Тим більше, що усталеній традиції в сучасних рамках розвитку гуманітарних наук елітологічні дослідження у нас ще не мають.

Насамперед, привертають увагу наукові праці російських фахівців. У працях Е. Охотського, Е. Старікова, С. Кисліцина та інших авторів вперше робилася спроба застосування західної елітології і політології до російських політичних реалій. Серйозно був розширений методичний арсенал досліджень (роботи К. Мікульського, Л. Бабаєвої, А. Чирікової, М. Афанасьєва, Н. Кукольова, В. Радаєва, І. Чешкова, О. Гаман-Голутвіної тощо). Зроблені кроки з вивчення проблеми ефективності діяльності еліт. Разом з тим, почалося систематичне вивчення ціннісних орієнтацій периферійних політичних і адміністративних еліт Росії. У безпосередній постановці така проблема дана в роботах учених Північно-Кавказської академії державної служби [184; 185; 186; 187; 188; 189].

Наприклад, проблему правової культури владної еліти піднімає Є. Охотський. На його думку, рівень правової культури правлячої еліти залежить від безлічі соціально-правових і організаційно-управлінських чинників. Його правова культура — це достатньо складне явище, яке є сукупністю поглядів, ціннісних орієнтацій, переконань, вчинків і дій, заснованих на праві, професійно-правових знаннях, поглядах і уміннях. Це усвідомлене виконання державним діячем і елітою в цілому юридичних постанов, їх уміння грамотно користуватися законодавством, чинними нормативними правовими актами, керуватися високими етичними критеріями в державно-управлінській і політичній діяльності і повсякденному житті [190].

На жаль, у вітчизняній науковій літературі в цілому відсутнє системне висвітлення проблеми політичної культури владної еліти. Помітне місце у вивченні питань соціально-культурного становлення української еліти займають роботи українських істориків, зокрема О. Єфименко, насамперед, її нарис “Малороссийское дворянство и его судьба” (1891 р.) [191, 151].

Подальший приріст знань у вивченні історії еліти забезпечувався зусиллями істориків державницької школи, і, насамперед, її засновника В. Липинського. У контексті вивчення проблеми державотворення, особливої ваги він надавав саме питанням формування еліти, називаючи її “українською козацькою аристократичною верствою” [192, 28]. Він виокремлював такі чинники політичної культури еліти, як “моральний лицарський імператив”, котрий спонукав до боротьби [192, 126].

Ведучи мову про висвітлення українськими істориками питання про роль і місце еліти в історії Гетьманщини, а також про духовні чинники їх державотворчої діяльності, слід згадати про роботу Б. Крупницького “Основні проблеми історії України”, де виділено параграф “Дещо про характеристики українського національного духу”. Історик робив виважені

спроби виявити окремі риси політичної культури старшинської еліти, а саме, її духовної, свідомісної сфери. Насамперед, він виокремлював таку її рису як персональний індивідуалізм, схильність багатьох вдаватися до демагогії, граючи на політичній “безорієнтовності української маси з її надзвичайною чутливістю на соціальні подразнення”. Цим рисам він протиставляв патріотизм інших представників еліти [193, 184-189].

Першим із сучасних дослідників питань політичної культури українців був Б. Цимбалістий [194]. У своїх пошуках він опирався, насамперед, на дослідження Г. Алмонда та С. Верби. Науковою характеристикою політичної культури українців ХХ ст. займається з початку 90-х рр. М. Шафовал [195].

“Політичну культуру козацтва та його лідерів” розглянуто в рамках окремого параграфа у посібнику “Політична історія України” за редакцією В. Танцюри. Автори параграфа В. Семененко й Л. Радченко на фоні соціально-політичної історії від кінця ХVІ ст. до 1649 р. включно вказують на такі прояви політичної культури лідерів козацтва як ідея сильної гетьманської влади, незалежної як від уряду Речі Посполитої, так і від традиційних норм козацького співжиття. Багато матеріалу, близького до теми обраного дослідження, містить розділ “Зародження станової та національної свідомості” у монографії В. Щербака “Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина ХV — середина ХVІІ ст.” У ньому автор зосередився на виявленні тих історичних передумов, які сприяли формуванню “стереотипів поведінки і морально-етичних цінностей” козацтва [196, 204, 245]. І до поля зору історика потрапили й самі морально-етичні цінності.

Безумовний інтерес в рамках дисертаційного дослідження викликає монографія О. Струкевича [197], в якій досліджено питання політичної культури еліти Української козацької держави, розглядаються орієнтації старшин стосовно політичної системи Гетьманщини. Значну увагу звернуто

на регулятивно-комунікаційні складові функціонування політичної системи і насамперед на механізми прийняття політичних рішень.

Методологічні підходи до політичної культури еліт визначає в своїй праці М. Попович. Фактично, поняття політичної культури еліти він поєднує із поняттям компетенції, стверджуючи, що “на відміну від концепцій соціальних класів (Маркс, Вебер, Маннгейм, Сорокін), концепції еліт протиставляють нижчі і вищі рівні компетенції і уже як наслідок — соціальні позиції” [198, 11]. Звідси він виходить на класифікацію соціальних груп за трьома основними принципами: соціально-економічних позицій (стани, касти, класи); культурної компетентності (еліти, маси, агресивна чернь); соціальної психології та патопсихології (нормальні групи, групи альтруїстів-пасіонаріїв, групи егоцентриків). Тобто саме культурна компетентність, на думку М. Поповича, є родовою прерогативою еліт.

В методологічних підходах українських фахівців щодо ролі і значення політичної еліти в житті суспільства спостерігаються й деякі суперечності. Одним з основних підходів до її діяльності ними розглядається метод “консолідації” суспільства, чи визначальних параметрів політичної системи: громадянського, політичного суспільства в цілому, чи “доручається” розробка національної ідеї та ідеалів, розвиток політичної соціалізації, модернізації суспільства тощо [17; 18; 72; 83; 101; 199; 200; 201].

О. Туркевич розглядає необхідність підвищення ролі політичної еліти крізь призму консолідації політичних партій. Він зазначає, що у період радикальних політичних змін в суспільстві роль політичної еліти суттєво зростає. Саме тому, вважає він, рівень професійної підготовки, рівень політичної культури еліти в перехідних суспільствах відіграє визначальну роль [201].

Ю. Опалько справедливо визначає основним завданням національної еліти — розвиток історичної свідомості українського суспільства [202].

Це, безсумнівно, передбачає наявність значного культурного потенціалу української еліти. Разом із тим, інші українські дослідники підкреслюють, що українській еліті не вистачає конкретних морально-культурних якостей, які б дозволили їй стати очільником суспільства в плані його консолідації, як, наприклад, П. Ситник та А. Дерібак, які зазначають: “Досі українська національна еліта незадовільно справлялася із своєю місією. У своїй більшості вона дбала про власні егоїстичні інтереси... і дуже рідко підносилася до рівня виразника, провідника і захисника народу як цілого” [203, 233].

Шляхи щодо виправлення такого становища українські фахівці називають різні, але так чи інакше, вони стосуються важливих чинників підвищення політичної культури. Так, В. Козаков приділяє більш важливу увагу правовій культурі української еліти в розрізі культури політичної, справедливо розкриваючи специфічне співвідношення між ними. Зокрема, він зазначає: “Культура влади української еліти виявляється історично спрямованою на постійне й переважне використання адміністративних важелів влади незалежно від ступеня їх легітимізованості та опосередкованості законом. Таким чином, право як управлінська цінність було й залишається за межами функцій елітарної політичної культури” [204].

Т. Василевська бачить цей шлях в необхідності підвищення етики державних службовців як представників політичної еліти, підкреслюючи, що сьогодні необхідно здійснювати “суттєве смислове переформулювання моральних засад професії — служіння народу та кожному його громадянину стає стрижнем, навколо якого вибудовується вся система професійної етики державного службовця” [205, 250].

Ф. Медвідь [20] та В. Брюховецький [206] особливу увагу звертають на виховання інтелектуальної і професійної еліти через освіту. Вони справедливо вважають, що українську національну еліту можна лише

виховувати. Саме неупереджена освіта, заснована на свободі вибору, є наріжним каменем формування нової політичної еліти.

Проблему підвищення політичної культури владної еліти, як проблему загальнонаціональну піднімають М. Головатий, Ю. Шевчук. Насамперед, М. Головатий зазначає, що усій українській еліті нині передусім бракує державницької відповідальності за свої практичні дії і політичної культури. Науковець визначає тип політичної культури політичної еліти: “Хоча для демократичного поступу держави особливий сенс має саме активістський, для значної частини української еліти характерні підданські настрої й орієнтації, навіть патріархальні” [207]. Ю. Шевчук пояснює це у такий спосіб: “ У спадок від радянської імперії незалежна Україна отримала еліту, яка у переважній своїй частині має культурну зорієнтованість на колишню метрополію” [208, 6].

Духовно-культурні проблеми сучасної української еліти визначає в своїх працях і академік М. Михальченко. Головною відмінністю між українською і західними або східними елітами він вважає те, що наша еліта не патріотична, а космополітична. Одночасно, підкреслюючи роль інтелектуальної еліти, М. Михальченко підкреслює: “Вона в Україні є, проте шар її надто тонкий і це, мабуть, найстрашніша біда нашої країни. Фактично у нас немає інтелектуальних провідників — ні свого Ганді, як в Індії, ні Гавела — як у Чехії” [209]. В цілому проблемою політичної культури владної еліти переймаються і представники вищих ешелонів нашої влади. Їх зауваження в основному стосуються критичної оцінки стану сучасної владної еліти, а характеристика останньої перемижується із побажаннями їй бути “більш відповідальною та моральною.”

Так, В. Ющенко бачить проблему політичної культури нинішньої української еліти в тому, що “ментально вона належить до радянської епохи, сповідує її цінності. Україною і досі керують типові представники радянської

партноменклатури. Сформовані в тоталітарній системі, вони на генетичному рівні послуговуються авторитарними принципами в управлінні країною” [210]. Ю. Тимошенко зазначає: “Еліта повинна усвідомити, що вона є соціально відповідальною. Бо ті, хто іменують себе “новою елітою”, навчилися гарно зав’язувати краватки від Бріоні, пити білий чай і тямити в творчості Кабакова, словом, перейняли західний стиль, однак чомусь залишили по той бік кордону головну ознаку справжньої еліти — нести відповідальність за соціально залежні та соціально підпорядковані групи народу” [211].

В. Литвин зазначає, що терміном “політична культура” еліти часто підміняється значно вужче поняття “політична етика”. В передвиборній кампанії опоненти постійно закидають один одному брак політичної культури, що загалом відбиває картину неблагополуччя на цьому полі. Вказуючи на необхідність формування політичної культури українського суспільства, підкреслює, що вона визначає “міру цивілізованості всякого соціуму і компетентності його елітних прошарків” [212].

Публіцист Ю. Мостова звертаючи увагу на практичні аксіологічні якості владної української еліти, звертає увагу на такі її параметри, як моральність та ефективність діяльності. Виходячи із власних оціночних суджень, термін “еліта”, в праксеологічному його значенні, вона замінює на термін “богема”. Опосередковано торкаючись політичної культури владної еліти, вона зазначає: “Слово в українській політиці нічого не означає, і це ще раз підкреслює низький моральний рівень політичної еліти. Ефективність дій еліти вимірюється рівнем життя людини, що не відноситься до неї, успішність же представників богеми вимірюється в каратах” [213].

Таким чином, проведений аналіз наукових розвідок щодо особливостей методологічних підходів дослідження політичної культури владної еліти дозволяє зробити наступні висновки.

По-перше, панівні в політичній культурі організаційні стандарти і уявлення про те, як і хто повинен здійснювати політичну владу, як і ким мають прийматися політичні рішення, якою є роль опозиції в політичному процесі тощо, виявляються через конкретно-історичну організацію політичних інститутів [214, 18].

По-друге, компонентами політичної культури владної еліти є пізнавальні, емоційні та оціночні стани, які складаються зі знань і вірувань відносно політичної реальності, почуттів стосовно політики, причетності до політичних цінностей. До того ж, до цих компонентів слід зарахувати політичну поведінку еліти, культуру прийняття політичних рішень, культуру політичної участі тощо.

По-третє, зміст політичної культури еліти формується під впливом різноманітних чинників: соціалізації, освіти, відкритості засобів масової інформації, досвіду від стосунків з правовими установами, впливу соціально-економічних умов.

По-четверте, політична культура впливає на політичні установки представників владної еліти, проте зовсім не детермінує їхньої діяльності [215, 47]. Слід погодитися із думкою К. Гаджиева відносно того, що “культура сприяє формуванню, а не детермінує” [216, 180].

По-п’яте, поняття “політична культура” владної еліти охоплює не всю політичну свідомість і не всю політичну поведінку останньої, а лише їх усталені, типові прояви, політична культура є сукупністю стереотипів політичної свідомості й поведінки [144, 104].

По-шосте, поняття “політична культура” відображає не просто сукупність політичних стереотипів суспільства, а типовий комплекс ідеальних уявлень про політику, що включає розуміння того, якою повинна бути політична система, як вона повинна функціонувати. Саме ці уявлення цілеспрямовують діяльність владної еліти у сфері політики.

По-сьоме, поняття “політична культура” владної еліти, крім раціональних, логічних чинників політичної поведінки, включає також неусвідомлювані, афектні аспекти: типові прояви в політиці темпераменту, емоцій, притаманних тій чи іншій соціальній спільності [217, 512-513].

Висновки до першого розділу

У загальному плані слід визначити, що елітизм властивий усім суспільствам, бо кожному суспільству потрібні керівники, а керівники акцентують зусилля на збереженні певної організації і свого становища в ній. Еліта, отже, неминуче з’являється в будь-якій соціальній організації. В різних інституційних порядках слід виділяти специфічні еліти: політичну, господарську, наукову і т.п., і, як наслідок, процес автономізації еліт стає частиною сучасної цивілізації.

Історична практика виробила досить багато підходів до визначення сутності політичної еліти. Узагальнюючи їх, слід відзначити, що дедалі більший вплив здобувають функціональні теорії еліт, які в цілому під поняттям “еліта” розуміють соціальний суб’єкт, групу, члени якої кардинально впливають на характерні для тієї чи іншої системи процеси, на хід її розвитку в цілому, посідаючи при цьому чільне, порівняно з іншими членами суспільства, місце.

Надзвичайно популярними є ціннісні теорії еліт, основною ідеєю яких було твердження, що для суспільства як саморегульованої системи характерне природне виділення найкоштовніших сил, здатних щонайкраще здійснювати керівництво. Еволюцію і зміну еліт ці теорії трактують як похідне від зміни ціннісних критеріїв суспільства.

Специфіка розвитку України, як самостійної держави, також позначилася як на процесі формування політичної еліти, так і на теоретичному осмисленні її сутності. Застосовуючи термін “еліта”, українські науковці та дослідники, взявши за основу історичний період та статус українських земель, вказують на декілька аспектів теорії української еліти. Можна визначити наступні напрями:

Перший — визначення еліти згідно з тим, якою мірою вона в різний час сприяла утвердженню і розвитку української державності. Найбільший внесок у розвиток цього напрямку свого часу зробив В. Липинський.

Другий — визначення еліти, виходячи з характеру її походження. Одним із засновників цього напрямку був Д. Донцов.

Третій — оцінка еліти з погляду процесів її зародження, розвитку та становлення.

Четвертий — оцінка еліти, виходячи з тих або інших критеріїв власного бачення її функцій у суспільстві.

Разом з тим, незважаючи на тривале застосування даного поняття, його й досі слід розуміти як суперечливе та нечітко визначене, на що, наприклад, вказує наявність біля п'ятдесяти лише найбільш вживаних його визначень. У контексті сучасних політологічних досліджень ми можемо виокремити основні підходи до теоретичного розгляду політичної еліти: 1) позиційний, який встановлює ступінь політичного впливу тієї чи іншої особи, з огляду на її позиції в системі влади (до еліти, згідно з цим підходом, відносять, передовсім, членів уряду, парламенту); 2) репутаційний, що базується на виявленні рейтингу політика за допомогою експертних оцінок; 3) концептуальний, в основі якого здебільшого особи, які приймають стратегічні рішення.

Підсумовуючи огляд докторських і кандидатських дисертацій з елітологічної тематики, також слід зробити декілька висновків і зауважень.

Перший висновок полягає в тому, що тема еліти знаходиться у фокусі уваги вітчизняних політологів. Як наслідок, з цієї теми створено вже немало вельми глибоких і корисних досліджень, частина з яких, безумовно, ляже у фундамент української елітології і політичної науки в цілому.

Другий висновок зводиться до того, що всі основні аспекти елітологічної тематики так або інакше охоплені в проаналізованих дисертаційних роботах, хоча і з різною глибиною.

З усього вищевикладеного випливає, що процес розвитку еліт у наукових концептах українських науковців мають специфічні національні риси. Стає очевидним, що бракує розроблених концептів трансформації еліт та ролі еліт у процесі переходу. Бракує соціологічних надійних даних про поведінку різних сегментів еліт, порівняльних загальнонаціональних та регіональних досліджень еліт, присвячених аналізу професійної політичної культури владної еліти в період трансформації України.

РОЗДІЛ 2

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОЇ ВЛАДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ

2.1. Політична культура владної еліти в умовах суспільно-історичної трансформації

Формування політичної культури владної еліти — це тривалий і безперервний процес, якісні характеристики якого залежать від багатьох складових. Не слід зайвий раз доводити, що міру цивілізованості всякого соціуму і компетентності його елітних прошарків визначає саме рівень політичної культури. Але якщо політична культура країни виявляється в політичному дискурсі, то політична культура владної еліти — у характеристиках механізмів ухвалення рішень. Якщо в широкому розумінні поняттям “політична культура” охоплюється весь спектр ціннісних орієнтацій, то у вузькому — рівень політичної свідомості і поведінки, культуру діяльності як окремих політиків, так і владної еліти в цілому.

Політична культура еліт складається з переконань, позицій та думок стосовно політики тих осіб, які є наближеними до центральної політичної влади. Слід погодитися, на нашу думку, з американськими політологами стосовно того, що цінності еліти є більш узгоджені та послідовні, ніж цінності широкого загалу [218].

Разом з тим, якщо вплив політичної культури має на політичну стабільність широко обговорюється, значно менше уваги приділяється ролі політичної культури еліт. Але ж у країнах з патріархальною або підданською політичною культурою політична культура еліт відіграє найважливішу роль.

Навіть там, де позитивне ставлення мас до політики є добре визначеним, як, наприклад, у країнах консолідованої ліберальної демократії, погляди еліти все ж таки найбільш безпосередньо впливають на прийняття політичних рішень. Виродження, занепад еліти завжди означає порушення рівноваги в політичній системі, а часто і занепад держави. Це особливо яскраво простежується в історії української державності, бо для стабільного розвитку політичної системи потрібна активна творча меншість.

Як відомо, теоретик еліти В. Паретто вважав історію кладовищем еліт, вивівши закон її постійної циркуляції. Тому вважаємо за доцільне під цим кутом зору розглянути не тільки циркуляцію та елітотворчі процеси в Україні, але і зміну ціннісних культурно-політичних орієнтацій владної еліти. Процес формування політичної еліти в Україні складний і дискусійний, він потребує окремого дослідження. Можна твердити, що кожна історична доба мала свою еліту, а тому важко, а може, й неможливо простежити історичну спадковість української еліти, а тим паче, її політичної культури, з давнини до наших днів. Тим більше, що через втрату державності спостерігається відсутність існування її упродовж значного часу.

Можна припустити, що політична еліта, як і її політична культура, розвивалася певними замкнутими циклами, які пов'язуються, хоча й досить умовно з історичними етапами державності. Отже, зважаючи на таку умовність, ми можемо подати свою інтерпретацію історичних етапів еволюції української владної еліти паралельно із еволюцією її політичної культури.

Першим етапом можна означити період Київської і Галицько-Волинської держав. XVII — XVIII ст. — другий історичний етап існування національної еліти. З кінця XIX ст. по 20-ті роки XX ст. тривав третій етап, 20-ті роки XX ст. — кінець XX ст. — четвертий етап. Нарешті, кінець XX ст. від дати проголошення незалежності України по сьогоднішній день можна

вважати заключним етапом становлення української владної еліти та її політичної культури. Загалом, елітотворчі процеси, з одного боку, відбувалися аналогічно до західноєвропейських зразків. Однак запізнення соціально-державницького процесу дещо гальмувало й елітотворення, а, отже, і становлення політичної культури владної еліти. З іншого боку, процеси елітотворення певною мірою нероздільні.

Перший цикл для еліти розтягнувся до XV —XVI ст., коли йшли асиміляція, розчинення еліти, її адаптація у межах Великого князівства Литовського та Польщі, і це не дає змоги чітко розмежувати ці цикли. Історичний аналіз дозволяє стверджувати, що з самого початку політична культура владної еліти визрівала в умовах толерантної взаємодії з різноманітними формами політичних інститутів і базувалася на суто демократичних засадах. Здавна суспільна свідомість сприймала певний політико-культурний порядок, пов'язаний із наявністю змішаних політичних інститутів, як висхідний елемент розподілу влади. Наприклад, своєрідний політико-культурний порядок являла собою триєдина схема сполучення різноманітних форм влади. У Київській Русі в кожному окремому князівстві вже можна спостерігати дану політичну схему: князі-бояри-віче, тобто, монархічний, аристократичний і демократичний елементи.

Київські князі були змушені зважати на Віче — народні збори, орган влади феодальної демократії, проте діяльність його обмежувалася правом схвалювати чи не погоджуватися з політикою правителя без права здійснення будь-якої законодавчої діяльності.

Ґрунтувалася поведінка індивіда на традиціях, звичаях та у відповідності й на підставі релігійної культури незалежно від панівної в країні релігії. Законодавчі функції були у Верховного голови — князя, тому саме він був законодавцем і здійснював законодавчу владу. Це зрозуміло, бо як держава Київська Русь сформувалася під впливом об'єктивних чинників,

передусім через загрозу зовнішніх ворогів. У таких умовах князь був суб'єктом, який акумулював ресурси, у тому числі й людські. “Не можна виключити того, — стверджує В. Литвин, — що соціально-статусний горизонт учасників віча обмежувався головно князівською дружиною” [212].

Вічові зібрання, отже, охоплювали поверхневий і дуже тонкий прошарок давньоруського соціуму. Як інституційована форма участі в політичному житті, воно робило вічовиків ситуативно причетними до різних форм і сутнісних проявів активності у політичній сфері: від певних політичних ритуалів до обрання або вигнання князя. Водночас, у давній Київській державі віче не розвинулося до рівня цілком самостійного політичного інституту. Для виконання управлінських функцій князь призначав групу людей-бояр. Бояри Київської Русі були досить пасивним елементом, оскільки відчували на собі тотальну владу князя та тимчасовість їхнього становища.

У Галицько-Волинському князівстві боярство було сильнішим і активнішим. Це пояснюється тим, що бояри були власниками своїх земель, а не дарованих князем. Як спільність, вони розвивалися самостійно і передусім були виразниками власних інтересів. Показником сили боярства (як певного прототипу владної еліти в нашому сучасному розумінні) є те, що вони ставили свій підпис на документах поряд з підписом князя. Каналами рекрутування політичної еліти було військо, регіональне управління. На той час вищі верстви не були ізольованими, їхнім членами могли стати за певні заслуги навіть смерди. Боярство намагалось закріпити отримані блага. Цей процес розвивався через вирішення суперечності між власними інтересами бояр та інтересами держави. І, як свідчить історія, цю суперечність вирішено на користь власних інтересів, тому боярство не підтримало князів у боротьбі проти Золотої Орди і радо вітало прихід литовських князів як таких, що забезпечать їм панування в своїх землях. Уже за декілька десятків років

українські вищі верстви ополячилися та покатоличилися, розчинились у політичній еліті нової держави.

На нашу думку, тут можна говорити про закінчення першого циклу елітотворення. Його тип відповідає ознакам мобілізаційного, де людські ресурси були під владою князя. Політичну еліту цього періоду можна визначити як бюрократію, а її політичну культуру як підданську. Із закінченням циклу елітотворення відбувався занепад держави, були усунуті атрибутивні ознаки української державності.

Групи, які в системі ієрархії були найближчі до влади, відкинули цінності української держави. Ці люди, будучи українцями за походженням, сформували литовсько-польську політичну еліту. Водночас, залишилися групи, які намагалися культивувати українське, не будучи навіть контрелітою.

Другий цикл елітотворення, і, відповідно, розвитку політичної культури еліти, на погляд автора, слід пов'язувати з державою Б. Хмельницького. В процесі українського ранньомодерного державотворення ключову роль відіграло козацтво та його політична культура. Можна стверджувати, що до початку Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. запорожці набули політичної культури, яку можна віднести до громадянського типу (за класифікацією А. Алмонда і С. Верби). Її вирізняли цінності громадянського спрямування, в тому числі ті, що пов'язувалися з козацькою демократією: свобода громадянського голосу, виборність запорозьких посадовців, свобода публічного висловлення думок, високий авторитет владних рішень козацької ради та ін. [219, 110-143]. Ось, наприклад, як обирали в Україні гетьмана або отамана перед військовим походом.

Особа, обрана на старшинський уряд, мусила двічі відмовлятися від виявленої честі й погоджувалася лише на третій раз після запрошення з

тривалими вмовляннями, ритуальною лайкою й погрозами. Церемонія виборів закінчувалася покладенням старими козаками на голову обраного жмені землі. Цей символ означав, що обраний є слугою товариства, яке наставило його своїм володарем [220, 62]. За словами І. Огієнка, “все життя українське, увесь розпорядок дому, увесь державний наш лад, — все це повсякчасно було демократичним. Стан прислуги у нашого старого панства ніколи не був пригнобленим — вона була вільною і рівною всім” [221, 125].

У Конституції 1710 року (Пилипа Орлика) вперше за період існування Гетьманщини відбилися моральні норми, а саме: взаємна пошана у відносинах гетьмана і членів Генеральної Ради, у стосунках між собою в цій Раді, у ставленні до народу, де не останніми були й проблемні питання щодо “корупції” виборних осіб, а саме таких, що невілним вибором пробиваються на урядові посади. Можливо, козацька Генеральна Рада й набула б з часом певного розвитку і перетворилася б на відповідний представницький орган українського народу, але діюча Генеральна Рада представляла інтереси старшин Війська Запорізького, а визначений Конституцією 1710 року представницький орган так і не було створено, адже реальної демократичної держави не існувало. Разом з тим, як вважає український політолог В. Корнієнко, зважаючи на законодавчі повноваження цього органу та їх здійснення, етичні й правові норми щодо членів Ради слід розглядати як політичну культуру законодавців [222, 350].

Політично значущою в системі цінностей запорозької спільноти була рицарська ідея: козаки, які вважали себе рицарями, високо цінували, зокрема, особисту гідність козака-воїна, звитягу на полі бою, вірність, місію захисників Вітчизни й оборонців Православної церкви.

Активістський характер політичної культури запорожців набував форм політичного радикалізму. Він поставав у конфліктно загострених вимогах і ультиматумах, як вузькостанових козацьких, так і загальноукраїнських, котрі

запорожці висували перед центральним урядом Речі Посполитої. Подібна політична практика активізувалася на початку 20-х рр. XVII ст. (пов'язувалася з православним конфесійним питанням), а також у період безкоролів'я після смерті Сигізмунда III на початку 30-х рр. XVII ст. Козацький радикалізм з особливою силою проявився під час козацьких повстань кінця XVI, а також 20—30-х рр. XVII ст. Після вибуху Національно-визвольної війни у політичній культурі запорозького козацтва визначальною стала орієнтація на повний політичний і державний суверенітет України. Серед іншого, її політико-ідеологічним підґрунтям була ідея соборності українських земель (звернення у цьому зв'язку до давньоруської політичної спадщини). У зв'язку із творенням ранньомодерної Української держави у ній на передній план висувався новий “народ політичний” — козацький стан.

Умови участі козаків у політичному житті істотно змінилися. Загальнокозацькі “чорні” ради відходили у минуле. Їхню політичну роль перебирали на себе вузькі старшинські ради, на яких домінував гетьман. У такого харизматичного національного лідера, як гетьман Богдан Хмельницький, виник план кардинального “редагування” політичної системи Української козацької держави через вживлення у неї монархічного начала. Тим часом, зазначена ідея не мала ні актуальної політичної традиції, ні інституційних механізмів для її втілення. До середини XVII ст. козацтво пройшло школу політичної соціалізації на традиціях широкої демократії, що мала складову охлократизму. А тому монархічні плани Б. Хмельницького не могли мати у козаків успіху, що й довели політичні події після смерті засновника Української держави. Невдовзі по тому практика загальних козацьких рад відновилася, щоправда, з останньої третини XVII ст. козаки дедалі менше стали впливати на прийняття рішень (у XVIII ст. цей інститут практично занепав).

У другій половині XVII ст., коли відбулося політичне розділення Української держави на Правобережний і Лівобережний гетьманати (при політичному відособленні Запорозької Січі), і розгорівся вогонь братовбивчої громадянської війни, політичні інтереси старшини розмежувалися в орієнтаціях на Росію, Річ Посполиту та Османську імперію. Попри актуальну політичну практику старшинських угруповань, які часто зосереджувалися на корпоративних інтересах і змушені були враховувати політичні правила, які диктувала держава-протектор, актуальними залишалися традиційна система цінностей, політичних пріоритетів (серед них — відновлення єдності Української держави) та практики, вироблених запорозькою спільнотою. Зокрема, йдеться про спроби вести самостійну зовнішню політику, відстоювати політичну автономію, права і вольності Війська Запорозького, а також Православної церкви шляхом політичного діалогу з польським урядом (Правобережний гетьманат); зберегти засади політичної автономії та козацького устрою в умовах інкорпораційного наступу Росії (Лівобережний гетьманат).

Прикметно, що у XVIII ст., коли козацтво втратило свої політичні права, з його свідомості не були витравлені засадові цінності, що пов'язувалися з козацькою демократією. Свідченням цього є, зокрема, матеріали Комісії 1767 р. із складання нового Уложення, з яких випливає, що козаки виступали за відновлення виборності не лише сотенної, а й полкової і генеральної старшини, а також гетьмана.

Наступ російського царизму на Гетьманщину у XVIII ст. й відлучення від активної участі в політичному житті рядового козацтва (тобто вимушене набуття ним рис підданської політичної культури) послаблювало позиції української політичної еліти. Спроби ж верхівковими методами розпалити загальне визвольне повстання за звільнення України від царської тиранії

(І. Мазепа) або організувати в опозиційну політичну силу конформістську у своїй масі старшину (П. Полуботок) були приречені на невдачу.

Козацька старшина, яка ще донедавна не мала ні багатства, ні соціального статусу, хотіла закріпити отримані привілеї. Так, землі почали передаватись у спадок, посади найчастіше теж ставали родовими. На початку еліта стояла за інтереси українського суспільства, та згодом зосередилася на власних інтересах. І. Мазепа спробував повернути еліту до державних інтересів. Та козацька старшина вже стояла в черзі за російськими чинами й титулами. І вдруге політична еліта розчинилася — цього разу в московському панстві. Закінчився другий цикл елітотворення. Ця модель теж мобілізаційна. Козацька старшина перетворилася на бюрократію, яка закріпила за собою земельні угіддя, поступово приєдналась до російського дворянства і втратила проукраїнську налаштованість.

Третій цикл елітотворення й, відповідно, формування політичної культури еліти розпочався приблизно із кінця XIX ст. до 20-х років XX ст.

Позбавляючи народ голосу, автономії, ініціативи, російська влада планомірно проводила політику попущення політичної культури, що зміцнювало власну владу, але перешкоджало інтелектуальному розвитку як російського, так і українського народів. Самодержавство, залишивши позаду європейський абсолютизм, претендувало не тільки на сакральне значення і виключне право соціально-політичної ініціативи, але і прийняло на себе сакральну і політичну відповідальність за все соціальне життя в країні. “Під впливом соціально-економічних, політичних, культурних умов життя в Російській імперії, — зазначає В. Бебик, — через упровадження московського державного устрою та скасування (по 110 роках після договору 1654 року) української автономії демократичні цінності українського суспільства поступово “вимиваються” соціально-політичними й

психологічними установками російської, а по суті східної (або азійської) політичної культури” [146, 16].

Про культурну атмосферу, що панувала в Російській імперії, дуже влучно написав на початку століття Є. Голубинський: “Простий народ наш у зовнішній поведінці гидотно брудномовний, потім потворно п’яний, не усвідомлює обов’язку бути працьовитим, зовсім не знає, що таке християнська совість... Наші чиновники, від верху і до низу, чи давно перестали, і чи перестали зовсім, — представляти собою уособлення тих пороків, що властиві їхньому званню?” [223, 15]

Важко не впізнати в цьому сучасності. Але тоді всі ці чинники з урахуванням жорстокості східної деспотії, яку дуже важко переносила українська національно-індивідуалістична психологія, сприяли розкладанню політичної культури української еліти й одночасно поповнили її такими рисами як провінційність, холопство, конформізм, яких ми і досі не позбавились.

Однак ідея української державності не зникла. Вона знову і знову відроджувалася в мистецтві та літературі. Сформувалася культурно-освітня еліта — інтелігенція. Саме вона підхопила прапор національного визволення. Кирило-Мефодіївське братство є прикладом творення української інтелігенції. Його членами були вихідці з родин середніх та дрібних поміщиків. З огляду на вплив народницьких теорій інтелігенція розробила українську ідею. На підставі виробленого нею матеріалу наприкінці XIX — на поч. XX ст. розпочався процес національної ідентифікації. Створено українські політичні партії, як спробу утворити контреліту, яка в 1917 р. перетворилася на еліту незалежної держави. Еліта, що опинилася при владі, сформувалася з інтелігенції і була представлена гуманітаріями (письменниками, науковцями, адвокатами та ін.), проголосила утворення держави. Та це, на жаль, єдиний її здобуток. Політична еліта не впоралася зі

своїми функціями: не створила державницької ідеології, яка б об'єднала все суспільство, не зуміла створити ні армії, ні чиновницького апарату. Нехтування економічними інтересами, а також інтересами регіонів довело некомпетентність еліти та призвело до втрати державності.

З приходом радянської влади закінчився третій цикл елітотворення. Політична еліта не змогла протистояти історичним обставинам. А утворення незалежної держави було зумовлено не внутрішнім чинником, а зовнішніми обставинами (мобілізаційний тип).

Четвертий цикл елітотворення й формування політичної культури української еліти приблизно охоплює період із 20-х років ХХ ст. до кінця ХХ ст., тобто проголошення України незалежною державою. Радянський період позначився творенням особливого типу еліти, яку в літературі називають номенклатура.

М. Михальченко, президент Української Академії політичних наук, вважає, що “Україною керує стара провінційна еліта, до якої увійшла велика група нової еліти вже на етапі незалежності” [224]. Цю думку підтримує В. Полохало, який зазначає, що “керівний політичний клас — це значною мірою колишня партійно-державна номенклатура, яка лише частково оновилася за рахунок інших груп, у тому числі — за рахунок інтелектуалів; вона не тільки зберегла свої позиції в суспільстві і в політичному процесі, а й значною мірою зміцнила їх, насамперед через нелегітимне, тіньове привласнення та розподіл так званої загальнодержавної, “суспільної” власності й концентрації в своїх руках влади” [225]. М. Михальченко впевнений, що політична еліта сучасної України є строкатим конгломератом владної і невладної групи еліт, які розпадаються на такі специфічні типи: еліти класів, прошарків, професійних груп населення; еліти політичних партій, громадських організацій, рухів; еліти державних інституцій; еліти регіонів (автономія, область, місто, район); еліти надпартійні (надпартійні,

які опираються на недержавні економічні структури та засоби масової інформації). На думку ж Т. Возняка, "...можна виділити дві еліти — новопосталу політичну, яка пов'язана з новим бізнесом, та стару номенклатурну, котра теж породила новий бізнес, але, окрім того, ще міцно прив'язана і до старого соціалістичного в своїй суті виробництва" [226].

Характеризуючи сучасну еліту, автори книги "Суспільство в період транзиції" В. Бурега і В. Заблоцький зазначають, що їй властиві перманентна напруженість (очікування того, що доведеться втратити панівне становище), суперечливість і різноспрямованість внутрішніх відносин (цілком очевидно, що на найвищих рівнях еліти практично немає таких цілей і цінностей, які б сконсолідували панівну верхівку), невиразність та аморфність (фрагментація, дисперсний характер елітної структури, що визначає множинність центрів політичної активності), непотизм, фаворитизм ("рейтинг" політика визначається наявністю "каналів доступу" до Президента або Прем'єра, наприклад) [227]. На основі досліджень кадрового складу апарату Адміністрації Президента України, уряду, міністерств та державних адміністрацій Г. Щокін теж робить висновки про те, що для сучасної еліти характерні явища вождізму, клієнтелізму, непотизму та трибалізму [228].

В цілому від Радянського Союзу Україна отримала у спадок пасивний, підданський тип політичної культури. Нова політична еліта "від народу" була позбавлена морально-етичних понять. У більшовицькому сенсі "класова мораль" виявилася лише завуальованою спробою позбавити політику етичного виміру. Свої політичні проблеми вона вирішувала знищенням супротивників. Наприклад, яскравим феноменом у процесі утвердження нового політичного ідеалу після Жовтня 1917 р. став етичний і правовий нігілізм, за яким право вважалось неповноцінною і неприйнятною формою регулювання соціального життя. У ньому бачили відживаючий інститут, що лише на певний час і в силу сумної необхідності був запозичений у старих

експлуататорських класів. Правові норми заперечувалися взагалі, а завдання захисту особистої незалежності — громадянської, трудової, майнової, творчої, проголошувалося несуттєвим і другорядним. Значного поширення набув соціальний і політичний патерналізм, тобто розуміння державної влади як “рідної і батьківської”, що покликана здійснювати авторитарне, а за потреби, і примусове піклування про трудящих.

Політична культура за радянських часів базувалася в основному на етиці партійної номенклатури, яка досить жорстко проводила політику індиферентизації політико-моральної свідомості населення. Крім того, КПРС виробила свою внутрішню партійну культуру, багато в чому засновану на регламентованих принципах. Скажемо, у Петербурзі, за часів Жданова, крім статутних норм, існували різноманітні етичні кодекси поведінки членів партії: вони не могли купувати дорогі речі і нерухомість, робітник партапарату не міг появитися в ресторані.

Велика Вітчизняна війна, що стала чинником величезного морального значення для народу, помітно змінила суспільну свідомість і, одночасно, зміцнила основи політичної етики і, певним чином, віру в ідеали комунізму. Реалізація цих ідеалів щиро пов’язувалася з особистістю Й. Сталіна, а потім М. Хрущова. Проте навіть викриття останнім “культу особистості” Сталіна істотно не розхитало основ політичної культури, незважаючи на зміну політичного режиму у бік деякого демократизму. З іншого боку, за часів Хрущова з’явилися нові, деструктивні із сьогоденної точки зору, елементи у політичній культурі. Так, для нього самого було характерним безпосереднє втручання в карні процеси, і саме за Хрущова закон одержав неначе обернену силу. За період його перебування при владі Кримінальний Кодекс СРСР став рекордсменом за кількістю статей, що передбачали страту. У судово-правовій практиці 60-70-х років намітилася й інша негативна тенденція, уже

не характерна для періоду культу особистості, але пов'язана з одним із проявів правового нігілізму.

Приміром, значного поширення одержала практика передачі обвинувачуваного “на поруки трудового колективу”. Було встановлене правило, відповідно до якого малозначимі справи, що не становили “серйозної суспільної небезпеки”, узагалі не передавалися до суду. Злочинці, що мали високі зв'язки, потрапляли під захист і так званого “телефонного права”.

Правовий нігілізм проявляв себе не тільки в теоретичних міркуваннях, він істотно деформував і мову. Наприклад, вираз “буржуазне” поєднувалось із словом “право” у якості постійного негативного епітету. Це ж стосується таких понять, як “парламентаризм”, “юридична особа”, “формальна рівність”. Кожний, хто в 60-х роках виявляв національний патріотизм, небажану активність у суспільному житті, зазнавав репресій у тій чи іншій формі. Посилився ідеологічний наступ проти “ідеалізації” минулого українського народу. Заборонялося навіть вживання епітету “український”, слова “козацький”, словосполучення “Запорізька Січ” тощо [229].

Та навіть після падіння влади КПРС партійна еліта в цілому все ще залишалася основним носієм політичної культури та свідомості. Слушним з цього приводу здається сьогодні зауваження О. Дергачова: “Конструювання української державності здійснюється не публічними, келійними засобами, у віддаленості від суспільного загалу. При цьому горішня влада спирається переважно на колишній груповий, по суті недержавницький досвід, кланово-корпоративне розуміння національних інтересів” [230].

Таким чином, становлення політичної культури владної еліти в Україні відбувається, як бачимо, не на пустому місці, а у проявах владної етики, етики правителів, політичної етики, інших, поєднаних у цілісний соціум та визнаних різними демократичними інститутами й суспільствами в часи

античної, феодальної, козацької, революційної та соціалістичної демократії. Її духовним матеріалом, у вигляді певних етичних норм, слугували аристократичний та бюрократичний стилі управління абсолютистських монархій та різних демократій, етичні основи відповідних країн, канонічне право та релігійні норми, вчення античних філософів про роль правителів як носіїв високої моральності та вихователів народу, звичаї й традиції давніх часів тощо.

Ці етичні норми обмежувалися нормами моралі, визнаними суспільствами у певні часи, поєднуючи в собі як ідеологічний бік (моральну свідомість), так і практичний (моральні стосунки), з урахуванням інтересів відповідного суспільства незалежно від форми демократії.

Отже, для нашої історії характерна мобілізаційна модель елітотворення з відповідною політичною культурою, яка передбачає створення еліти на засадах привілеїв за службу (боляри, козацька старшина, номенклатура). Створення такої еліти відбувається у два етапи: період формування еліти, коли вона мобілізована, енергійна, залежна від верховної влади; етап зрілості, коли домінує прагнення закріпити отримані привілеї, що стає джерелом розходження інтересів з верховною владою.

Обидва ці етапи яскраво відображені в кожному циклі. Розходження інтересів еліти та інтересів держави еліта весь час вирішувала на свою користь, відступаючи від державницьких, національних цінностей, залишаючи український народ позаду в перегонах за чинами та титулами. Це і сформувало таку рису української ментальності, як недовіра до еліти. Взяти хоча б за оцінкою Мирослава Поповича “XX Червоне століття” [231], коли народ “отримав” від влади війни, революції, конфіскації, колективізацію, голодомор, репресії, ГУЛАГ, повторне “закріпачення” селянства, зрештою, непослідовне й суперечливе реформування в 90-ті роки. Чи можна вважати,

що столітній синдром недовіри до правлячої еліти може бути подоланий за короткий історичний період незалежності України?

З цього приводу варто прислухатись сьогодні до зауважень В. Кременя: “Трагедія українського народу в тому, що в своїй історії ми вже пережили феномен неодноразової “зради” правлячою елітою України власного народу. Вперше ми втратили аристократію княжих часів (спольщену і окатоличену після Люблінської унії 1569 р.). Вдруге — станову старшину козацьких часів (зрусифіковану після ліквідації Української козацької держави 1764 р.). Нині народ знову демонструє розчарування щодо новоявлених представників політичної еліти та національного підприємництва, які встигли зародитися за роки незалежності, але так і не стали належною мірою “своїми”.

Простежується “зачароване коло”: в українській історії... немає прямого помосту між Україною короля Данила та гетьмана Хмельницького, між Україною Мазепи та Петлюри. Здобутки та традиції перших не могли прямою лінією перейти до останніх. Доводилося починати “наново”. Ось тут лежить головна причина хронічної незрілості українського суспільства, його інфантильності та примітивізму” [232].

2.2. Політико-культурні орієнтації владної еліти періоду становлення незалежності

Проголошення незалежності України припало на 24 серпня 1991 року. Власне, з цього періоду розпочався п’ятий цикл українського елітотворення й розвитку політичної культури правлячої еліти. Ухвала Верховною Радою Акту незалежності стала апогеєм, якому передувало багато подій. Для нашого дисертаційного дослідження важливо проаналізувати владну

політичну еліту, передовсім ту, яка існувала або починала формуватися в Україні в часи УРСР та в період здобуття незалежності.

Стосовно передумов формування владної політичної еліти України можна стверджувати, що це були:

— складні процеси розвитку політичної системи СРСР і УРСР, пов'язані з процесами переходу від стагнації до перебудови, наслідками останньої, особливо, можливостями участі широких верств суспільства в політичному процесі;

— особливості відносин у партійно-господарській номенклатурі, особливо характер підпорядкування місцевих органів влади власному керівництву;

— історичні традиції українського народу, регіональні особливості, що виникли внаслідок історичного розвитку окремих територій сучасної України;

— дисидентський рух та його наслідки для політичного розвитку УРСР;

— настрої інтелігенції, активна участь представників інтелігенції в політичному процесі.

Особлива роль у цьому періоді належала поколінню “шестидесятників”, яке домінувало і при владі, і в опозиції.

Однією із головних проблем для подальшого дослідження є періодизація становлення владної політичної еліти України. Послідовність змін у елітотворчих процесах беруть за основу українські науковці та політики. Одні з них, наприклад, В. Медведчук, вважає, що було два періоди (перший — до 1999 року, другий — сучасний), при цьому він переконливо доводить, що українська політична еліта, як еліта незалежної України, з'явилася лише внаслідок парламентських та президентських виборів 1998—1999 років, тобто тоді, коли, на його думку, зник вплив попередньої

партійно-номенклатурної еліти, яка сформувалася головню в радянські часи на основі радянсько-комуністичної системи. Учасники круглого столу “Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні” стверджують, що така класифікація елітотворчого процесу надто узагальнена та надмірно прив’язана до політичних реалій. Звідси випливає висновок про те, що перший період необхідно розділити на два етапи: романтичний (1991—1994 роки) і прагматичний (1994 — 1999 роки) [233].

Ми ж виділяємо чотири етапи розвитку владної політичної еліти, три з яких синхронізуються із періодами становлення незалежності (1991 — 1994 роки), розбудови політичних інституцій (1994 — 1997 роки), формування політичних інститутів на новоствореній законодавчій базі (1998 — 1999 роки) та зумовлене якісними змінами механізмів рекрутування політичної еліти [234]. Останній етап, який починається з 2000 року, і досі характеризується нестабільністю українського політикуму. Ця нестабільність пов’язана із досить частою зміною політичних команд і своєрідною циркуляцією владних політичних еліт. Останні політичні події в Україні, які безпосередньо пов’язані з перманентним виборчим процесом, фактично підтверджують це. Одночасно слід констатувати наявність різних проявів політичної культури владної еліти, коли відбуваються суттєві зміни у самих її параметрах, з’являються нові критерії її типології.

Актуальність дослідження проблеми ціннісних засад функціонування політичної еліти визначає, на думку Президента України В. Ющенка “...історичний виклик, який стоїть сьогодні перед Україною, перед нашим народом і владою. Десятиліттями усталені соціальні зв’язки в державі сьогодні морально застаріли і рвуться. Застаріли й форми організації соціальної кооперації в суспільстві та політичній практиці. Влада перестала служити народу, а громадськість не в змозі віднайти консенсус щодо вибору майбутнього країни. Партії та їх лідери змагаються в політичному процесі не

шляхом представлення програм розвитку суспільства, а через гучне обнародування вад опонентів, а то й просто компроматів... ” [235]. Дійсно, суспільство не має права покладатися на те, що до влади завжди приходитимуть відповідальні й компетентні люди, які можуть конкретно піклуватися про співгромадян, процвітання Батьківщини і авторитет Української держави.

По суті, йдеться про роль ціннісних орієнтирів правлячих кіл. На нашу думку, саме вони визначають політичний “портрет” правлячої еліти й досить мало залежать від форми правління, співвідношення сил та конфігурації влади. Більше того, система цінностей влади сама визначає ці політичні параметри державного життя [236]. Щоб зрозуміти характерні ознаки політичної культури еліти періоду становлення незалежності України, слід, насамперед, враховувати особливості трансформації владної еліти в цей період.

Як показано в попередньому підрозділі, до проголошення незалежності в Україні існувала чітко виражена номенклатурно-партійна еліта (часів В. Щербицького). Згодом, у 1989 — 1991 роках, відбулася досить швидка трансформація цієї еліти. Одночасно з останньою формувалася різнобарвна політична еліта часів, коли Верховною Радою керував Л. Кравчук. На момент проголошення незалежності остання поступово увібрала в себе значну частину еліти КПУ. Як справедливо зауважив М. Шульга, “у новій системі відносин ті, хто залишається на ключових посадах у державному керуванні чи керуванні в суспільно-політичних організаціях, не стільки формуються як еліта, скільки переформовуються” [237, 48]. Разом з тим, на думку М. Головатого, пробивалася до влади й нова еліта, яку висунули самі маси, населення, а не владні структури чи партійно-бюрократична верхівка, як це було раніше [238, 45].

15 травня 1990 року Верховна Рада УРСР 12-го скликання вперше почала працювати як парламент на постійній основі. Порівняно з Верховною Радою попереднього скликання, склад нової Ради оновився на 90%, що формально засвідчило прихід у політику нової генерації людей [239, 148]. Лише 48 депутатів раніше обирали до органів вищої державної влади УРСР, проте радикального оновлення політичної еліти не відбулося: на зміну номенклатурі епохи В. Щербицького прийшло покоління “партійних шестидесятників”— політиків, роки становлення яких, як особистостей, співпали з хрущовським періодом. Разом з тим, — за словами В. Фесенка — склад Верховної Ради чітко продемонстрував, що “у двері великої політики наполегливо стукає нове покоління. 284 народні депутати (64,1% від загальної кількості) народилися в 40-ті, 50-ті і на початку 60-х років. Та обставина, що процес політичної трансформації співпав із періодом зміни політичних поколінь, потенційно започаткувала один із найглибших конфліктів, які характеризують розвиток політичної еліти України 90-х років” [240, 89].

З перших днів існування Верховна Рада України першого скликання стала політичним полем, на якому здійснювалася ідейна переорієнтація і структурні перетворення партійної та господарської номенклатури УРСР. Всього у Верховній Раді поступово сформувалося 45 різних груп за територіальною, професійною та ідеологічною ознакою. Одночасно з обранням керівництва Верховної Ради в ній, згідно з регламентом, оформилася опозиція, яка отримала назву “Народна Рада”. Очолив її І. Юхновський, а його заступниками було обрано представників головних ідеологічних течій: Л. Лук’яненка, Д. Павличка, О. Ємця і В. Філенка. 2/3 складу Народної Ради склали представники творчої інтелігенції. В цій групі переважали, особливо на перших порах, діячі культури та освіти, а також журналісти, наслідком чого стала романтизація та емоційність

діяльності цієї опозиції у Верховній Раді. У цій атмосфері поряд із номенклатурно-партійною елітою постала якісно відмінна, переважно національно-демократична з власними культурними орієнтаціями, політична еліта, що походила в основному із середовища інтелігенції, головно україномовної, політичними цінностями якої було відстоювання ідеї суверенітету України. Представника Народної Ради В. Гриньова було обрано заступником Голови Верховної Ради. Він став першим політиком високого рівня з представників нової владної політичної еліти, що не належав до номенклатури.

В цілому, на наш погляд, слід погодитися із думкою В. Фесенка: Верховна Рада УРСР, яка об'єднувала у своїх рядах верхівку партноменклатури, найактивніших представників господарської та регіональної еліт, лідерів опозиції і просто честолюбців, у 1990 році була переделітою, а точніше — життєдайним середовищем, у якому мала найближчим часом сформуватися політична еліта України [240, 90]. Як слушно зазначає О. Кордун, “за великим рахунком, українська номенклатура не була готова до реальної самостійності, хоча й прагнула до неї” [241].

В умовах утвердження нових форм українського суверенітету відразу виявився дефіцит справді налаштованих на його розбудову управлінців, дипломатів, аналітиків, партійних лідерів, просто інтелектуалів — дієвих, ініціативних, спроможних творити нову політику, яка б відповідала потребам часу. У цих умовах яскраво проявився дефіцит контроліти до існуючої тоді партійно-радянської номенклатури. Як справедливо зазначає А. Лой, номенклатура нічого не втратила з крахом тоталітарної держави, а навпаки її позиції були такі міцні та надійні, що вся система панівних відносин в економіці, політиці, освіті і т. ін. опинилася і залишається в її руках [242, 133].

У 1991 році Верховна Рада урочисто проголосила незалежність України (Декларація про державний суверенітет від 24 серпня 1991р.) та перетворення Верховної Ради УРСР на Верховну Раду України (Закон про правонаступництво України від 12 вересня 1991р.). Це стало початком розбудови парламентського права України, в якому проблеми культури законодавця набули свого розвитку. Тимчасовий регламент Верховної Ради України дванадцятого скликання, що був затверджений Постановою Верховної Ради України на першій сесії, деталізував процедурні положення розділів Конституції про Верховну Раду та Закону про статус народного депутата України.

Стаття 114 чинної Конституції України зазначала, що порядок діяльності Верховної Ради та її органів визначається Регламентом Верховної Ради та іншими законами України, що приймаються на підставі Конституції України. Питання щодо депутатської етики регламентувалися ст. 6 Закону України “Про статус народного депутата України”, в якому йшлося про неприпустимість “використання депутатом свого статусу всупереч законним інтересам суспільства, громадян, держави”, обов’язковість дотримання “норм депутатської етики”, правове наповнення яких залишається “відкритим” й на сьогодні, а також щодо позиції, висловленої народним обранцем, яка не може бути предметом розгляду у Верховній Раді та її органах, якщо він (депутат) не допустив дій, прямо заборонених законом. Як свідчать дослідження матеріалів та документів Верховної Ради України 12-го скликання, членами мандатної Комісії та Комісії з питань депутатської етики були розроблені проекти: “Положення про комісію Верховної Ради України мандатної та з питань депутатської етики”, “Правила етики народного депутата України” тощо. Але вони не були розглянуті Верховною Радою України навіть у першому читанні.

Створилася ілюзія певного оновлення політичної еліти, що відобразила помітний приплив націонал-демократів та інших опозиціонерів, особливо з середовища інтелігенції, в політичні структури. Представники цього прошарку нової еліти на перших порах завоювали велику популярність, особливо за допомогою засобів масової інформації. Усе це нагадувало зміну зовнішнього вигляду владної політичної еліти: вона не могла трансформуватися якісно за рахунок різномірної групи осіб.

Д. Видрін та Д. Табачник зазначають: “Молода Україна — держава без політичної еліти. Здобувши державну незалежність і суверенітет 1991 року, Україна виявилась, напевно, найбільшою у світі країною, яка не мала політичної еліти. Владний конгломерат із колишніх партійних функціонерів і колишніх політичних дисидентів можна було б назвати переделітою. Рівень політичної кваліфікації, загальної і правової культури, характер професійного й життєвого досвіду тощо не дозволяють віднести ранній український істеблішмент до класу повноцінної еліти” [243].

Та на думку авторів книги “Політичний процес в Україні: сучасні тенденції та історичний контекст”, “співробітництво і наступна дифузія номенклатури з новими демократами, вченими і керівниками промисловості стали “гумусом”, на якому виростало нове, тепер уже справді національне, елітне середовище” [244, 67]. Разом з тим, ця “нова” політична еліта України змогла запропонувати суспільству лише ту систему цінностей, що була і є близькою їй самій. Хоча основу вітчизняної політичної еліти складала колишня номенклатура, але з усуненням однопартійної системи для неї зникли навіть ті обмеження, що існували в колишньому номенклатурному середовищі: неприпустимість демонстративного споживання, невідворотність покарання у випадку, якщо факт зловживання став широко відомим, особливо — якщо потрапив до ЗМІ.

Приблизно з 1991 року в Україні почало викристалізовуватися поняття “партія влади”, яка поступово перетворюється на головний осередок політичної еліти. Під поняттям “партія влади” розуміють “політичний блок, який складається з представників прагматично зорієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої номенклатури, представників державного апарату, засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства тощо” [245, 164]. В. Полохало стверджує, що “партія влади” виникла восени 1991 року як своєрідна неформальна спадкоємиця колишньої КПУ. Не маючи формальних структур, ця реально існуюча політична коаліція, об’єднана спільними інтересами, склалася з прагматичних представників першого ешелону партдержноменклатури, а також більшості другого та третього її ешелонів” [246, 17].

Якщо взагалі давати характеристику її політичній культурі, то тут слід назвати такі риси, як політична та економічна консервативність, схильність до авторитаризму, високий ступінь групової поруки та кланова згуртованість. На словах вона виступає за державну незалежність, демократію, багатопартійність, ринкову економіку, але насправді все це реалізується, не зачіпаючи її головного принципу — збереження влади і власності. Вона діє не публічно, а “за лаштунками”, і тому її важко ідентифікувати.

Отже, до весни 1992 року сформувався новий склад владної політичної еліти на основі діючої “партії влади” та частини недавньої ідейної опозиції. У середовищі політичної еліти України на цій основі виділяють, хоча й з іншими часовими рамками, “безконфліктний період” [247], коли політична еліта України поступово перетворювалася з комуністично-провінційної в державно-національну. Це був період розгубленості одних політичних сил та очікувань інших, невизначеності долі та втрати можливостей багатьма політичними силами.

Владна політична еліта опиралася на ідею державності, яку вона перехопила з програми Руху, і на ідею ринкового спрямування перетворень у економіці, перехоплену від вітчизняних прихильників західних економічних шкіл, які, як правило, знову ж таки були із середовища націонал-демократів. Щоправда, і в одному, і в другому випадку новостворена владна політична еліта не хотіла, та й не могла сприйняти належні методи реалізації цих ідей, оскільки вони призвели б до усунення з її складу значної частини. Тоді ж відбувався відхід частини політичної еліти, що подалася у комерцію, — у тінь, головню у бізнес, одночасно “стара нова” номенклатура, позбувшись опіки і контролю союзного центру, відчула свою безконтрольність і під гаслами реформ почала домагатися оволодіння повнотою влади та всім спектром державних ресурсів. На думку А. Федорова, “за умов первісного накопичення капіталу вузьким колом осіб, часто тісно пов’язаних із колами старої партійної номенклатури, образ “влади” поєднується в суспільній свідомості не зі словом “еліта”, а зі словом “мафія” [248, 19].

Оновлена владна політична еліта запозичила у старої цінності, норми, ідеї, звичаї, традиції. Цей процес в Україні відбувався і відкрито, і приховано. У першому випадку йдеться про повагу до загальнонаціональних цінностей та історичних святинь, яку засвідчували навіть найконсервативніші представники старої номенклатури. У другому випадку, незважаючи на публічні декларації про повний розрив з минулим, які в Україні підкріплювалися зовнішніми атрибутами (змінюю символіки, обрядів, гасел), спосіб мислення залишився старим, хоча й на свій лад пристосованим до нових умов. У державах Центральної та Східної Європи особливо проявився процес входження із неелітного середовища в елітне на початку трансформаційних процесів. В Україні цей процес розтягнувся на роки.

Процес політичної елітаризації в Україні з 1990 до 1994 року проходив під впливом двох різних процесів. По-перше, здійснювався перехід України

від статусу одного із залежних регіонів наддержави до становища самостійної держави; по-друге, руйнувалася стара авторитарно-бюрократична політична система й робилися спроби утвердити нову модель суспільного розвитку, головними ідейними характеристиками якої повинні були бути ринкова економіка, політичний плюралізм, громадянське суспільство. Він відповідав рисам “консенсусної еліти”, бо еліта в Україні консолідувалася на основі діючої інституційної бази, а не ідейної цінності або власної ідеологічної бази [249, 101]. Крім цього, тип трансформації політичної еліти України відповідав у той час другій формі трансформації еліти шляхом перерозподілу функцій між організаціями, що існували, і тими, що утворилися. Верховна Рада, яка спершу тільки затверджувала рішення, набула якісно нового значення. Владна партія завершила своє існування, а нові партії набули масової підтримки.

С. Наумкіна зазначає, що “з 1994 р. почалася глобальна зміна структури української еліти, її формування. До політики почали відчувати підвищений інтерес бізнес-еліта, “нові українці” [250, 56]. Традиційно, вибори завжди пов’язуються із оновленням політичної еліти, їхні результати дають можливість стверджувати про ступінь стабільності і виявити тенденції розвитку держави. Вибори відбулися 27 березня 1994 року. В Україні вперше обрали законодавчий орган незалежної держави. На виборах демократичні процедури використовувалися вже на всіх рівнях державної ієрархії, що мало свою специфіку, переваги і недоліки.

До позитивних аспектів виборів слід зарахувати появу нових паростків активістської політичної культури та демократичного мислення у суспільній свідомості, яка за своєю суттю все ще залишалася під впливом партійно-радянських настанов недавнього минулого. Новообрані парламентарії, що представляли собою нову еліту, на 96% були з вищою освітою, кожний п’ятий — доктор чи кандидат наук, економічну освіту мали 37 осіб,

юридичну — 27. За фахом найширше репрезентовані інженерно-технічні працівники — 26,4%, фахівці освіти — 18,4%, сільського господарства — 14%, підприємці — 9%, голови колгоспів — 8,3%, працівники місцевих держадміністрацій — 7,1%, державних підприємств — 6,8%. Серед депутатів виявилось молоді до 30 років – менше 4%, депутатів віком 31—40 років — 28%, віком 41—50 років — 42%, 51—60 років — 23%. Отже, склад Верховної Ради оновився на 84%.

Але стверджувати, що відбулося якесь радикальне оновлення складових політичної еліти, не доводиться. Головно тому, що “решта колишніх депутатів залишилися у складі владної політичної еліти, перейшовши на роботу в апарати Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів, Секретаріат Верховної Ради” [251, 4]. Для більшості представників “нової буржуазії”, які інтегрувалися до політичної еліти, українська державність була винятково бізнес-проект, можливістю участі в приватизації національного надбання, про патріотизм не йшлося. Відсутнім був у формуванні нової еліти і кримінальний чинник.

Саме в цей період, починаючи із 1990-х років, розпочалася “битва за Київ” між представниками різних елітних угруповань. Зміна пріоритетів розвитку суспільства коректувала привабливість того або іншого капіталу (а значить, і потенціал його використання), а це, відповідно, обумовлювало зміни у складі владної еліти України. Зрозуміло, кожна могутня регіональна еліта, що боролася за Київ (серед них ми можемо назвати дніпропетровську, харківську, донецьку і львівську групи), використовувала насамперед капітал у різних його проявах і комбінаціях.

Проілюструвати тезу про підвищення ролі Києва і столичного істеблїшменту у внутрішньополітичному житті країни може аналіз динаміки частки киян у вищих ешелонах влади. Якщо у Верховній Раді першого скликання (1990) всього 74 народних депутата були постійними жителями

столиці, то в 1998 році в ній налічувалося вже 211 киян [252]. У восьми складах уряду з 1990-го до 1998 року найбільшу частку за місцем народження також склали кияни: всього — 12 чоловік; середній показник — 3,4 [253, 27]. За місцем отримання базової освіти членів уряду знову-таки лідирувала столиця: 44 вищих чиновники у восьми складах уряду (1990—1998) були випускниками столичних вузів (середній показник — 11,8) [253, 28]. Крім того, Києву належить право називатися “кузнею кадрів” дипломатичного корпусу владної еліти України. За даними 1998 року, тільки 16,8% дипломатів народилися в Києві, проте Київський університет ім. Тараса Шевченка закінчили 46,3% працівників дипломатичної служби [253, 33-34].

За даними досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, в 2001 році частка представників еліти з різних сфер соціального життя, які народилися в Києві і Київській області, складала 16%. Найбільшу вагу в структурах владної еліти уродженці Києва і Київської області мають в найвищих органах влади (13% і 9% відповідно) і дипломатичному корпусі (24% і 5%) [254, 24-26].

На 2001 рік в елітних прошарках з різних сфер соціального життя вихідці з центральних областей України були представлені непропорційно більшим колом, якщо співвіднести цей показник із часткою цих областей в населенні України. Так, на вихідців з Вінницької області припадає 6% в елітних прошарках українського суспільства, тоді як частка Вінниччини щодо населення України складає всього 4%. Інші області Центру мають відповідні показники: Житомирщина — 5% і 3%; Кіровоградщина — 3% і 2%; Черкащина — 4% і 3%; Чернігівщина — 2% і 3%. Найбільша диспропорція характеризує Донецьку область, частка якої від населення України складає 10%, а в елітних прошарках на народжених в Донбасі доводиться 7%. Аналогічна негативна диспропорція показників властива

Дніпропетровській (7% і 5% відповідно) і Харківській (6% і 5% відповідно) областям. Тільки Львівська область має рівні частки як в населенні України (5%), так і вихідців з неї серед еліти (5%) [254, 24-26].

Ще на початку 1990-х років ініціативу в боротьбі за Київ (і формування владної еліти України) з рук дніпропетровської номенклатури перехопила західноукраїнська дисидентська контреліта з центром у Львові. Львівська група використовувала оригінальну у той час комбінацію капіталів: а) соціальний — нові люди у владній еліті, що переживала занепад; б) символічний — створення незалежної української держави, проєвропейська орієнтація; в) культурний — українська національна ідея, відродження української мови і національної культури, ліквідація “білих плям” в історії України.

Така комбінація капіталів ослабила позиції дніпропетровської номенклатури, капітали якої на той час виявилися непопулярними. Однією з головних причин зменшення впливу дніпропетровської групи був курс на скорочення ВПК, потужність якого на Дніпропетровщині визначала вагу цієї регіональної групи в суспільстві. Тому дніпропетровці, хоч і не були повністю витіснені з владних позицій, вимушені були на якийсь час застосувати тактику вичікування і збереження, закріплення своїх владних повноважень. З тих пір львівська група претендує на роль законодавця ідеологічної моди. Її головна стратегія полягала в тому, щоб зайняти якомога більше місць у вищих структурах центральної влади. На момент проголошення незалежності України старій номенклатурній еліті довелося інкорпоруватися в ряди представників львівської групи, що стало гарантом забезпечення легітимності для першої. Одночасно з львівською групою на “київський престол” в 1991—1994 роках почала активно претендувати донецька регіональна еліта, яка ще з радянських часів мала пріоритетне володіння в межах України економічним капіталом завдяки вугільній галузі.

Показовий той факт, що в 1990—1995 роках троє з чотирьох прем'єр-міністрів (Масол, Фокін, Зв'ягільський, причому Масол займав цей пост двічі) були вихідцями з Донбасу. Отже, основна стратегія донецької регіональної еліти в боротьбі за Київ була націлена на посади у вищих ешелонах виконавчої влади.

З приходом до влади Президента Л. Кучми почався тривалий період панування дніпропетровської групи. Ще в 1994 році Л. Кравчук заявив, що “українська національна ідея себе вичерпала”. Це корелює з початком зменшення впливу Львова як “українського П'ємонту” на процеси формування владної еліти України. Саме тоді стали в нагоді капітали, якими володіли дніпропетровці: в першу чергу соціальний капітал — уміння виховувати управлінські кадри і розміщувати їх на ключових позиціях владної вертикалі, а також економічний капітал — переплетення крупного бізнесу з політикою. Дніпропетровська регіональна група випередила решту регіональних еліт, які незабаром теж вимушені були політизувати свій бізнес. З отриманням влади дніпропетровською групою в 1994 році політизація бізнесу і подальша реалізація цих процесів у формуванні політичних партій, що представляли інтереси конкретних регіональних груп бізнесу в центрі, набирають обороти. І більш за все — у виборчій кампанії 2002 року, в якій бізнес брав активну участь [255].

Символічним капіталом дніпропетровської групи став своєрідний ідеологічний баланс: з одного боку, вона перехопила державницькі гасла, проєвропейський вектор розвитку і політичну риторіку дисидентів львівської регіональної групи, а з іншою — зміцнювала зв'язки з Росією, чим задовольняла інтереси бізнесу і емоційні настрої південно-східних регіонів.

1994 рік став початком періоду більш впорядкованого становлення владної еліти: і центральної, і регіональних. Вже в 1995 році дослідники писали, що базове ядро української владної еліти фактично сформувалося

[240, 94]. На нашу думку, серед безлічі чинників цього процесу слід виділити посилення суб'єктивного чинника в особі Президента Л. Кучми. Спочатку на пост прем'єр-міністра був призначений В. Масол, завдяки чому виник певний баланс між дніпропетровською і донецькою групами. Але вже весною 1995 року уряд очолив виходець з центральної України Є. Марчук, не пов'язаний з великими регіональними групами. Від тактики загравання з регіональними елітами Л. Кучма остаточно відійшов в 1996 році, коли уряд очолив його земляк П. Лазаренко. На той час влада Президента була кадрово підкріплена дніпропетровською когортою з 206 чоловік, що займали ключові позиції у владних структурах і “групах впливу” [14, 9].

Дніпропетровській групі на чолі з Л. Кучмою вдалося також розв'язати низку регіональних проблем і сформувати президентську вертикаль виконавчої влади. Новим інститутом рекрутування регіональних еліт стала Адміністрація Президента. Таким чином, регіональні еліти опинилися в умовах особистої залежності від Л. Кучми і дніпропетровської владної групи.

У 1996—1997 роках “дніпропетровській сім'ї” вдалося на тривалий час вивести з конкурентної боротьби за Київ своїх основних суперників — донецьку регіональну еліту. Донецькі виявилися розколотими на декілька угруповань. Їх конкурентний потенціал перейшов в площину внутрішньої боротьби.

Таким чином, протягом 1991—1998 років при владі знаходився конгломерат з колишніх партійних функціонерів і політичних дисидентів, яких в цілому “важко назвати політичною елітою” [256]. Звідси — пріоритет егоїстичних (корпоративних, групових) інтересів (передусім, економічних) над національними інтересами, надвисокий рівень корумпованості влади.

За даними міжнародної організації Transparency International, за рівнем корумпованості Україна перебувала в цей період на 106-му місці зі 133 країн, що аналізувалися. Саме “боротьбу з корупцією та злочинністю”, за даними

наших опитувань, громадяни України вважають одним із першочергових завдань, від вирішення яких залежить її майбутнє. Кожен десятий державний службовець був притягнутий до відповідальності за корупцію. Корупція пронизує усю владну вертикаль згори донизу, а “зразки” такої поведінки встановлюються на найвищих щаблях державного управління. Розгублене, значною мірою позбавлене моральних орієнтирів суспільство отримало “взірець” у вигляді поведінки вищих представників еліти, головними рисами якої є орієнтація на цінності особистого споживання, зневага до тих, хто не є елітою і кому пропонується керуватися законом, встановленим для всіх, і загальними нормами моралі. Внаслідок цього в суспільстві встановлена подвійна мораль. Одна існує для того, щоб проголошуватися з трибун, інша — щоб досягати своїх цілей. Своєю поведінкою — проголошуючи високоморальні цінності і одночасно їх порушуючи — правляча політична еліта України розбещує суспільство, що призводить до корозії моральних цінностей. Люди, особливо молодь, починають думати, що досягти “елітарних” позицій в суспільстві можна, лише не обмежуючи себе нормами моралі.

За даними опитувань, вже зараз 11% молоді визнають, що на них норми моралі не поширюються, 21% — ігнорують закон, 25% — вважають, що рівень і якість освіти в житті не має значення, головне — мати багатих батьків, родичів чи “своїх людей” у владі чи комерційних структурах [257].

Однак варто погодитися з думкою відомих українських учених М. Михальченка і В. Андрущенка, які вважають, що після проголошення незалежності України розпочався новий етап в історії політичної еліти. Щоправда, замість революції зі зміною еліти по вертикалі відбулося еволюційне переміщення еліти по горизонталі. М. Михальченко і В. Андрущенко зазначають, що відродження української державності, яке відбулося мирно, стало “початком кінця” — кінця епохи “комунальної

квартири”. Разом з тим, зміни в ментальності і свідомості є процесами надзвичайно складними і тривалими, особливо, якщо національна державність формується реформістським шляхом [258, 109].

Політичну культуру владної еліти у 1991—2007 роках суттєво корегувало те, що у владній політичній еліті України посилювалися тенденції розвитку непотизму і трибалізму. Керівники вищих рангів висували на посади своїх родичів, друзів та знайомих, це намагаються робити й інші посадові особи.

З 1997 року, після відставки уряду П. Лазаренка, трибалізм проявився в Україні, як панування двох головних “земляцьких груп”: Дніпропетровської (близько 9% у всіх вищих виконавчих структурах) і Київської області (7%). Крім цих груп, добре представлені в владній політичній еліті висуванці, які, напевно, мали своїх патронів (Київське ядро — Центральна Україна): Вінницька область (6,1%), Чернігівська (6,1%), Житомирська і Полтавська (по 5%). Разом з тим, промислово слабкі області Заходу мають мале представництво в “коридорах влади” — Волинська, Рівненська, Чернівецька області (по 0,5%), південні: Херсонська, Миколаївська області, Кримська АР (по 1,1%) [249, 119]. Наслідком впливу трибалізму і частково пов’язаної з ним клановості, стали виражені ознаки того, що владні структури заповнили промисловці і бізнесмени, які походили із східних та центральних регіонів.

У зв’язку з цим, на нашу думку, В. Кремень і В. Ткаченко справедливо вважають, що “... елітою призначена бути насамперед інтелігенція, бо коли замість неї починають фігурувати “ділові” люди, це загрожує тим, що в політику вони внесуть і принципи своїх “розбірок” [259]. Обидва зазначені автори головну проблему владної політичної еліти України вбачають не в тому, що останнім часом частина інтелігенції відійшла від політики, а в тому, що “в політику не прийшла розсудлива інтелігенція з конструктивними

ідеями, а тому й не зробила її ні цивілізованішою, ні розумнішою, ні демократичнішою” [259, 311].

Наприклад, у своїй статті “Владна еліта” М. Шульга доходить висновку, що на сьогодні у населення України склався переважно негативний образ владної еліти. Через це еліта не може відтворювати всі важливі соціальні ролі та функції, які вона виконує у стабільному суспільстві: ролі референтної групи, взірця суспільної поведінки, морально-психологічного мобілізатора та провідника мас. Між елітою і народом утворилося величезне відчуження, зв’язки між ними розірвані, довіру людей до еліти втрачено [237, 56]. Як слушно зауважує М. Пірен, “відчуження владних структур від мас, відсутність діалогу між владною елітою і народом загрожує утвердженням у державі авторитаризму і тоталітаризму” [260, 41].

Таким чином, ціннісні засади буття соціуму характеризуються надзвичайною стійкістю — їм не властиві стрімкі перетворення й зрушення. Адже систему суспільних цінностей механізми влади, напрацьовані поколіннями політиків й адміністраторів, покликані скоріш закріпляти, ніж прагнути до інновацій та впровадження передового досвіду.

Звичайно, традиції можуть порушуватися під впливом актуальної політики. Однак у цілому це ні що інше, як система політичних цінностей, що кристалізує й тиражує зразки політичної поведінки представників владної еліти. Тому навряд чи можна сподіватися на те, що навіть оптимальний перерозподіл функцій та повноважень між Верховною Радою, урядом і Президентом України спроможний запобігти конфліктам політиків, що стимулюють підвладні їм управлінські структури “перехоплювати” одна в одній владні повноваження, що прагнуть підпорядкувати силові структури держави своїм корпоративним інтересам, що схильні до публічного використання компрометуючих матеріалів, продажу державних посад, усунення конкурентів тощо.

До того ж ці політико-культурні орієнтири відображають не лише сучасні способи державного управління, а й традиції радянського періоду розвитку та навіть досвід більш ранніх етапів вітчизняної історії, коли, наприклад, вищі верстви були не стільки гегемонами суспільства, скільки вірними “холопами” монархів.

Досить згадати про безумовне домінування протягом майже всієї вітчизняної політичної історії державно-авторитарних традицій урядування. Тож не дивно, що в культурно-професійній свідомості політичної еліти практично недоторканими залишилися етичні погляди, що виправдовують прагнення керівників до постійного розширення своїх повноважень. Політичні еліти, використовуючи надану їм народом владу, здатні розв’язати, чи принаймні, суттєво зменшити гостроту проблем функціонування демократичного суспільства, зокрема таких, як “тиранія більшості, неефективне управління, демагогічність та ірраціональність демократії” [261].

Таким чином, правляча політична еліта являє собою невелику й досить нетипову частину населення, їй притаманні певні політико-культурні орієнтації, норми, стереотипи, стандарти й традиції у сфері влади. Разом з тим, вірогідно, ніякі зовнішні обставини чи статусні зобов’язання урядовців неспроможні так впливати на рішення, які вони приймають, як власні внутрішні переконання й цінності, уявлення про те, що припустимо і що неприпустимо в політиці. Це стосується звичних способів виконання посадових обов’язків, домінуючих у політико-адміністративному середовищі, норм міжособистісних стосунків, напрацьованих протягом тривалого періоду, стандартів і технологій управління, тобто всього, що традиційно відносять до елементів системи цінностей влади й управління.

2.3. Діалектика суб'єкт-об'єктної взаємодії механізмів формування системи цінностей владної політичної еліти

Виявлення особливостей суб'єкт-об'єктної взаємодії механізмів формування системи ціннісних орієнтацій вітчизняної політичної еліти як основи подальшої еволюції демократичних відносин є, на погляд дисертанта, вельми актуальною проблемою. У вітчизняній науковій літературі системне висвітлення зазначеної проблеми майже відсутнє.

Разом з тим, упродовж століть чужі еліти нав'язували Україні, її регіонам різні принципи і засади організації життя. Тому у фазу незалежності ми увійшли з різними цілями й поглядами, які сформувалися на підставі регіональних, культурних, ідеологічних, релігійних та мовних ліній поділу. Ми зустріли незалежність розшматованими на інколи ворогуючі сегменти. Така спадщина містить потенційну загрозу соціальних конфліктів та напруженості. Поділ суспільства на відчужені групи: за рівнем самосвідомості, за релігійними конфесіями, політичними поглядами, соціальними орієнтаціями — один із факторів, що істотно перешкоджає його консолідації.

За словами І. Юхновського, “проблеми української еліти початку 1990-х років полягали в тому, що складалася вона, з одного боку, з войовничих філологів, які не розбиралися ні у виробництві, ні у фінансах, ні в державотворенні, а з іншого — з трудової інтелігенції, яка ніколи не була рішучою в боротьбі за владу та посади. Кожен табір бачив в іншому брак певних, лише йому зрозумілих рис” [262].

Крім того, тривала політична історія нашого суспільства досить наочно продемонструвала, що в свідомості більшості представників елітарних кіл такі важливі механізми управлінського впливу, як право і закон, не лише втрачають своє ціннісне значення, а й будь-яку соціальну предметність і

визначеність. Їх заміняють політична та економічна прагматичність, яка не зважає ні на права громадян, ні на національні інтереси тощо.

На сьогоднішній день правова свідомість і правова культура політичної еліти набула нового визначення. Цю проблему досліджували такі українські вчені, як В. Бабкін, М. Коцюба, В. Котюк, П. Мартиненко, А. Мащок, Є. Назаренко, П. Рабінович, В. Селіванов, С. Тихонова та інші [263; 264; 265]. В їх працях характеризується нова сутність правової культури, а саме: правова культура не зводиться лише до правосвідомості громадян суспільства. Вона визначається як сукупність досягнень суспільства, його соціальних груп та громадян у галузі регулювання суспільних відносин, яке забезпечує верховенство права в суспільному житті, тобто панування у суспільному житті правових принципів справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі і гідності, реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності. І хто, як не представники владної політичної еліти повинні демонструвати приклади стосовно реалізації правових знань і правову культуру в цілому. Це усвідомлене виконання державним діячем і правлячою елітою юридичних встановлень, їх уміння грамотно користуватися законодавством, чинними нормативними правовими актами, керуватися високими етичними критеріями в державно-управлінській і політичній діяльності і повсякденному житті. Це орієнтованість не тільки і не стільки на свої власні оцінки й інтереси, а на правові і етичні норми у всіх життєвих, а тим більше державно значущих ситуаціях [190].

Але політична культура влади української еліти, як показало дослідження, виявляється спрямованою не тільки на постійне й переважне використання адміністративних важелів влади, але й однобічне відображення особистих інтересів. Щоб впевнитись у цьому, достатньо ознайомитися з деякими правовими та матеріальними привілеями, які у нас мають народні

депутати, що їх відображено у Законі про статус народного депутата. В цьому Законі знаходимо:

— право депутатів самим собі встановлювати рівень зарплат і пенсій, робити це на свій розсуд, без врахування середнього у державі або інших економічних показників;

— депутатська недоторканність — без згоди Верховної Ради ніхто не може притягти депутата до відповідальності за злочини;

— якщо депутат не був обраний повторно і не влаштувався на роботу, він одержує повну депутатську зарплату ще два роки; якщо він і після цього не влаштувався на роботу, йому виплачується 50% депутатської зарплати без обмеження терміну, аж до виходу на повну депутатську пенсію;

— розмір пенсії депутатів — 80—90% від зарплати, без обмежень зверху, незалежно від інших доходів, загальний депутатський стаж 20 і більше років (як для інших громадян) не вимагається;

— депутати забезпечуються безплатним житлом (не лише тимчасовим службовим, але й з передачею у власність), мають привілеї на лікування, оздоровлення та ін.;

— незалежно від конкретних показників роботи всіх депутатів зараховують до категорії осіб, що мають особливі заслуги перед державою, з відповідними пільгами;

— депутатам надано статус державних службовців першого рангу, як у міністрів.

Наведемо ще деякі цифри для порівняння. При середньому розмірі зарплати по державі в 2005 році 700 грн. середній розмір пенсії для громадян (лікар, вчитель, інженер, робітник і ін.) повинен становити приблизно 300—400 грн. А от розмір пенсії народного депутата (згідно з прийнятим наприкінці 2005 р. законом) повинен становити понад 18000 грн. — приблизно в 40 разів більше [266]. А якщо врахувати, що простий

громадянин для одержання 300—400 грн. пенсії працює 30—40 років, а депутату дається в 40 раз більше всього за чотири роки роботи, то виходить, що за кожен рік роботи депутату надається пенсія приблизно в 400 раз більша, ніж громадянам нижчої касті. І якщо навіть, зважаючи на обурення громадян та наближення виборів, останнє підвищення пенсій і зарплат для депутатів буде призупинене, колосальний розрив у їх розмірах для громадян і “слуг народу” зберігається.

До того ж, згідно з іншими законами, створеними нашими депутатами для “вибраних”, у нас є пенсіонери, яким виплачуються пенсії розміром десятки і сотні тисяч грн. на місяць, а спроба уряду запровадити обмеження на такі непомірні виплати зустріла запеклий опір значної частини депутатів і була анульована [267].

Окремою моральною проблемою в діяльності правлячої еліти України є так звана “проблема недоторканості”. Вона стала своєрідною “фішкою” виборчої кампанії до Верховної Ради України в 2007 році. На початку правління Л. Кучми ще у якості прем’єр-міністра потреба у депутатській недоторканості виникла у багатьох тодішніх бізнесменів. Саме тоді правоохоронці отримали повноваження на утримання громадян за ґратами до 30 діб без рішення суду. Це було мабуть найбільш зоряний для них час. Такого “беспредела” та можливості особистого збагачення для “захисників законності та правопорядку” Україна не знала, мабуть, з часів громадянської війни. Саме тоді потреба у “депутатської недоторканості” для багатьох багатих людей стала питанням власного виживання і захисту майна, заробленого часто-густо незаконним або напівзаконним шляхом.

Але потрапивши у парламент у середині 90-х, багато хто з цих багатіїв усвідомив, що депутатство надає чудові можливості не тільки для збереження власного майна, але і його максимального примноження. Можливість прощтовхування потрібних собі законів, участь у розподілі у

“правильному” напрямку бюджетних коштів, обмін свого голосу при голосуванні у парламенті за урядові законопроекти на необхідні вже самому депутату рішення уряду, здійснення тиску на правоохоронців та суддів з метою отримання рішень, які дозволяють захопити державну або чиюсь приватну власність, надає народним депутатам такі можливості для перетворення їх з просто забезпечених осіб на мільйонерів, а з мільйонерів у мультимільйонерів та мільярдерів, що питання недоторканості, або банального перебігання за декілька мільйонів доларів із фракції до іншої фракції є актуальним лише десь для третини “бідних” рядових народних депутатів.

“Серйозні” люди стають народними депутатами з метою вирішення “серйозних” питань. Що ж до статусу “недоторканих” то, насправді, у нас його мають не тільки 450 парламентарів, а і ще десятки тисяч осіб, які, або мають мільйонні статки, що забезпечують їм можливість уникнути кримінальної відповідальності, або пов’язані з політичними угрупованнями, які захищають “своїх” усіма законними та незаконними засобами [268].

Наведемо приклади того, як представники нашої владної еліти розуміють і використовують це право. В 2001 р. автоінспектор зробив спробу притягти депутата до відповідальності за грубе порушення правил дорожнього руху — перевищення швидкості. Депутати з цього приводу вчинили страшний галас, на засідання Верховної Ради терміново було викликане керівництво МВС, автоінспектор був звільнений з роботи, а депутат, порушник Закону, вийшов з засідання героєм. Дивно, але жоден з кількохсот депутатів, присутніх на цьому засіданні, не виступив і не вимагав встановлення справедливості. І ось наслідок: відомі вже кілька випадків наїзду депутатів-автомобілістів на пішоходів, навіть із смертельними випадками, але жодного покарання депутати за це не зазнали. Тобто де-факто депутату вже дозволено давити громадян колесами автомобілів. Відомі також

інші випадки порушення законів депутатами (корупційні дії, перешкоджання правоохоронним органам виконувати судові рішення) без покарання за це.

Преса повідомляє про притягнення до кримінальної відповідальності конгресмена США за корупційні дії, а в Україні депутати, порушники закону, є недоторканими. Співвідношення оплат, коли депутат одержує в 20—400 раз більше, немає в жодній з демократичних держав світу, такі речі можливі лише при диктаторських режимах. Державні закони в цивілізованих країнах (в тому числі правила дорожнього руху) є обов'язковими для всіх громадян, там сповідується принцип “Закон один для всіх”.

Ці дані не залишають жодного сумніву в тім, що особливі привілеї, призначені самим собі нашими депутатами, не мають жодного стосунку до моральних складових політичної культури владної еліти. Більш того, доречно оцінити виокремлення депутатів у групу, яка в Україні живе за особливими законами, з позицій сучасного міжнародного права та Конституції України. Аналіз приводить до висновків:

— надання особливих привілеїв депутатам суперечить Загальній декларації прав людини ООН, порушуючи її статті 1, 2 про рівність прав громадян, а також статтю 23.2 про однакову оплату за однакову роботу;

— надання особливих привілеїв депутатам порушують статті 21, 24 Конституції України про рівність прав громадян.

Таким чином, наведені дані свідчать, що особливі привілеї, призначені самим собі нашими народними депутатами, є суто кастовими привілеями, одержаними шляхом зловживання повноваженнями. На жаль, право як управлінська цінність було й залишається за межами функцій елітарної політичної культури. Адже в демократичному суспільстві право “диктує” політичній поведінці певні правила. А це, у свою чергу, пов'язане з невизначеністю її наслідків для конкретних лідерів, партій, політиків. Тому можна припустити, що і ті, хто раніше мав владу, і ті, хто мають її тепер,

погодяться з використанням будь-яких, у тому числі неправових засобів, які гарантуватимуть їм владні переваги.

Мабуть, ніщо, крім страху перед народом, не може сьогодні заставити вітчизняних політиків дотримуватися правових норм при намаганні отримати владу та в процесі її реалізації. Однак парадокс полягає в тому, що у зневажливому ставленні до права (як до провідної управлінської цінності) спостерігається парадоксальна духовна солідарність правлячої еліти й основної маси суспільства. Відсутність ґрунтовних ціннісно-правових орієнтацій є ознакою не лише еліти. Вона зумовлена значно більш стійкою ментальною традицією. Дію останньої тим більше відчутно тому, що внутрішнє заперечення цінності права підкріплюється й постійною наявністю подвійних стандартів відповідальності, які привчили керівників різного рівня уникати будь-якої реальної відповідальності перед суспільством.

Слід погодитися з В. Волгою стосовно того, що “політична еліта — це люди, відповідальні як за схвалювані рішення, так і за допущені помилки... Головною ознакою народження політичної еліти в нашій країні буде поява законів, які визначають ступінь конкретної, а не розмитої відповідальності, у тому числі і кримінальної, кожного представника влади, що претендує на приналежність до еліти” [269].

Зрештою, розуміння правлячими колами ідеї законності, обов’язку та відповідальності, честі й гідності, поєднане із суспільною мораллю, перестає служити межею припустимого способу реалізації державної влади. Не випадково чутливість влади до суспільно значущих проблем і подій, навіть порівняно із радянським періодом, знижується.

Цей факт засвідчує, що сучасна українська політична еліта досі не пододала стереотипи корпоративної свідомості, що орієнтує її професійну діяльність у сфері державної влади на суто приватні інтереси, небажання або

невміння рахуватися з реальними потребами суспільства, якому вона має слугувати.

“Насправді, об’єкт роздратування, — зазначає І. Пох, — це ті люди, за яких ми голосували на минулих виборах, не знаючи конкретно, за кого саме віддаємо свої голоси, зважаючи на закритість партійних списків. Утім, якби ці списки були відкритими, навряд чи це що-небудь змінило б. Бо в наші голови лідери партій і блоків вкладали гасла і подібність партійних програм, як сьогодні з’ясувалося — абсолютно порожні й не підкріплені нічим, окрім всеосяжного бажання потрапити до парламенту. Брехливість, зведена в абсолют, повна відсутність моралі і призвели, власне, до сьогоднішніх політичних подій. Апеляція до народу лише тоді, коли в цьому є гостра необхідність для них — це нормально, із їхньої точки зору. Турбота про народ, коли для них настає спокійний період — нонсенс, з їх же точки зору” [270].

Виходячи із цих реалій Президент України визначає завдання “передового загону” вітчизняної політичної еліти: “... раціонально збалансувати згадані (суспільно-політичні) інтереси, перетворивши джерело можливих конфліктів на дієвий фактор процвітання, як це вдалося зробити в Європі” та визначає пріоритетний механізм виконання цього завдання: “Це можна здійснити через форми колективної участі у визначенні майбутнього своєї держави та громадського впливу на процеси прийняття рішень” [235].

Звичайно, що у спектрі ціннісних орієнтацій еліти існують певні переваги, які є її професійно-поведінковою основою. Аксіомою є твердження, що найважливішим серед цих орієнтирів є сама цінність влади. Звичайно, із суто теоретичного погляду потяг до влади може й не мати за своїми наслідками якихось значних недоліків в управлінській діяльності політико-адміністративної еліти. Однак на практиці надто часто спостерігаються рецидиви ескалації внутрішньоелітарних політичних

конфліктів, пов'язаних із питанням перерозподілу державної влади. До того ж, ці прагнення повсякчас підігриваються ще й духовною атмосферою, яку створюють навколо урядовців наближені до них бізнес-угруповання, що прагнуть у будь-який спосіб до перерозподілу у сфері майнових інтересів.

Досить деструктивним за своїми наслідками проявом культури сучасної політичної еліти виступає так добре всім відома родинність, земляцька солідарність та клановість. Протягом усієї нашої політичної історії, яку ми так чи інакше пов'язуємо з демократизацією, керівні кадри добиралися з “найближчого кола” відповідальних осіб, серед родичів, друзів, однокурсників чи просто знайомих.

Потурбувалися депутати і про привілеї для членів своїх сімей, які на відміну від інших громадян забезпечуються безплатним житлом, лікуванням. У разі загибелі депутата його сім'я одержує допомогу в розмірі 10 річних депутатських зарплат (за орієнтовними оцінками від 600 тисяч до 2 млн. грн.); нагадаємо, що для інших громадян в таких випадках допомога законом не передбачена. Ще один приклад: громадянин-пенсіонер всі життєві потреби задовольняє лише пенсією. А от народному депутату з його в 40—400 раз більшою пенсією надаються ще й безплатні автомобільні послуги по 10 годин на кожен місяць. Список таких прикладів можна продовжити. Деякі привілеї є довічними, тобто вони не спрямовані на забезпечення діяльності депутата під час його роботи у Верховній Раді. Власне кажучи, саме ці факти свідчать, що правляча еліта при всьому прагненні соціально віддалитися від широких верств населення продовжує залишатися носієм багатьох ціннісних стереотипів масової свідомості. Інакше кажучи, ціннісна система еліти певним чином не лише живиться традиціоналізмом, а й сама відтворює його норми й стандарти в практиці управління державою. У результаті найбільш негативним наслідком політичного відтворення культурно-ціннісних орієнтацій правлячої еліти є те, що вона стає дедалі більш замкненою кастою,

відокремленою не лише від суспільства взагалі, а й від інших кіл політичного істеблішменту.

У сформований вже, по суті, олігархічно-клановий прошарок еліти намагаються не допустити нових людей, яких так потребувала молода Українська держава в перші роки незалежності. На базі союзу влади й капіталу склалася внутрішньо однорідна, закрита від зовнішнього впливу каста, склад якої міняється досить незначно, та й то переважно за рахунок перерозподілу сил різних кланів у самій елітній групі.

У цьому контексті є зрозумілим обурення О. Забужко: “З інтелектуалів у нас залишилися Мирослав Попович і В’ячеслав Брюховецький. Все, хлоп’ята! Де економісти, політологи, соціологи, де люди, які дійсно чутні, які, біс візьми, розтлумачать розкажуть нашому напівосвіченому політикуму, що йому робити? Я подумала — якби мене попросили доповнити список інтелектуально впливових людей, мені б самій було важко. Їх не видно і не чуто. Тому в списку 100 найвпливовіших людей опиняються бандити, злодії і розбійники. У цьому причина нашої кризи” [271].

Таким чином, у нашому суспільстві складається досить унікальна система професійного добору правлячого класу. Приміром, якщо В. Парето стверджував, що елітарні угруповання, будучи кращим і вищим цивілізаційним досягненням суспільства, послідовно “виносяться” на поверхню, а потім послідовно заміщуються новими представниками суспільства (контрелітою), то Україна якісно змінила цей “природний” принцип циркуляції, створивши два паралельних елітарних потоки, які по черзі грають перед народом роль: хто “влади”, а хто — “опозиції”.

Інакше кажучи, на базі й у процесі первинного розподілу та накопичення капіталу в суспільстві наближені до влади кола, набувши ключових позицій у ринковій економіці, створили закритий олігархічно-корпоративний механізм формування та реалізації влади. Саме він

перетворив народжену у перші роки незалежності “політику цінностей” (принаймні, сподівань) на “політику інтересів” правлячого класу. Зрештою, сама держава виявилася приватизованою як новими підприємцями (тими, що отримали власність за знайомством), так і адміністративно-номенклатурними кадрами (тими, що поступово прибрали владу). По суті, це означає, що політико-управлінські процеси набули рис переважно адміністративно-бюрократичного чи неполітичного, позбавленого ідеологічного змісту, регулювання суспільних відносин.

Тому політичні протиріччя “правлячої” та “опозиційної” еліт насправді виявляються лише внутрішньоцеховими суперечками вищих верств суспільства. На думку С. Кримського, останні вибори показали, що найважливіше, що є в парламентському житті — молодіжний рух, жіночий рух, “зелені”, соціал-демократичний рух — в нашому парламенті не опинилися. “Є пропрезидентські сили, і антипрезидентські сили,— зазначає він, — вся середина – вимита. Це наслідок дикого заполітизовування...” [272]. Не дивно, що в цьому середовищі навіть політичні вибори перетворюються на механізм внутрішньоелітарного перегрупування сил при відкритому нехтуванні законністю, зловживанні каналами інформації та, зрештою, елементарними правилами моралі.

На думку Ф. Рудича, характерними рисами устрою, який створила нинішня правляча еліта є нехтування суспільними інтересами, безконтрольність, безвідповідальність, непрозорість [273].

Особливість українського політичного посткомуністичного простору вплинула на характерні риси парламентської еліти України та на її роль у становленні незалежної держави. Хоча необхідно зазначити, що на початку й у середині 1990-х років в Україні можна говорити про певний початок функціонування конкурентних виборів, багатопартійності, недержавних ЗМІ. Так звана формально-процесуальна демократія, що склалася до середини

1990-х років в Україні виявилася результатом свідомого втручання з боку еліт. Найважливішим результатом переходу до демократії мав стати поділ влади і бізнесу, однак цього не сталося внаслідок незацікавленості еліт, що здійснювали її реформи й фактично не контролювалися громадянським суспільством.

Із набуттям незалежності Україною в 1991 році існували певні сподівання відносно того, що наша держава стане одним із лідерів постсоціалістичних перетворень. Однак такі очікування виявилися марними, оскільки: політика була недостатньо радикальною; політика була непослідовною; політика була вигідною лише елітам; політика спричинялася до корупції; політика не підтримувала ініціативу.

Деякі лідери зробили свій внесок у поточні негаразди України, та навряд чи можна покласти відповідальність за це тільки на них. Стійкі нерозвинуті системи стали нормою для значної частини третього світу колишнього Радянського блоку, а не тільки для України [274].

В Україні важливими чинниками формування політичного режиму, що визначили його особливості стали слабкість і високий рівень політичної поляризації національної еліти, що склалась на початку 1990-х років; збереження кадрів колишньої системи на більшості ключових позицій адміністративного управління, національного і регіонального рівнів; низький рівень довіри населення до здійснюваної політики, до нових інституцій та еліти. Від початку 2000-х років політична ситуація в Україні почала змінюватися, демонструючи активний процес структурування інтересів у соціальних середовищах еліт і громадськості.

Парламентські вибори 2002 року продемонстрували, наскільки високим є рівень народного невдоволення існуючим режимом (майже три чверті голосів було віддано за опозиційні політичні сили), стали для владної еліти сигналом до активних дій, спрямованих на її самозбереження. Вибори

2002 позбавили владу будь-яких ілюзій щодо її популярності і поставили перед режимом завдання забезпечити спадкоємну передачу влади у виборах Президента 2004 року. Проте, якщо у “цивілізованих” країнах наступність влади означає збереження новою елітою правил політичної гри, бачення завдань, які стоять перед державою, то в Україні поки що донедавна такі тенденції не спостерігалися.

На думку О. Куценка, “Помаранчева революція” призвела до перегляду засад виборчого процесу. Майбутнє демократії суттєво залежить від здатності еліт, які прийшли до влади після виборів, розділити бізнес і політику, встановити гарантії базових прав і свобод, зберегти або розширити довіру та лояльність громадян [275].

На тлі зростання протистояння між соціальними й економіко-політичними силами поштовхом до соціального вибуху, який призвів до “помаранчевої революції” виявилися адміністративні методи тиску, які застосувала влада у період виборчих перегонів 2004 р. “Помаранчева революція,— вважає О. Новакова, — призвела до кризи легітимності виборчого процесу і владної еліти в цілому” [276]. У період кінця 2004 р. ворогуючі політичні еліти навіть не намагалися налагодити ефективні канали обміну інформацією, не було конференцій, зустрічей фахівців, круглих столів. На сьогодні головним завданням можна вважати відновлення втраченої довіри народу до влади, еліт, врешті, громадянина до громадянина.

Оскільки головним суб’єктом модернізаційних змін виступає політична еліта, то після перемоги В. Ющенка політичній еліті належало не лише змінити свій імідж, але й сутність системи державного управління, оскільки важливою передумовою формування ефективної політичної еліти є рівномірний, збалансований перерозподіл владних повноважень.

Поряд з цим колом, у якому циркулює влада, діє описаний В. Парето соціальний механізм “природного” виділення “кращих людей”, оскільки

суспільство не може жити, не виносячи на поверхню те найкраще, що народжується в його середовищі. Однак черговий парадокс сучасної системи державної влади полягає в тому, що зменшується не кількість бажаючих володарювати, а саме тих, хто за своїми природними здібностями спроможний до професійної політичної чи службової кар'єри. Для того, щоб надмірно це не драматизувати, слід визнати, що окремі особистості потрапляють, зрештою, до структур влади.

Але стикаючись тут із описаною вище системою цінностей, вони змушені або приймати її, або вдаватися до спроб утриматися у ворожому для себе оточенні. Коли в такий спосіб система правління “вбудовує” у владу нові покоління еліти, нав'язуючи їм власні цінності й переваги, зрештою, відбувається деградація будь-якого політичного процесу в суспільстві. Інакше кажучи, при такій духовній солідарності старих і нових представників правлячого класу суспільство позбавляється механізмів легального, цивілізованого впливу на процеси прийняття політичних рішень, точніше політична еліта перестає бути ефективним механізмом висування соціальних вимог населення до влади.

Але саме в цьому разі була змога спостерігати ще один парадокс сучасної політичної реальності, коли система цінностей широких верств населення почала зазнавати прогресивних змін раніше, ніж система цінностей національної елітарної верстви.

Сьогодні цілком очевидно, що подальша трансформація системи ціннісних орієнтирів владної еліти, якщо на неї справді вплине прогрес масової свідомості, зрештою, позбавить основну масу громадян можливостей повноцінного політичного життя.

Іншими словами, соціальні можливості більшості українців зроблять політику недосяжним для них способом реалізації власних інтересів і сподівань. Вони просто повністю втратять вплив на структури й механізми

прийняття політичних рішень. Це спричинить суспільну напруженість, яка знову може себе проявити під час чергової інсценізації загальнонаціональних виборів. Зрештою, така тенденція може виявитися фатальною не тільки для правлячої еліти, а й для нації в цілому.

Реальна політика зміцнення й розширення влади демократичного типу пов'язана з подвійним завданням. З одного боку, ще не пізно правлячій еліті переглянути власну систему ціннісних орієнтирів. Водночас потрібно переосмислити ту уявну політичну стабільність, яка породжена корупцією, корпоративно-олігархічними відносинами та стимулює “розколи” в середовищі самої політичної еліти й посилює її відірваність від широких верств суспільства. І перш за все, для цього потрібно усунути всі штучні перешкоди, що заважають рекрутуванню контреліти. По суті, така політична робота — це безперервний пошук тих, хто спроможний у вищих структурах влади протиставити нові цінності й пріоритети професійної діяльності системі володарювання, що склалася.

Висновки до другого розділу

Таким чином, в Україні, зважаючи на особливості її історичного розвитку, традиції, низки проблем та суперечностей, що накопичилися впродовж тривалого часу, сформувався власний набір чинників, що впливають на політичну культуру владної еліти. Їх умовно можна звести до наступних:

— історичний, який свідчить про вплив на владну політичну еліту України наслідків її розвитку у минулі часи, головню у періоди перебування в складі інших державних утворень;

- етнічний, який вказує на специфіку населення України, його регіональні відмінності і різні культурні орієнтації;
- соціально-економічний, який визначає функціонування владної політичної еліти України в умовах перманентної економічної кризи, чисельних спроб проведення реформ та різкого падіння рівня життя, особливо у 1992-1995 роках;
- свідомісно-культурний, що визначив можливість розмежування у владній політичній еліті на основі відмінностей у рівнях політичної культури та свідомості у її регіональних групах;
- апаратно-господарський, який вказує на очевидний вплив на владну політичну еліту колишніх, радянських, часів, традицій бюрократизму та управлінських (підпорядкувального типу) відносин;
- ментальний, який відображає традиції українського народу та самобутність України як держави. Риси, історично притаманні українцям, сповна проявляються і у незалежній Україні.

Саме ціннісні орієнтири професійної поведінки, на нашу думку, визначають політичний “портрет” правлячої еліти. Але при цьому вони досить мало залежать від форми правління, співвідношення сил та конфігурації влади. Більше того, система цінностей влади сама визначає ці політичні параметри державного життя. Не що інше, як система політичних цінностей, кристалізує й тиражує зразки політичної поведінки. У сучасній Україні ціннісні орієнтири політичної еліти відображають не лише прогресивні способи державного управління, а й традиції радянського періоду розвитку та навіть досвід інших, більш ранніх етапів вітчизняної історії. Тож не дивно, що в культурно-професійній свідомості політичної еліти практично недоторканими залишилися етичні погляди, що виправдовують наполегливе прагнення керівників до постійного розширення своїх повноважень.

Один із парадоксів сучасної системи цінностей вітчизняної політичної еліти полягає в тому, що у зневажливому ставленні до права (як до провідної управлінської цінності) спостерігається духовна солідарність верхівки й основної маси суспільства. Дію останньої тим більше відчутно тому, що внутрішнє заперечення цінності права підкріплюється й постійною наявністю подвійних стандартів відповідальності, які привчили керівників різного рівня до уникнення будь-якої реальної відповідальності перед суспільством.

До пріоритетних механізмів налагодження конструктивної суб'єкт-об'єктної взаємодії політичної еліти України й системи її професійних цінностей належать: раціональне збалансування суспільно-політичних інтересів; кардинальна зміна управлінської культури, самої філософії державного управління; розвиток соціальних механізмів “природного” виділення “кращих людей”; підвищення ефективності системи політичної освіти населення й професійної підготовки управлінських кадрів тощо.

Нова модель управління суспільним розвитком має базуватися на принципах прозорості, під якими розуміється право кожної людини знати, де й ким приймаються політичні рішення, скільки і на що витрачаються кошти держави, оскільки це є запорукою побудови відкритого, ринкового і демократичного суспільства.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ, ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ

3.1. Регіональні аспекти політичної свідомості та культури владної еліти

Важливою запорукою прогресивного демократичного розвитку новітньої України є не лише формування власної нової, національно зорієнтованої еліти, але й узгодження дій еліти загальнонаціональної і місцевої (регіональної). Власне, від такої узгодженості суттєво залежить не лише результат державотворення, але і єдність, цілісність України як унітарної держави. Ю. Бурімейко й А. Рибак вважають регіональною елітою таку “соціальну групу, що представляє як адміністративно-управлінські органи регіону, так і політичні, суспільні й громадські організації, діяльність яких суттєво впливає на соціально-економічний та науково-технічний розвиток регіону” [277, 50].

Як свідчать дослідження А. Зоткіна [278; 279; 280], регіональні політичні еліти в Україні завжди були важливим фактором внутрішньої політики країни. Останні роки показують, що вони продовжують нарощувати свої політичні потенціали та все активніше намагаються впливати на державну політику центру, паралельно шукаючи адекватні форми самоорганізації. Про це говорить хоча б той факт, що об’єднання політиків за регіональною ознакою до певного часу були більш впливовими, ніж політичні партії.

У зв’язку з цим вважаємо доцільним простежити процес становлення регіональних еліт. У ньому можна виділити наступні етапи:

Перший: 1992 — перша половина 1994 року — етап суперництва ідей унітаризму і федералізму. Він характеризується популяризацією ідей розширення повноважень регіону, обговоренням можливостей запровадження федеративного устрою. Ці позиції знаходили підтримку певного кола депутатів Верховної Ради.

Другий: 1994 — 2004 роки — час, коли обстоювалася ідея запровадження унітарної форми правління, опосередковано підтримувалася центральна влада та стримувалося зростання ролі місцевої еліти у житті держави і суспільства.

Звичайно, розподіл на еліту регіональну і загальнонаціональну можна здійснювати і за істотними відмінностями між загальнонаціональною (столична, обласна) і регіональною (провінційна) елітами. Тут маємо брати до уваги такі ознаки: рівень освіти, інтелекту; функціональний вплив на соціально-економічну і політичну ситуацію в Україні (ступінь можливостей і реальних дій).

Цілком можна погодитися з думкою В. Бакірова, який зазначає, що коли певні рішення “мають загальнонаціональне значення й від них залежить подальша доля народу, держави, то йдеться про національні політичні еліти. Коли ж рішення мають загальнорегіональне значення, маємо справу з регіональними елітами” [281, 243]. В цьому розумінні Л. Нагорна більш глибоко розкриває практичну природу терміну “регіональна ідентичність”, вказуючи на те, що “висока питома вага регіональних ідентифікацій визначається об’єктивною поліфонічністю національного буття і тією сегментованістю простору, що склалася історично. Але не меншою мірою вона є результатом цілеспрямованої діяльності регіональних еліт у напрямі управління інформаційним середовищем у бажаному для себе напрямі” [12, 83].

У зв’язку з політичними процесами прийнято виділяти три складові формування регіональної ідентичності. Перша — когнітивна: усякий процес осмислення регіональної ідентичності починається із освоєння знань про

регіон, його межі й особливості. Друга — емоційна: індивід починає усвідомлювати регіон як свій власний життєвий простір, малу батьківщину, і водночас як основу для групової солідарності. І третя — інструментальна: специфіка регіону починає використовуватися місцевими елітами для мобілізації колективних дій у обстоюванні якихось групових інтересів [12, 85]. Неважко помітити, що в багатьох випадках регіональна еліта, маючи специфічні риси й особливості, повноваження, разом з тим багато в чому копіює загальнонаціональну (столичну) еліту. Хоча заради істини треба вказати і на те, що з роками регіональна еліта України (особливо в колишніх високоіндустріальних центрах) стає все більш досвідченою, самодостатньою у розв'язанні конкретних соціально-економічних, політичних та інших проблем, тобто мало поступається еліті загальнонаціональній. Постійно дається взнаки і те, на думку М. Головатого, що “як регіональній, так і загальнонаціональній еліті України притаманна надто швидка трансформація за політичними уподобаннями і орієнтаціями” [282, 42].

Та специфікою регіональних еліт (особливо тих, що приходять до влади в Києві) є чітка орієнтація на “своїх” за критерієм регіональної належності. Зайнявши ключові позиції у Києві, представники відповідної регіональної еліти енергійно витісняють з високих державних посад “чужинців”, утворюють земляцтва (їх уже близько 20). Діставши на “перебудовній” хвилі реальну можливість впливу на формування національної ідентичності, регіональна еліта західних областей України намагалася закладати у її фундамент логіку ліберального націоналізму із суттєвими преференціями для української етнонації. Елітні прошарки виховувалися тут у гостро протестному дусі, а притаманна їм антипольськість завдяки недолугим російсько-імперським і радянським експериментам зрештою змінилася антиросійськістю. Із здобуттям незалежності, перебираючи на себе роль законодавця ідеологічної моди, вона висунула як протиположну радянським класовим підходам стратегію мобілізації етнічної самосвідомості. Ідеї національного відродження вибудовувалися на

етнічному фундаменті, оскільки саме українському етносу була відведена роль жертви радянського режиму. На цьому фоні навіть не здавалася неприродною ідея федералізму, озвучена головою Львівської облради В. Чорноволом. Хоча він невдовзі від ідеї федералізму відмовився. Проте зі сформованої на такому ґрунті ідеї визріли настрої цивілізаційної вищості регіону, месіанської ролі Галичини в утвердженні національної ідеї як етнократичного проекту.

Південно-східні регіональні еліти формувалися на зовсім іншому ґрунті політичної культури та свідомості, а саме, в контексті російської цивілізаційної парадигми. Український статус Донецького басейну визначився лише у 20-х рр. ХХ ст., після кровопролитної громадянської війни. Як зазначає Л. Нагорна, “ставши об’єктом радянської “соціальної інженерії”, регіон зазнав глибокої модернізації — не в останню чергу за рахунок безпрецедентного руйнування традиційних форм співжиття. Переселенська субкультура в районах “нового освоєння” сформувала особливий “фронтирний” тип свідомості, в якому відкритість інноваціям сполучається із “вторинністю” національних цінностей, насамперед мови” [12, 87].

Регіональні еліти Східної і Південної України в цілому відкидають антиросійську налаштованість галицьких елітних верств, бо звикли росіян сприймати як “своїх” і ідентифікувати себе з російською культурою. Економічно вони також зацікавлені у якнайтісніших контактах з російським бізнесом і “прозорих” кордонах. Не маючи нічого проти орієнтації на Європу, вони вважають її сумісною із входженням у прокламований Росією єдиний економічний простір. Проросійські настрої в регіоні зумовлені не тільки економічними інтересами регіональних еліт, але й глибоко закоріненими стереотипами космополітичності й державного патерналізму.

Разом із тим, нам більш важливим видається дослідження не стільки ідентичності регіональних еліт, скільки культури їх політичної діяльності у співвідношенні із цілями, цінностями та ідеалами. Насамперед тому, що

сьогодні вибір моделі будівництва нації, структури організації влади і суспільних відносин становить наріжний камінь стратегії елітних верств, між якими спостерігається постійне суперництво. Вкрай необхідно сьогодні, щоб воно не переростало у ворожість. А те, що така тенденція в Україні намітилася, підтверджується політичними реаліями.

До середини 90-х рр. політологи виділяли кілька владно-політичних угруповань, до яких безпосередньо входили місцеві керівники того чи іншого регіону, вихідці з регіону, що займали ключові посади в центральних органах державного управління та депутати парламенту, обрані на цій території. На політичному рівні вони представляли у Верховній Раді відповідні фракції, що були схожі більше на територіальні земляцтва. Регіональні еліти встановлювали тісні стосунки з впливовими загальнонаціональними силами за принципом повної інтеграції. Достатньо згадати повну “ендепізацію” Вінниччини та “соціал-демократизацію” Закарпаття. Втім досвід показує, що така співпраця надто суперечлива, що підтверджено фактичним крахом обох експериментів.

Як показує реальне життя, одним з найсильніших вітчизняних номенклатурних угруповань з багаторічною історією є політична еліта Дніпропетровщини. Сьогодні багато вихідців із Дніпропетровського регіону займають ключові державні посади в незалежній Україні, визначаючи майбутню долю нашої країни. За останні десять років незалежності політична еліта Дніпропетровщини зазнала певних позитивних змін. У регіоні активно розробляються механізми взаємодії місцевого самоврядування та об'єднань громадян. В органах самоврядування створено спеціальні структури для забезпечення ефективної взаємодії. Поступово партійні та громадянські організації регіону стають активними учасниками місцевого соціально-політичного життя, ініціюють вирішення багатьох проблем, організують різноманітні акції.

Важливо зазначити, що не дивлячись на появу нових механізмів рекрутування Дніпропетровської політичної еліти, значна її частина

поповнюється зі старої номенклатури. Цікавим моментом є те, що на апарат регіональних структур влади ні президентські, ні парламентські, ні місцеві вибори суттєво не впливають. Змінюються керівники першого плану, а оточення залишається. І як показує аналіз, ситуація на рівні місцевого самоврядування почала різко змінюватися після президентських виборів 2004 року [283].

На сучасному етапі економічного та політичного становлення держави та нерозвиненості громадянського суспільства політичні еліти, в тому числі й регіональні, перетворюються на важливих суб'єктів влади. Від них багато в чому залежать напрямки та темпи політичного розвитку країни.

На регіональні еліти покладено велику відповідальність за забезпечення єдності та стабільності України. В зв'язку з цим дуже важлива прозорість та узгодженість діяльності еліт з інтересами мешканців будь-яких регіонів. Особливий інтерес викликає кількісне представництво регіональних еліт у гілках влади української держави та різних структурах суспільства. Так, індустріально розвиненіші та більші за демографічними показниками області Сходу та Півдня України порівняно з їхньою питомою вагою у населенні країни менше представлені в елітних верствах українського суспільства, ніж Центр та Захід.

Вихідці з центральних областей України також широко представлені у вищих органах влади: Вінниччина — 5%, Житомирщина — 7%, Черкащина — 5%, Чернігівщина — 4%; лише Кіровоградщина — 2%. Якщо порівняти ці дані з представництвом вихідців із Києва та Київської області (13% і 9% відповідно), то 44% владної еліти України є представниками тільки Центрального регіону України. Водночас великі регіональні центри представлені у вищих органах влади значно бідніше: Дніпропетровщина — 3%, Донеччина — 5%, Харківщина — 4%, Львівщина — 3%. Але вихідці з великих регіональних центрів за кількістю їх серед політиків випереджають навіть столичний істеблішмент: Дніпропетровщина — 6%, Донеччина — 7%, Львівщина — 7%. Позиції лідерів у бізнесі та серед

керівників підприємств також посідають вихідці з Дніпропетровщини (8%) та Донбасу (12%) [284, 24-26].

Сучасні механізми відтворення владної еліти в Україні детерміновані, на наш погляд, завершенням процесу формування олігархічних груп, які також мають переважно регіональний характер. Відповідно, у процесі політизації бізнесу більшість зі створених олігархічними кланами політичних партій також набули суто регіонального забарвлення. На жаль, в Україні досі не склалося справді загальнонаціональних політичних партій. Таке соціально-політичне явище, коли партії отримують певну кількість парламентських мандатів за рахунок кількох областей — “вотчин”, дослідники називають феноменом “областнізації” [285, 16]. Про це свідчить той факт, що жодна з українських партій ніколи не могла привернути до себе електоральні інтереси в усіх регіонах України, особливо після президентських виборів 2004 року. Підставою конфліктів регіональних еліт є суперництво за розподіл бюджетних коштів між регіонами-донорами та регіонами-споживачами. “Донорські” регіональні еліти прагнуть здобути вплив на центральну владу відповідно до їхніх фінансових внесків у економіку, а “споживацькі” опираються намаганням перевести їх на другорядні ролі.

Участь регіональних еліт у формуванні соціокультурних орієнтирів громадянського суспільства визначається особливостями соціально-економічних та політичних реформ в державі. Сучасне українське суспільство потребує системи базових цінностей, чітко окреслених економічних і соціокультурних ідентифікацій. У зв’язку з цим виникають питання: чому буксують (або йдуть “не так”) реформи в Україні та у чому причина слабкості громадянського суспільства в державі? Ці непрості питання актуалізують соціокультурний аналіз різних факторів суспільного розвитку та вибір адекватних дослідницьких парадигм.

Важливо проаналізувати сучасну українську соціокультурну динаміку і трансформацію цінностей в контексті глобальних соціокультурних зрушень,

пов'язаних з так званим постіндустріальним, інформаційним чи рефлексивним суспільством. Такій постановці питання передують методологічна орієнтація на соціокультурні та культурно-політичні дослідження регіонів України.

Результати соціологічного дослідження, яке було проведено Національним інститутом стратегічних досліджень в листопаді 2006 р., свідчать, що загалом суспільно-політичні орієнтації населення Південного та Східного регіонів можна поділити на ті, які великою мірою співпадають з орієнтаціями решти населення країни, а також на ті, які значно відрізняються.

Зокрема, стосовно останнього треба відзначити, що населення Півдня та Сходу України більш негативно, порівняно з іншими областями, оцінює зміни у власному житті за останній рік. Приблизно кожен п'ятий (23,2%) у Донбасі (Донецька, Луганська) та АР Крим і кожний сьомий (14,6%) на Південному-Сході (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Одеська, Кіровоградська, Миколаївська, Херсонська) вважають, що ситуація набагато погіршилася. Близько третини населення обох зазначених регіонів вважають, що життя погіршилося, але лише трохи. Для порівняння, на Заході країни лише 5,4% населення вважають, що ситуація в країні значно погіршилася. У Центрі кількість незадоволених становить 11,6% [286].

Також на Півдні та Сході громадяни дають більш негативну оцінку політичній ситуації, яка склалася в Україні. Кожен десятий оцінює її як катастрофічну та вибухонебезпечну. В результаті переважаючих негативних оцінок щодо соціально-економічної та політичної ситуації в країні населення Півдня та Сходу дивиться у майбутнє з більшою тривогою та невпевненістю. Зокрема, у Донбасі та в АР Крим таке почуття притаманне третині жителів (31,4%). Відповідно, з надією у майбутнє дивиться лише кожен четвертий (25,7%) на Сході та Півдні, а також кожен п'ятий (19,4%) у Донбасі та АР Крим [286].

Звичайно, кожна владна елітна група, виходячи з умов історичного розвитку країни, є продуктом своєї регіональної спільноти та її культури. Але, окрім власних уподобань, представники владної еліти мають враховувати інтереси “своїх” регіонів (що частіше відбувається під час передвиборчих кампаній). Отже, у представників різних елітних груп формуються їх зовнішньополітичні вектори орієнтації під впливом принаймні двох головних чинників: власних психологічних установок та культурних цінностей, що вони отримали шляхом соціалізації в тій чи іншій регіональній спільноті; установок та цінностей регіональних спільнот, які використовуються для отримання владних позицій. У зовнішньополітичних орієнтаціях українські владні групи роз’єднані як на ментальному, так і на раціональному рівнях поведінки.

Однак останнім часом більш відчутним у суспільстві стало протиріччя між бажаним та можливим у зовнішньополітичній діяльності владних еліт. Це пов’язано із намаганням відходу від звичної “багатовекторності” України у зовнішній політиці. Орієнтація виключно на Європу та загострення відносин із Росією як цивілізаційним центром для більшості населення України викликало суперечність та розхитування цілісності українського суспільства.

Водночас, за результатами зазначеного дослідження, позиції населення Півдня та Сходу майже повністю співпадають з позиціями Заходу і Центру стосовно шляхів майбутнього розвитку країни. Переважна більшість населення кожного регіону, в сукупності близько 80%, підтримує необхідність серйозних змін у суспільно-політичному житті.

Також особливу увагу треба звернути на позиції населення Південного та Східного регіонів стосовно шляху розвитку, який має обрати Україна. Загалом на Півдні та Сході найбільший відсоток отримала відповідь, що “Україна має знайти свій власний шлях, не повторюючи інших країн” — 47,1%. При цьому у Донбасі та в АР Крим такий вибір також підтримала більшість опитаних — 45,5%. Шлях, “яким іде Росія”, має значно менше

прихильників: Південь-Схід — 24,9%, Донбас та АР Крим — 31,2%. Водночас, треба відзначити досить низький рівень підтримки шляху, яким ідуть східноєвропейські сусіди (Польща, Чехія) [286].

Очевидно, що особливості суспільно-політичних орієнтацій і настроїв населення Сходу і Півдня будуть використані в ході передвиборчої кампанії опозиційними силами. Їхня активність може поставити під загрозу соціально-політичну стабільність у регіоні та в країні в цілому. Як відомо, дві політичні сили виступили з ініціативами проведення референдумів. СДПУ(о) ініціювала проведення всеукраїнського референдуму щодо вступу України до НАТО та ЄС. Крім цього, регіональний осередок Партії Регіонів України в АР Крим також виступав з ініціативою референдуму в автономії щодо надання офіційного статусу російській мові.

На відміну від геополітичного рівня, українські регіональні владні еліти мають схожі інтереси (незалежно від свого регіонального походження та цивілізаційної належності) у питаннях внутрішньої політики. Особливо це стосується механізмів розподілу ресурсів в економічній галузі (формування бюджету, приватизація тощо). Дослідник регіональних еліт А. Зоткін вважає, що можна спостерігати певну єдність регіональних еліт у питаннях розподілу матеріальних ресурсів через механізми приватизації, а також у процесах встановлення “правил гри”, вигідних бізнесу. Такі показники превалювання правих позицій парламентаріїв цілком логічні, оскільки парламент України було “укомплектовано” в основному з представників влади та бізнесу. Зрозуміло, що в таких умовах економіка стає заручницею торгів між різними бізнес-економічними угрупованнями [280, 492].

Отже, у внутрішньополітичній площині українські регіональні владні еліти, незважаючи на різниці у культурно-цивілізаційних установах самоідентифікації, інтегровані у відносно єдину групу спільними інтересами капіталу та характерними моделями популістської політичної поведінки. Тому будь-яке втручання якогось зовнішнього суб'єкта у сфери, де полягають інтереси українських правлячих еліт, здатне інтегрувати їх для

захисту своїх спільних інтересів. Владні еліти найбільш зацікавлені у незалежності України, що є правовим підґрунтям збереження їх контролю над ресурсами цієї території та захисту їх групових інтересів.

На регіональному рівні більш чітко можна бачити своєрідність цінностей, установок світосприйняття, моделей поведінки спільнот кожного з макрорегіонів України. Точки зору спільнот різних регіонів України дещо розрізняються в питаннях самоідентифікації (а отже й цивілізаційної приналежності), моделях поведінки та уподобаннях у взаємовідносинах між економічним та державним секторами. Наприклад, на питання “Чи пишаєтесь Ви тим, що Ви є громадянином України?” “Дуже пишаюся” відповіли: на Сході — лише 6,2% опитаних; Заході — 29,5%; Центрі — 17,5%; Півдні України — 10,6% громадян [280, 495].

Це лише деякі показники, які демонструють різну культурно-цивілізаційну приналежність населення регіонів України. Безумовно, культурно-цивілізаційні установки та цінності роблять великий первинний вплив на формування моделей поведінки представників різних елітних груп України, про що вже було зазначено вище.

Як показує реальне життя, реалізація вищезазначених напрямків багато в чому залежить від активної позиції особливо регіональних еліт, бо саме вони більш за все безпосередньо на місцях формують соціокультурні цінності різних соціальних верств громадян. Логічно, що для управління регіональними спільнотами еліти використовують саме ті моделі, які найбільш притаманні для того чи іншого соціального середовища. Якщо для Західної України більш сприятливим було б застосування ліберальних форм в економіці та патріотичне позиціонування політичних лідерів, то для Сходу, відповідно, поєднання державних та ринкових методів, проросійський імідж політиків.

Але в умовах суттєвих різниць перед регіональними елітами постає спокуса їх використання в формуванні та поширенні негативних соціальних міфів. Сучасним українським регіональним елітам вигідна підтримка якщо не

конфронтації, то хоча б напруженості у взаємовідносинах між різними регіональними спільнотами. (Особливо чітко це відчувається останнім часом у стосунках полярних макрорегіонів України —Сходу та Заходу.)

По-перше, цей механізм може захищати позиції регіональних еліт від претендентів на них з інших регіональних елітних груп. По-друге, на хвилі конфронтації між регіонами елітам легше здійснювати “походи на Київ” для зайняття позицій у вищих ешелонах державної влади (таку політичну практику регіональних еліт України ми досліджували у попередніх роботах). Це достатньо продемонстрували процес і результати виборів Президента країни у 2004 році й депутатів Верховної Ради у 2006 і 2007 році.

Крім того, українська правляча еліта об’єднана системою своїх взаємовідносин з неелітними верствами українського суспільства. Ця інтеграція ґрунтується на зацікавленості еліти у захисті своїх позицій від проникнення на них представників з інших верств населення. Протягом 17 років існування незалежної України можна прослідкувати поступове звуження каналів вертикальної мобільності, внаслідок чого еліта перетворилася на “замкнену” у собі касту, що відтворюється тільки за рахунок власних ресурсів.

В цілому слід підсумувати наступне: негативний вплив ідентифікаційних криз на всі сфери суспільного життя не можна недооцінювати. Своєрідність української ситуації полягає у тому, що вони супроводжуються ще й синдромом, який Л. Нагорна визначає поняттям “кризи запізненого реагування” [12, 89]. Певна інфантильність місцевих еліт, спричинена тривалим домінуванням радянського різновиду державного патерналізму, зумовлює ознаки хронічного відставання від вимог і викликів часу. Замість вкладання коштів і сил у модернізацію виробництва, оновлення виробничих потужностей, розвиток науки й наукоємких галузей вони зайняті переважно переділом власності, зведенням міжкланових рахунків, політичною боротьбою. Паралельно під гаслами “відродження” відбувається свідоме чи несвідоме заохочення процесів архаїзації суспільних цінностей,

орієнтація на систему традицій, закорінених у сільському побуті. Так Україна поволі сповзає з орбіти індустріальної, космічної держави у прірву дрібнотоварного виробництва, тіньового розподілу, приземлених інтересів, що неминуче тягне за собою деінтелектуалізацію й деморалізацію.

В умовах різноспрямованості політичної волі та інтересів зовсім не випадковим є те, що в державі реанімуються ідеї федералізму, а на крайньому півдні, в Криму, піднімають голову сепаратисти. Суспільство опинилося на грані, коли дальша політизація регіональних відмінностей загрожує національній безпеці.

Таким чином, на рівні регіонів правляча еліта інтегрована необхідністю захисту своїх позицій від посягань з боку інших регіональних еліт та можливостей проникнення до елітних лав представників неелітних верств суспільства. Це сприяє існуванню таких моделей поведінки:

- закритість від нееліти;
- продукування та підтримка серед регіональних спільнот соціальних міфів, пов'язаних з міжрегіональною конфронтацією.

На геополітичному рівні очевидною є роз'єднаність елітних груп у зовнішньополітичних орієнтаціях як у ментальній, емоційній, так і у раціональній площинах поведінки. На загальнодержавному рівні вбачається головний стрижень, навколо якого відбувається інтеграція різних елітних груп у владі — спільність інтересів капіталу.

На регіональному рівні елітні групи, з одного боку, роз'єднані культурною специфікою регіональних спільнот, але, з іншого, мають спільні інтереси у питаннях збереження своєї влади та контролю над ресурсами регіонів, використання їх як “трамплінів” для зайняття владних позицій на загальнодержавному рівні.

Але як не парадоксально виглядає, українському суспільству вигідно підтримувати роз'єднаність елітних груп на державному та регіональному рівнях, оскільки в умовах різноманітності гравців на політичному та економічному полі створюються умови для конкурентної боротьби між ними,

перемоги найкращих. Це буде нівелювати можливості “пресування” елітних груп у закриту касту, закриту від суспільства. Проте суспільству вкрай необхідне досягнення консенсусу та єдності елітних груп на геополітичному рівні, де вони репрезентують інтереси всього українського суспільства.

З цього можна зробити висновок, що певні особливості культури можуть або сприяти, або заважати соціальній та економічній модернізації України на етапі її трансформації.

Отже, в широкому сенсі реформаторських стратегій завдання і роль політичної еліти, на пряму зацікавленої в реформах, містяться в розвитку культурних переваг і нейтралізації культурних недоліків своїх регіонів.

3.2. Вдосконалення професійної політичної культури владної еліти в процесі забезпечення прийняття і реалізації політичних рішень

В сучасній політичній науці відбувається безперервний процес пошуку оптимальної моделі прийняття політичних рішень, яка б забезпечила ефективне функціонування і прийнятність державної політики та управління, незалежно від політичної кон’юнктури та особистих амбіцій суб’єктів даного процесу. Проблема адекватного забезпечення управлінських рішень різного рівня останнім часом (особливо у 90-і роки ХХ — на початку ХХІ століття) займаються такі зарубіжні вчені як Б. Гогвуд, Л. Ган, Т. Дай, В. Данн, Д. Дерлоу, Г. Колбеч, Г. Лассуелл, Л. Пал, В. Парсонс, М. Рамеш, Г. Саймон, Т. Сваті, М. Ендоус, Р. Стенсфілд, Ч. Ліндблом, А. Етціоні, І. Дрор, Д. Веймер, Е. Вайнінг та інші. На основі аналізу праць зазначених вчених розглянуті визначальні характеристики державного управління, аналізу публічної політики, аналіз мега- та мезорівнів прийняття політичного рішення, поведінка суб’єктів в процесі вироблення рішень та діяльності основних суб’єктів втілення державної політики.

Чимало вітчизняних авторів також приділили свою увагу розробленню теоретико-методологічних засад аналізу державної політики. В їх числі: В. Бакуменко, А. Баронін, О. Валецький, В. Горбатенко, О. Дем'янчук, Л. Ільчишин, О. Кілієвич, Б. Кухта, А. Пойченко, Г. Почепцов, В. Ребкало, С. Телешун, В. Тертичка, О. Шаян, А. Яременко; а також російські вчені: А. Дегтярьов, Л. Сморгунов, А. Соловйов. Дані дослідження допомогли сформувати цілісну картину феномена політичних рішень як особливого предмету політичного аналізу.

Як зазначає російський політолог А. Соловйов, вперше термін “прийняття рішень” з'явився в 30-ті роки ХХ століття для характеристики децентралізації соціальних та організаційних процесів у працях Ч. Бернарда, Е. Стіна та інших американських вчених. Саму теорію прийняття політичних рішень можна визначити за А. Дегтярьовим, як політико-управлінську науку, яка вивчає на мультидисциплінарній основі механізми та закономірності публічно-державної політики, а також займається розробкою принципів і методів підготовки, прийняття та реалізації державних рішень, що встановлюють політичний курс, у проблемних ситуаціях для науково-інтелектуального забезпечення ефективності державного управління [287, 62].

Центральне питання теорії прийняття політичних рішень пов'язане із владними відносинами: що і яким шляхом в результаті тих чи інших рішень отримують ті, що панують, і ті, що підкоряються. Тобто в даному випадку можна говорити про співвідношення понять “еліта — громадяни”. З іншого боку, демократія участі визначає політичну участь як один з найважливіших елементів політичної системи та передбачає існування багатьох каналів впливу на процес ухвалення політичних рішень на центральному, місцевому і регіональному рівнях. На думку Н. Ротар, її механізми і процедури не виникають самі собою, а є результатом свідомої діяльності суб'єктів громадянського суспільства, спрямованої на формування культури

політичної участі [288]. Отже, для становлення демократії участі мають докладати постійних зусиль як громадяни, так і представники владної еліти.

Безумовно, що масштаб і характер політичних рішень залежить від того, як функціонує система “держава – громадянське суспільство”, оскільки тільки останнє спроможне сформулювати орієнтації на використання громадянами діалогових форм політичної участі. В цілому можна говорити про чотири форми діалогу між владною елітою і громадянами.

Перша передбачає використання владною елітою традиційної стратегії взаємодії з громадянами, яка ґрунтується на наданні останнім мінімуму інформації про перебіг процесу ухвалення політичних рішень, а також повністю заперечує їх суб’єктність в процесі формування політичного порядку денного.

Друга форма — обмежений діалог, коли владна політична еліта погоджується приймати пропозиції від громадян, проте не реагує на них. Прикладом може бути референдум 2000 року.

Третя форма передбачає відкритий діалог між елітою і громадянами, проте остаточний вибір пріоритетів залишається за політичною елітою.

Четверта форма обумовлює принципи спільного користування інформацією, тому громадяни є рівними з політичною елітою суб’єктами політичного процесу, а їх пропозиції мають таку ж вагу, як і пропозиції влади.

Слід констатувати, що в Україні у повному обсязі реалізовано лише першу форму діалогу і робляться спроби опанувати другу. Однак нестабільний характер взаємодії між основними сегментами владної еліти, намагання тримати все під власним контролем не дозволяє їй обирати більш розкриті варіанти політичних стратегій у взаємодії з громадянами. Тому це й поширює серед громадян тенденції до абсентеїзму, поглиблення кризи довіри до інститутів влади і зростання ймовірності її делегітимації.

Разом із тим, останню форму діалогу в українській політичній практиці можна розглядати в контексті стратегії партнерства між політичною елітою і

громадянським суспільством. Вона передбачає, що політична еліта буде інформаційно відкритою, пояснюватиме свою політику і рішення, забезпечуватиме відкритість, доступність та підзвітність органів влади для громадян, буде консультиватися з ними, вести і розвивати діалог з громадськістю. У свою чергу, інститути громадянського суспільства братимуть активну та ініціативну участь у процесі вироблення урядової політики, формуванні та функціонуванні механізмів громадського контролю [289, 8].

Приймаючи рішення, представникам еліти необхідно врахувати, що індивіди, як головні агенти політичного процесу, прагнуть максимізувати свої вигоди і мінімізувати свої втрати. Тут якраз і криється суперечність, оскільки, згідно з економічним підходом У. Нісканена, “бюрократичні структури діють майже так само, як ринкові організації, які намагаються розширити зону свого впливу і приймають рішення про найбільш вигідне розміщення ресурсів”. Як наслідок, “рішення, які приймаються в державному секторі, носять затратний і екстенсивний характер і нерідко відображають інтереси лише самої бюрократії”. У зв’язку з цим, особливо за умов недосконалого контролю з боку громадянського суспільства за діями влади, може виникати розрив між орієнтованими на майбутнє прагненнями населення та еліти [290, 204].

Тому слід, на нашу думку, погодитися із представниками сучасної англійської політичної психології, які проблему специфіки політичного рішення обумовлюють особливостями політичної культури. Зокрема, Р. Роуз вбачає в політичному рішенні стабілізуючий фактор, спроможний при відповідному застосуванні гальмувати небажані модерністські тенденції. В такому трактуванні політичне рішення розглядається як інструмент розповсюдження та підтримування традиційних, консервативних цінностей, вірувань, емоцій і як інструмент їх регулювання. Іншими словами, у рішеннях поряд з регуляторною функцією спостерігається функція охорони та обмеження у сфері культури та моралі [291].

Д. Ронг виділяє такі характеристики політичного рішення як інтенціональність, ефективність, асиметрія та рівновага. Також цей автор вважає, що рішення — це прояв сили, маніпуляції і авторитету влади.

Структура політичного рішення складається з незмінних елементів та зв'язків, що дозволяють розглядати політичне рішення як процес. Аналіз точок зору різних зарубіжних та вітчизняних авторів дозволяє подати цю структуру таким чином:

1. Оцінка ситуації суб'єктом державної влади.
2. Виявлення проблеми в об'єкті влади, в структурі суб'єкта влади (саморефлексія).
3. Постановка проблеми в законодавчому порядку.
4. Розробка проблеми експертами.
5. Вибір мети та засобів її досягнення.
6. Обговорення та прийняття законодавчого акту [292].

Якщо ж говорити про механізм підготовки і прийняття політичних рішень, то відбувається конкретизація елементів структури через введення обов'язкових значимих факторів: інформації, рівнів рішення, груп тиску, перекладу рішень на юридичну мову, боротьба більшості та опозиції, роль лідера та інші. Таким чином, прийняття політичних рішень — це сукупність дій різних суб'єктів із свідомою постановкою і досягненням цілей у сфері державного управління. Для того щоб повніше розкрити суть політичних рішень, необхідно розкрити їх характерні ознаки.

Так, за Ю. Тихомировим до основних ознак політичних рішень належать: спрямованість на вирішення проблем державного рівня, прийняття вищими або центральними органами державної влади, оформлення у вигляді нормативно-правових актів, програмно-цільових документів (програм, проектів, концепцій, сценаріїв, планів) та організаційно-розпорядчих рішень (доручень, штатних розписів і структур, інструкцій тощо), належність до державно-управлінських відносин (що є одночасно їх елементами), формування на їх основі державно-управлінських впливів, обов'язковість для

виконання всіма зазначеними у них особами, підприємствами, організаціями, установами, органами влади, першочерговість забезпечення відповідними ресурсами [293, 34].

Сучасні українські науковці досліджують і намагаються структурувати алгоритм політичного рішення, що являє собою систему методик, які задають послідовність дій з метою отримання тієї чи іншої сукупності вихідних даних певного результату. В. Горбатенко в даний алгоритм включає наступні етапи:

По-перше, уточнення об'єкта політичного рішення. Цей етап передбачає визначення суб'єкта спрямованості рішення, що приймається з виявленням тих, кому дане рішення вигідне, та його можливих опонентів. Таке визначення необхідне насамперед з огляду на можливі труднощі щодо проходження рішення.

По-друге, виявлення незадоволених інтересів і недоліків. Передбачає врахування бажань учасників політичного рішення, що включає відповідну корекцію змісту та динаміки його впровадження. З'ясування недоліків передбачає знаходження слабких місць у структурі політичного рішення і переорієнтацію зусиль у потрібному напрямку.

По-третє, визначення кінцевої мети. Приймаючи політичне рішення, слід визначити, якого роду втілюється мета з точки зору впливу на об'єкт — стратегічна, тактична чи оперативна. Необхідно також уточнити часові параметри втілюваної мети (довгострокова, середньострокова, короткострокова). Визначаються також пріоритетність інтересів, що потребують задоволення, обов'язковість чи необов'язковість для різних учасників політичних подій, набір засобів для її реалізації. Надзвичайно важливим є узгодження своїх цілей і засобів їх реалізації з цілями і засобами інших учасників політичних подій.

Створення механізму реалізації рішення передбачає персональну відповідальність призначених осіб за його виконання, чітко визначені джерела фінансового, матеріального та іншого забезпечення, координацію

роботи механізму реалізації даного рішення з роботою інших механізмів політичної культури, постійний контроль за ходом виконання [290, 208-209].

Специфіка даного виду проблем полягає у тому, що кількість активних учасників процесу прийняття рішень тут, як правило, обмежена, що значно спрощує ідентифікацію проблемної ситуації та інтенсифікує протікання етапу узгодження інтересів. Такими рішеннями держави опікуються в першу чергу. У той же час деякі внутрішньодержавні проблеми можуть чекати на своє вирішення значно триваліший термін. До них належать проблеми соціально-політичного характеру. Процес боротьби за прийняття політичного рішення має складну системну структуру, опис якої дає змогу визначити суб'єкт прийняття політичного рішення.

Суб'єкт прийняття рішення має формальну (офіційну) й неформальну (неофіційну) частини. Офіційна частина складається із законодавчої та виконавчої влади і функціонує за формальними правилами. Неофіційна частина складається із зацікавлених лобіюючих груп, які можуть бути плюралістично багатоплановими або централізовано корпоратизованими.

Загальна економічна криза створює умови, в яких найбільш сильним і помітним для влади є тиск економічно важливих елітних груп суспільства на прийняття політичних рішень. Наприклад, як відомо, помітно вплинули свого часу на законодавчу й виконавчу владу шахтарські страйки, організовані та спрямовані страйккомами. Ця сила тиску виникла стихійно, без попереднього політичного планування, без свідомих політичних цілей. Страйккоми шукали свою політичну позицію, про що свідчило їх блокування з політичними партіями. Так, шахтарські страйкові комітети Донецької області вийшли на вибори 1994 року у блоці з ліберальною партією. Страйккоми стали суто зовнішньою силою тиску на парламент, оскільки не мали своїх представників у ньому. Отже, в даному випадку не варто говорити про класичну “зацікавлену групу”.

Інша, найбільш зацікавлена елітна група в Україні — це директорсько-адміністративний корпус, представлений у парламенті безпосередньо

господарниками і депутатами, що до них приєдналися чи симпатизують. Сьогодні тільки ця група істотно визначає політичні й економічні рішення влади з моменту проголошення незалежності України. Досить широко представлена в парламенті група господарників, яка здійснює зовнішній силовий тиск на владу щодо прийняття політичних рішень. Це, насамперед, директорський корпус, який підтримують колективи підприємств, посадові й господарські представники, пов'язані неформально особистими зв'язками й відносинами з господарниками. Ця група досить багата, щоб заплатити за роботу юристів, політологів, економістів, тобто вона може забезпечити себе системою знань і документів, необхідною для парламентської роботи. Та часто брак політичного професіоналізму в цій групі призводить до інтуїтивних пошуків вигідних для себе політичних рішень, а це, в свою чергу, викликає коливання їх позиції. Звідси схильність до частих переголосовань у Верховній Раді.

Третя група — це національно-демократична опозиція. Вона представлена в парламенті й може здійснювати тиск через суспільство (наприклад, відомі протести студентів біля Верховної Ради), підтримується національно-демократичними й націоналістичними партіями та рухами.

Нині ситуація з формуванням та впливом зацікавлених груп на політичні рішення в Україні ближча до англійського трипартизму, ніж до лобізму. Маємо три елементи трипартизму, які постійно рухаються до погодженої централізації дій. Зацікавлена група господарників (уряд фактично формується цією групою), промислові профспілки і страйкові комітети, які у всьому світі поступово дерадикалізуються й готові співпрацювати з владою за право участі у виробленні ключових політичних та економічних рішень. Однак сучасна специфіка цього можливого українського трипартизму зумовлюється формою власності, яку представляють промисловці-господарники. Державна власність великої кількості підприємств України ставить уряд у значно більшу залежність від груп тиску, ніж в Америці чи Англії. Та очевидно, що процес прийняття

політичних рішень в Україні більшою мірою контролюється групою господарників.

Ще однією формою тиску на процес прийняття політичних рішень в Україні є регіональний тиск на центр. Історично сформовані економіко-географічні центри України — це завжди зосередження інтересів великих спільностей людей. Потреби і інтереси спільностей міст, районів інтегруються в загальнонаціональні точки зору, позиції. Політичні орієнтири в різних регіонах настільки нетотожні, що вплив політичних партій та рухів в Україні регіоналізований. У регіональних спільностях формується самостійний погляд на політику центру і, відповідно, своє розуміння правильності рішень. Понад те, в регіонах рішення приймається раніше, ніж це зробить центр, і з позицій вже прийнятого рішення регіони починають здійснювати тиск на нього. Прийняття рішення локальними спільностями ставить перед дослідником дві проблеми: 1) як рішення приймається, тобто наскільки легальний його механізм; 2) чи представляє рішення якусь загальну точку зору всієї спільності, що є важливою умовою істотної чи уявної єдності регіону в ході тиску на центр.

Рішення приймається в спільностях не більшістю їх членів через референдуми або систему громадського контролю, а міською владною елітою, яка в наші дні складається часто з державних службовців та професіоналів, що знаходяться під опосередкованим контролем економічних груп. Доцільно погодитися з цією точкою зору, тим більше, що влада традиційних еліт у регіональних спільностях значна, а процес прийняття рішень не є легальним.

Точка зору, яка виражається міською елітою, представляє ціннісні орієнтири локальної спільності. Це здійснюється через непрямий контроль дій еліти економічними групами: господарники, підприємці, більшість яких залежні від господарників, тіньові економічні групи, діяльність яких базується на існуючих у регіоні господарсько-правових механізмах. Ці економічні групи здійснюють господарське забезпечення спільності,

підтримують загальну економічну стабільність. Економічні групи інтегрують і впорядковують поведінку й систему переваг населення регіону. Саме вони, неявно орієнтуючи управління на свою користь, дають змогу приймати рішення нелегальним шляхом і при цьому мають якщо не підтримку, то щонайменше невідкрите незадоволення населення регіону.

Таким чином, на рівні локальної спільності (міста, району, селища) міська еліта й лідери економічних груп формують і впорядковують політичні орієнтири населення, виражають їх рішення, які підлягають легальному обговоренню. Часто ці рішення начебто не підлягають і офіційному розгляду. Тоді створюється враження стихійного руху мас “за” або “проти” дій центральної влади.

Такі значні регіональні центри тиску в Україні, як Львів на Заході, Севастополь у Криму, Луганськ, Харків, Донецьк у Східній Україні, а також Київ, наче візуально натискуючи на центральну владу, впливають на прийняття політичних рішень в сучасній Україні. Формування змісту регіонального тиску може розглядатися в системі відносин “центр регіону — периферія регіону”. В центрі регіону формуються політичні, економічні, культурні ідеї, те, що становить ідеологію регіону, котра в завершеному вигляді виступає як регіональний патріотизм.

Через регіональний патріотизм населення регіону усвідомлює себе географічно й ідеологічно особливою частиною в єдиній державі. Ціннісна система, що сформована регіональною ідеологією, впливає на усвідомлення індивідами державного патріотизму, розуміння та прояв якого коригується усталеними регіональними уявленнями. Матеріалізація регіональних ідеологій на політичному рівні проявляється як тиск на центральну владу з метою наблизити політику центру до інтересів регіону. Саме це ми спостерігали на президентських виборах 2004 року, коли фактично вся Україна за своїми політичними уподобаннями та цінностями була поділена на Схід, Захід і Центр.

Проблема регіонального тиску на прийняття центром політичного рішення має для України велике значення, тому що тлумачення сучасної політики України багато в чому відрізняється в різних регіонах, якщо не сказати, що є прямо протилежним. Масовість демонструється через збір підписів, численні листи, дзвінки, телеграми в центр. Прикладом цьому можуть бути намагання місцевої владної еліти провести референдуми в різних частинах країни щодо вступу до НАТО, чи визнання російської мови другою державною. Єдність часто демонструється теле- і радіорепортажами з підприємств, селищ, мітингів та демонстрацій.

Рішучість намірів еліт краще розуміється центром, коли мова заходить про загрозу страйку чи його початок. Це дуже поширена й дієва сьогодні в Україні форма тиску. Забезпечення єдності й рішучості — обов'язок локальних еліт і міських економічних груп при координації з боку регіонального центру. Дослідження процесу прийняття політичних рішень в Україні повинне враховувати групові й регіональні тиски як один з важливих формотворчих чинників, що впливають на діяльність політичного центру.

Проблема неформального впливу політика на прийняття рішень може розглядатися як проблема індивідуального впливу. Індивідуальний вплив може базуватися на груповому тиску, тобто впливає лідер через організацію ресурсів групи. З іншого боку, індивідуальний вплив лідера, навіть спираючись на групу, є результатом мобілізації його індивідуальних ресурсів. До індивідуальних ресурсів впливу слід віднести репутацію, особисту репрезентабельність, мистецтво переконування, поінформованість, інтелект, вміння слухати й аналізувати. Прикладом цьому сьогодні може служити лідер свого однойменного блоку Ю. Тимошенко, яка “оптимізувала” розпуск Верховної Ради V скликання через здачу депутатами своїх мандатів [294]. Індивідуальні ресурси даються великим політичним досвідом та авторитетом політика. Безумовно, індивідуальний вплив відіграє певну роль у процесі прийняття рішення, але розглядати його як системоутворюючий чинник, що перебиває за значенням або прирівнюється до боротьби

більшості й опозиції, групового й регіонального тиску як чинник зміни формальних механізмів проходження або прийняття рішень, не слід. Індивідуальний вплив більш істотний для внутрішньогрупових рішень. Проявляючись зовні, він скоріше є основою для підозри в корупції та політичному компанійстві. Мистецтво індивідуального впливу лідера може значно посилити груповий тиск, коли лідер вміло поєднує індивідуальні й колективні ресурси влади. Складність формалізації феномену індивідуального впливу пояснюється тим, що вміння, мистецтво впливу залежить від харизматичних, ірраціональних характеристик.

Раціональність легально-демократичної влади передбачає залежність прийняття політичного рішення не тільки від політичних інтересів різних сил, а й від держави в цілому. Існує ряд неполітичних залежностей, які можуть впливати на прийняття рішення. Сюди доцільно віднести економічні, культурні, релігійні та інші причини. Тобто можна говорити про цілу систему неполітичних залежностей. Вони можуть зупиняти або гальмувати процес прийняття рішень.

Проблема фінансування пов'язана з лобізмом і реалізацією інтересів груп, які можуть грати "за" і "проти" рішення. Але істотним є і сам факт залежності політичного рішення від економічної раціональності держави. Наш парламент не може поки що похвалитися точним розрахунком в фінансовому забезпеченні прийнятих рішень, що часто є причиною невиконання найнеобхідніших рішень.

Культурна залежність існує як факти соціальної емпірії, що заважають реалізації політичної раціональності. Тут йдеться насамперед про суспільні традиції, які з точки зору раціоналізму постають як консервативні й потребують змін, але ці зміни не залежать від законодавства, а розвиваються та змінюються самостійно. Наприклад, "Закон про мову" повільно і без бажання реалізується на Східній Україні не тому, що тут масово бажують порушувати закони, а тому, що існує мовна традиція. Фермерство повільно приживається не тільки тому, що слаба економічна база, а й тому, що склався

соціально-організований сільський побут, для якого фермерство сьогодні антитрадиційне, якби не хотілося іншого політикам та економістам.

Безумовно, основою стабільного функціонування політичної еліти як суб'єкта прийняття рішень є пропорційне поєднання легітимності й законності як характеристик його діяльності, так і суспільної оцінки цієї діяльності.

Причина суспільної неефективності сучасної української політичної еліти, на думку Ю. Якименка та І. Жданова, “не у відсутності знань і вмінь, а в тому, що вона не має потреби брати до уваги інтереси суспільства” [257]. Дійсно, така потреба може диктуватися або моральними засадами еліти, або дієвими механізмами її політичної відповідальності, або тиском самого громадянського суспільства. Двох останніх чинників в Україні поки що немає. А мораль колишньої номенклатури та нової буржуазії такої чесноти, як служіння суспільству, не передбачає. Підтвердженням цьому є низький рівень довіри до органів влади. Так, у 2004 р. Верховній Раді і Кабінету Міністрів довіряло ледь більше 7% громадян, Президенту Л. Кучмі — близько 11% проти 60% тих, хто не довіряє. Найбільш корумпованими органами громадяни вважають саме органи державної влади, фіскальні органи, органи правопорядку та суди. А серед груп, які відіграють значну роль у житті українського суспільства називаються насамперед мафія та злочинний світ — 40,2 % опитаних, лише потім підприємці та бізнесмени — 27,0 % та чиновники — 23,6 % опитаних [295].

Парламентські вибори 1998, 2002 рр. та президентські 2000 і 2004 рр. продемонстрували широке використання злочинних засобів впливу на рішення виборців, відверте спотворення результатів волевиявлення через тотальне застосування адміністративного ресурсу, маніпулювання рішеннями судів, залучення фіскальних органів. “Але нинішня “коаліціада” — це щось абсолютно особливе, — зауважує М. Самсонов. — Бал правлять “хотюнички”. Навіть інстинкт самозбереження вже практично не працює. Здавалося б, чого простіше — коаліція повинна формуватися, виходячи з

ясного розуміння викликів, що стоять перед країною. Тим більше що велика кількість з вже очевидних проблем реально загрожує самому існуванню держави” [296].

На жаль, не маючи орієнтира у вигляді загальнонаціонального ідеалу, що формує масові цінності, важко ідентифікувати національні інтереси країни, “більшість вітчизняних еліт переконана в тому, що пріоритет прав і свобод людини у внутрішній політиці держави є економічно не вигідним і політично деструктивним” [297, 161], що автоматично створює труднощі у визначенні внутрішньо- і зовнішньополітичних цілей і завдань з їх реалізації.

Крім того, будучи вихідцями із сіл і невеликих міст, українська владна еліта є носієм традиційної культури, яка, поряд із безумовно позитивними і для сучасного урбанізованого суспільства рисами, містить і трайбалізм — схильність до культурної і суспільно-політичної племінної відокремленості, простіше — містечковості, клановості та кумівства. З іншого боку закономірні наслідки слабкої та несформованої національної політичної еліти є результатом політичної незрілості суспільства.

Але й на цьому тлі можна спостерігати цікавий парадокс. “Поки еліта була зайнята коаліціями, дрібні і середні бізнесмени відчули деяку волю, — вважає Д. Тузов, — їх злегка випустили з-під контролю. У країні намітився ріст ВВП. Є підозра, що суспільство здатне розвиватися, якщо умови в економічній резервації пом’якшуються. Це відбувається, коли “національна еліта” стурбована проблемами власного виживання і відволікається від міліцейських функцій” [298]. Говорячи про культуру політичної участі владної еліти в процесі прийняття політичних рішень, слід звернути увагу й на слова І. Дзюби: “На Заході нувориші дають у другому поколінні політиків, а в третьому — вже й інтелектуалів. Наші ж нувориші — універсали, вони вже в першому поколінні є всім. Скільки таких універсалів у самій лише Верховній Раді!” [299].

Тому не є дивним, що наша політична еліта потребує компенсації суспільного невизнання (і власних комплексів) через набуття зовнішніх,

формальних ознак елітарності: відзнак, нагород, наукових ступенів і звань, видання багатотисячними накладами “власних” творів, демонстративне споживання, купівлю “шляхетних” титулів.

Значення політичної еліти в суспільстві полягає в здатності визначати головні субстанціональні і регулятивні аспекти впливу на політичний процес. Це означає вплив на генерування політичних вартостей, які здатні перетворитись у панівні політичні ідеології, що розвиваються в руслі інтересів їх генераторів і підтримка чи спротив вибраним подіям, внаслідок чого процеси спрямовуються дещо відмінним руслом. Це не тільки генерування і впровадження ідей елітою, але й методи, цілі й засоби проведення реальної політики.

В Україні домінує спосіб переважно стихійного прийняття політичних рішень (одноосібно чи колегіально), коли навіть формально не дотримані попередні процедури формулювання, аналізу ситуації та можливих наслідків, власне підготовки рішення та його впровадження. Отже якість державних рішень сумнівна в силу того, що модель прийняття політичних рішень державними органами та її посадовими особами не є прозорою та чітко артикульованою для суспільства. Суб’єктивність, волюнтариський підхід до вирішення політичних завдань стає повсякденною практикою. Виникає проблема посилення самостійності еліт і дистанціювання від прийняття політичних рішень громадян. Для забезпечення механізму владарювання виникає потреба у забезпеченні механізмів зв’язку еліти і суспільства.

Дані форми зв’язку визначені чинним законодавством, зокрема, Указами Президента України “Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади” від 1.08.2002 та “Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 31.07.2004; Постанова Кабінету Міністрів України “Про питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” 15.10.2004. Під час прийняття

управлінських рішень уряд повинен обов'язково враховувати результати оцінки їхнього впливу.

На основі проведеного дослідження вироблені пропозиції щодо вдосконалення форм і засобів участі громадян у прийнятті політичних рішень в Україні:

1. Вдосконалення державними структурами інституційного забезпечення участі громадян шляхом створення громадських рад, проведення консультацій з громадськістю, широкого залучення науковців, фахівців. Створення цивілізованого механізму лобювання соціальних, а не виключно групових (фінансово-економічних, кланових, корпоративних) інтересів.

2. Відповідним кадровим наповненням органів влади забезпечити прозорість та відкритість діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування. Створити засади її публічної і прозорої реалізації, яка унеможливує маніпулювання і фальсифікацію інтересів та позиції громадян, їх штучну мобілізацію з боку представників владних структур.

3. Стимулювати прийняття законів, які б сприяли та зобов'язували до відкритості при прийнятті політичних рішень, виписували б дієві процедури, форми, механізми впливу суспільства на політику прийняття рішень. Тобто необхідне створення законодавчої основи для участі громадян у прийнятті рішень законодавчими і виконавчими органами влади всіх рівнів в Україні.

4. Створення умов для ефективної діяльності дорадчо-консультативних органів при органах влади різних рівнів. Одним із можливих рішень цієї проблеми є формалізація взаємодії між дорадчими радами і державними органами, створення правових норм, які б регулювали їхні відносини (можливо, у вигляді спеціального закону чи спеціального нормативного акту для кожного зацікавленого органу державної влади).

5. Необхідна нормативна фіксація критеріїв, хто має право бути членом громадської ради, з тим, аби не позбавити даний орган функціональності. Крім того, доцільне визначення кола рішень органів державної влади, які

мають проходити обов'язкову громадську експертизу ще до їхнього ухвалення. Це мають бути важливі, але не поточні питання державної політики, насамперед у законодавстві.

6. Створення системи моніторингу громадської думки з питань ефективності державної політики на загальнонаціональному та локальному рівнях та забезпечення своєчасного політичного й кадрового реагування на стан і тенденції в громадській думці.

7. Забезпечення публічності процедури підготовки і прийняття політичного рішення, аби на проміжних етапах громадські інституції мали можливість впливати на них, або підіймати публічно проблему в засобах масової інформації та громадській думці. Це дозволяє уникати ситуації, коли про готове політичне рішення, хибність та негативні результати якого очевидні, суспільство інформується уже після його прийняття.

8. Забезпечення доступу до інформації про діяльність та рішення державних органів. Вочевидь, виняток становить та інформація, що містить державну таємницю і т.д. Водночас потрібний контроль за надмірним використанням обмежувальних грифів “не для друку”, “для службового користування” щодо прийнятих політичних рішень, які мають державну і суспільну вагу.

9. Поширення такого методу ліквідації корупції, як звуження простору для державного нормативного регулювання та регулювання з боку органів місцевого самоврядування за рахунок розширення простору громадської самоорганізації.

Важливими видаються слова Президента України В. Ющенка: “Давайте наберемося мужності і не будемо ховатися від відповіді! Нам треба сьогодні дати відповідь — як формувати соборну унітарну країну? Як знайти політичні аргументи, продемонструвати хоча б початок певної політичної толерантності заради цієї країни?.. Ми були з вами свідками не тільки певних історій, але й певних вчинків, які важко коментувати. Але сьогодні в нас є можливість... через толерантність, через співіснування, співжиття вийти на

політичну терпимість, говорити про цілі, які нас об'єднують, а не роз'єднують” [300].

Безумовно, що головну роль у названих процесах відіграє повернення морально-етичних принципів співіснування між різними групами владної політичної еліти України. Тому необхідно дбати про підвищення рівня політичної культури, який би мав відповідати світовим демократичним стандартам.

Українська еліта 17 років веде тиху, холодну громадянську війну з власним народом. Війна ведеться заради розбудови системи феодалних вотчин. Вотчини успішно розбудовуються, один з побічних результатів цієї розбудови — втрачено 5 млн. душ народу. Але це еліту турбує найменше... Українські правлячі еліти хворі на манію збагачення та свою винятковість перед народом. Раніше вони хоча б боялися нової влади, яка прийде і примусить їх спокутувати свої гріхи. Тепер же побачили, що й нові, й старі — всі “свої”, просто одні далі від корита, інші — ближче, але такі правила [301]. За словами В. Ющенка, “нинішня політична система в Україні довела свою недієздатність і хибність, тому перед демократичними колами стоять два завдання: зміна влади та зміна системи влади... Звичайно, ці процеси впливають і на формування та кристалізацію нової еліти” [302].

3.3. Етико-моральні та правові чинники формування професійної політичної культури владної еліти

Вся логіка дисертаційного дослідження говорить про те, що побудова в Україні дійсно демократичної правової соціальної держави, подолання кризових явищ у ході змін політичної й економічної систем, й зокрема виборчої, можлива лише тоді, коли в країні буде реально діяти оптимальна модель формування і функціонування політичної еліти, яка здатна

забезпечити стабільний соціально-політичний та економічний розвиток суспільства.

Які основні компоненти цієї моделі? Якими якостями повинна володіти політична еліта, щоб вивести країну з кризового стану? Безумовно, що на сучасному етапі та в найближчому майбутньому в Україні має сформуватися еліта з високопрофесійних політичних лідерів, яка володітиме стратегічними цілями і волею для їх здійснення. І від того, якими темпами відбуватиметься цей процес, якими якостями оволодіє вона, залежатиме майбутнє української держави.

Однією із головних ознак політичної еліти повинна стати інноваційність, тобто здатність постійно продукувати нові ідеї (або їх комбінувати і вдосконалювати). Однак, поки про це говорити складно. Як слушно зауважує М. Розумний, “включеність національної еліти і політичного класу в дискурси і стратегічні сценарії інших національних еліт, більш розвинутих та експансивних, призводять до симуляції ідейно-інноваційної функції спільноти і поглиблює деградацію основних охоронних систем соціуму (колективної моралі та соціального інтелекту)” [303, 7-8].

Тому з метою скорочення трансформаційного періоду в українській політиці існує нагальна потреба формування такої професійної політичної еліти, яка повинна забезпечити реальне народовладдя, політичну відповідальність у діяльності вищих органів політичної влади та оптимізувати, перевести на консенсусну основу владні відносини.

Разом із тим, як видається, для України процес формування політичної культури владної еліти повинен містити як мінімум два чинники — і обидва одночасно — високі етико-моральні якості й високий професіоналізм.

Взагалі принцип етизації відносин означає, що у громадян є підстави помічати в представників правлячої еліти наявність певних моральних якостей та існує можливість не погоджуватися з їх позицією й стверджувати власне розуміння блага. “Відповідно,— як зазначає М. Ліщенко,— виникає запитання — чи є наша, скажімо, політична еліта найосвіченішою, коли

дехто не може визначитися із власною освітою? Чи є наша політична еліта культурною, коли вона відкрито демонструє усій світовій громадськості власну “парламентську культуру”? Чи є наша політична еліта морально-етичною, роблячи радикальні висновки про діяльність як своїх колег, так і опонентів, що згодом видається чистої води брехнею? І чи довірили виборці власну долю тій політичній еліті, яка після здобуття влади повертається до них непривабливим боком?.. Відповідь напрошується сама собою” [304].

Саме моральний вимір функціонування владної еліти стає сьогодні визначальним елементом формування партнерських відносин між владою та громадою, ресурсом управління професійною діяльністю, фактором стимулювання високого професіоналізму правлячої еліти. Однак в Україні, на думку Т. Василевської, “укладення морально зорієнтованих взаємодій ускладнюється досить живучою традицією розуміння державного управління як сфери досягнення матеріальних благ та персональних привілеїв” [305, 242].

Безумовно, що така ситуація гальмує процеси демократичного управління, впливає на динамічність економічного та соціального розвитку, провокує морально-психологічну напругу у суспільстві. Це змушує нас сьогодні посилити увагу до етичного компоненту як державно-управлінської діяльності владної еліти, так і її політичної культури, ініціювати та запроваджувати дійові засоби з його підтримки.

В Україні проблеми професійної етики владної еліти викликають широкий науково-дослідницький інтерес, починаючи з кінця 90-х років. Розробку вітчизняними науковцями етичних кодексів для державної служби прискорило прийняття в 1997 році Національної програми боротьби з корупцією. Значним стимулом для теоретичних розвідок в цій царині послужили наукові конференції, круглі столи, семінари (українсько-американський симпозіум “Норми етики в управлінні”, м. Київ, ІДУС, 24—25 травня 1994 р.; круглий стіл “Професійна етика державних службовців”, м. Київ, УАДУ, 30 травня 2001р.; науково-практична конференція “Шляхи

вдосконалення етики державних службовців”, м. Київ, УАДУ, Американські Ради з міжнародної освіти: АСТР/АСCELS, 30 листопада 2002 р.; науково-практична конференція “Професійна етика працівника державної податкової служби як складова етики державного службовця України”, Ірпінь, НАДПС, 15 грудня 2005 р.). Розробки С. Дубенко, В. Князева, В. Колтун, А. Ліпенцева, М. Логунової, І. Надольного, Н. Нижник, М. Нинюк, Л. Пашко, М. Рудакевич, М. Пірен, В. Цветкова та інших дослідників здійснили вагомий внесок в розробку даної проблематики. Питанням етичних, політичних і наукових оцінок діяльності української еліти постійно приділяє увагу І. Варзар [306]. Він предметно охарактеризував етнічний компонент посткомуністичних еліт, спинившись на небезпеках, які постають перед Україною у зв'язку з формуванням регіональних та етнорегіональних політичних сил, що висувають владні претензії і будь-що намагаються їх задовольнити.

Слід зазначити, що тривалий час в рамках професійної етики владної еліти домінували патерналістські тенденції. І смислові акценти, і сам спосіб формування ціннісних засад етики носили односпрямований характер. Це й не дивно. Професіонали, колишні партійні функціонери від КПРС, які мали не абиякий (й безумовно дуже корисний і сьогодні) досвід кадрової та організаційної роботи, виходили із того, що вони є не лише знавцями професії, але й мають виключне право на моральну експертизу власної діяльності. Сьогодні ми бачимо, що партійці зберегли за собою елітні амбіції. Колишні комсомольські лідери — засновники потужних банків і підприємств. Це сталося завдяки наявності у лавах партійної номенклатури критичної маси надзвичайно активних людей, які за будь-яких умов зайняли б провідне місце в суспільстві. Вони були налаштовані на те, щоб будувати, накопичувати, розподіляти, мати певні права і привілеї. Володіння спеціалізованими знаннями, за існуючим стереотипом, апріорі робило їхні дії бездоганними в моральному сенсі. Корпоративність була основою єднання професійної спільноти, підживлювала відчуття вищості, елітарності.

Сьогодні ж під тиском процесів демократизації ситуація змінюється. Громадськість вже не погоджується з тим, що етичні засади професії, яка впливає на життя кожного громадянина, стають результатами “кулуарних” погоджень представників владної еліти. Суспільні трансформації, поступ до побудови громадянського суспільства спонукають до широкого дискурсу з питань морального унормування взаємодії влади та громади. Кордони професії розмикаються не лише для обговорення етичних ракурсів суспільно значимих питань професійної діяльності, але й для громадського контролю за діяльністю владної еліти, за дотриманням ними встановленої професійної етики. Разом із тим, сьогодні в плані формування політичної культури, професійної етики владної еліти з’явилися й нові ризики.

Так, визначальна риса будь-якої еліти — відповідальність за ухвалюванні рішення й компетентність. Кращі з світових еліт демонструють і здатність працювати на випередження. Наша ж політична еліта сьогодні — це коктейль з колишньої радянської партійної еліти, нових політиків, “нових” українців і людей, які абсолютно випадково потрапили до неї. У нас до еліти часто зараховують людей, які складають якийсь її шлейф.

Наприклад, в політичних рейтингах може з’явитися і бізнесмен, і журналіст, і генерал. Це, загалом, ненормально. Але ми повинні виходити з вітчизняних уявлень про політичну еліту. Так, якщо якийсь бізнесмен (або генерал, або актор) має відношення до ухвалення державних рішень, то він має відношення до владної еліти. Політична ж еліта — це люди, відповідальні як за ухвалюванні рішення, так і за допущені помилки. Тому головною ознакою народження політичної еліти в нашій країні буде поява законів, які визначають ступінь конкретної, а не розмитої відповідальності, у тому числі і кримінальної, кожного представника влади, що претендує на приналежність до еліти.

Незначущість цілей — інша найхарактерніша особливість вітчизняної політичної еліти. За ці сімнадцять років вона так і не змогла вийти за межі провінційного, хуторянського мислення. Еліта як і раніше формується не

природним чином, а за принципом особистої відданості, що неминуче призведе до її стагнації і виродження. Вся нинішня функція еліти зводиться тільки до одного: бути ближче до тих органів влади, де “годують” трохи краще. У своєму прагненні до такої “елітарності”, зрозуміло, ніякій ефективній ідеології не виникнути. Досить пригадати перипетії “спікеріади” і “портфеліади”, щоб розкрити дуже важливу якість вітчизняної політичної еліти — її конформізм. Блукання з фракції у фракцію в стінах ВРУ — явище звичне. Воно майже не зустрічає засудження. Це дає уявлення про те середовище, в якому вона знаходиться: конформізм в ній — закон виживання.

Ще одна значна вада вітчизняної еліти — важкий колективний комплекс переваги. З рівним гра часто йде за іншими правилами, ніж з чужаком. Згаданий комплекс приводить до фатальної аберації свідомості, в деяких випадках — до втрати відчуття реальності і відчуття небезпеки. Типовий приклад абсолютної дезорієнтованості подібного змісту виявляють нам ряд заяв відомих політиків, які, як вони самі вважають, можуть все. І це не порожня бравада. Вони дійсно так думають.

Нашій політичній еліті не вистачає безкорисливості. Фраза про те, що час романтиків пройшов, — спроба одержати вічне виправдання пороків і брудних справ. Мовляв, політика — брудна справа, моралі і моральності від нас чекати не слід. Насправді це визнання елітою власної невідповідності своєму призначенню. Але є фундаментальні основи будь-якої людської діяльності, які не можна зневажати.

Наприклад, В. Волга слушно ставить запитання в такий спосіб: “Хто по-справжньому займається культурою?”. Бібліотекар в сільській бібліотеці займається культурою, і Хворостовський, виступаючи в різних концертних залах, теж. Але не може бути нормальної культури, коли немає бібліотекаря. У нашій “елітній” політиці ситуація така: всі хочуть бути Хворостовським, і ніхто — бібліотекарем” [269].

Тому, насамперед, слід погодитися з В. Андрущенком [307, 14] та В. Кременем [308, 4], що головний ресурс еліти — це володіння знаннями. А ще додамо, що це високий рівень, насамперед, правових знань, правової культури та правосвідомості владної еліти. Події, які розгорнулися в політичному житті України навесні 2007 р., пов'язані із Указами Президента України щодо розпуску Верховної Ради й одночасно визначенням легітимності цих указів Конституційним судом, ще раз підкреслюють не випадковість саме такої постановки проблеми.

Отже, на сьогоднішній день правова свідомість і правова культура владної еліти набуває нового визначення. Але правова культура не зводиться лише до правосвідомості громадян суспільства. Вона визначається як сукупність досягнень суспільства, його соціальних груп та громадян у галузі регулювання суспільних відносин, яке забезпечує верховенство права в суспільному житті, тобто панування у суспільному житті правових принципів справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі і гідності, реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності.

Правова культура владної еліти, як віддзеркалення певного рівня її правосвідомості, виконує ряд найважливіших соціально-управлінських функцій:

— пізнавально-творчу, яка реалізується шляхом участі представників еліти у формуванні і безпосередній реалізації принципів правової демократичної держави і громадянського суспільства, вона виражається в надбанні елітою певних юридичних знань в процесі освітньо-інтелектуальної, політичної і державно-управлінської діяльності;

— оціночну, яка реалізується на основі юридичних знань, що є у представників елітної верстви, їх уміння аналізувати і адекватно оцінювати кожну конкретну соціальну ситуацію з правових позицій;

— праворегулятивну, яка забезпечує стійке і ефективне функціонування еліти і державного апарату на основі чинного законодавства,

затверджених програм, концепцій і доктрин. Результат цієї регуляції — правомірна або протиправна поведінка;

— правовиховну, яка реалізується шляхом особистої участі представників правлячої еліти в пропаганді правових знань, правовиховній роботі серед населення, наданні правової допомоги громадянам;

— комунікативну, що забезпечує грамотне в правовому відношенні і поважне в людському плані спілкування громадян, політиків і чиновників між собою;

— прогностичну, яка полягає в можливості передбачення і визначення наслідків прийняття тих або інших законів, підзаконних актів або окремих правових норм.

На думку І. Голосніченка, хоча правосвідомість відносно самостійна, вона тісно пов'язана зі всіма іншими формами суспільної свідомості, перш за все з мораллю і моральністю, сумлінністю і відповідальністю, пошаною прав, свобод, честі і гідності інших [263]. Якщо дії головного очільника влади правомірні, але не відповідають нормам моралі, якщо він, навіть не порушуючи закони і інструкції, допускає непорядність, бюрократичне відношення до справи, то можна бути впевненим, що громадська думка буде негативно налаштованою стосовно до правлячої еліти і держави в цілому. Людей у такому разі дуже важко переконати в правовому характері законів та указів.

Тому, як справедливо зазначає С. Сисоєва, щоб ставлення до діяльності правлячих кіл і держави було позитивним і правосвідомість народу підтримувала і схвалювала їх, необхідно, щоб дії правлячої еліти і державної адміністрації відповідали вимогам моралі [309, 77]. Це цілком логічно, бо в будь-якій національній правовій системі всі правові норми мають свій етичний сенс, кожен закон і підзаконний акт, кожний правовий принцип має свою етичну цінність, володіє не лише юридичною, але і величезною етичною силою. Право без моралі безсиле. Силу громадської думки і самоорганізації замінити формальними законами і санкціонованими елітою

принципами і правилами неможливо. Та проблема сьогodнішньої еліти, за словами В. Януковича, полягає в тому, що “до влади приходять занадто багато людей, яким ніколи не буває соромно” [310].

Моральні норми — це могутній регулятор суспільних відносин, але не владний, а суспільний. На відміну від норм права, норми моралі, як зазначає Й. Вовк, складаються стихійно, виникають в надрах самого народного життя, є породженням багатовікових народних традицій і усвідомлення людьми свого повсякденного буття [311]. У переважній більшості випадків ці норми не є формальними встановленнями, не формулюються в законах, указах, статутах, положеннях і кодексах, а передаються з покоління в покоління через суспільну свідомість, культуру, науку, мистецтво. От чому правова культура еліти формується не тільки і не стільки під час нарад, конференцій, симпозіумів і переговорів, а в процесі формування представника еліти як особи, в середовищі повсякденної державно-службової і політичної діяльності, при безпосередньому зіткненні з правовими поняттями, явищами і колізіями [312].

Складно в цьому розумінні не погодитися із В. Волгою, який зазначає: “У нормальному або, якщо завгодно, демократичному суспільстві політична еліта — це своєрідний інститут, де існують деякі неписані правила, процедура вирощування “державних” людей. Але це приходять в норму років за 50—100. Ми поки не можемо претендувати на це” [269].

Наприклад, для більшості представників сучасної владної еліти характерний високий рівень знання Конституції України і її законодавства, більш глибоке розуміння правових проблем, ніж пересічними громадянами, проте тут правомірно підняти питання морального відношення до самого трактування Основного закону і інших законодавчих документів. А питання співвідношення моралі і правових знань сьогodні актуальне як ніколи, бо наразі дискусії щодо Конституції за змістом концентруються на інтересах саме владної еліти. Трактування Конституції є надто довільним, амплітуда суджень щодо змісту її окремих положень є дуже широкою. Одне з пояснень

такого стану справ полягає у політизації експертного середовища, в обмеженості попиту на незаангажовану оцінку. Виокремити голоси тих, хто артикулює інтереси суспільства в цілому, стає дедалі важче. Симптоматично, що переважна більшість засобів масової інформації теж воліє тиражувати позиції представників конкуруючих політичних еліт, описувати інтригу боротьби, а не сутність питання.

Отже, суперечки навколо Конституції (так само, як і навколо суспільнозначущих законів) переважно розцінюються і розцінюватимуться як прояв чвар між представниками владної еліти. Тому, поділяючи точку зору С. Заветного та В. Стрижка, відзначимо, що головним стратегічним завданням сьогодні є формування такої професійної еліти, для якої єдиним критерієм діяльності є закон і його правове, істинне трактування [313].

Проте політична практика свідчить, що рівень правової культури сучасної владної політичної еліти ще далекий від потрібного. Лише невелика кількість з неї мають юридичну освіту. Гострий дефіцит знань відчувається в області загальної теорії права і держави, підприємницького і трудового права, стратегічного управління й антимонопольного законодавства.

Звичайно, рівень правової культури у різних представників владної еліти не однаковий. Одноманітності тут немає і бути не може. В одних вона висока, в інших не дуже, в одних соціальна, в інших антисоціальна. Багато що залежить від культурного місця існування людини і виховання, правової освіти, характеру його професійної соціалізації, від інших обставин. Більш того, правова культура зрештою визначається етичною свідомістю суспільства в цілому. У своїй практичній діяльності багато представників владної еліти керуються не стільки Конституцією України і її законодавством, скільки своїми особистими уявленнями про справу. Лише потім йдуть чинне законодавство та інтереси суспільства. Таким чином свідомість представників владної еліти носить як би подвійний характер: з одного боку, вона офіційна, публічна, а, з іншого боку, — неофіційна, тіньова, латентна.

Цікавою в цьому сенсі є особиста оцінка лідера БЮТ Ю. Тимошенко народним депутатом III і IV скликань Верховної Ради України А. Волковим: “...Я знаю, якою вона є поза кадрам, яка вона поза Майданом і яка вона на Майдані. І це зовсім дві різні людини. На Майдані це харизматична людина, яка своєю харизмою заводить натовп. Вона дуже добре відчуває тих людей, які сьогодні зібралися, але говорить не те, що думає по відношенню до тих людей, а те, що люди зараз хочуть від неї почути. А це абсолютно відрізняється від тієї людини, яка дійсно хоче щось зробити, якщо вона може це зробити” [314].

Отже, хоча більшість представників влади (за їх власними оцінками) розуміють, що відповідальне служіння суспільству — це головний показник якісного виконання посадових обов’язків, проте в повсякденній практиці для багатьох з них головним є абсолютно інше: особисте благополуччя, в кращому разі — своєчасне виконання вказівок, що поступили. В результаті, володіючи величезними повноваженнями, владна політична еліта неадекватно підготовлена до вироблення і реалізації важливих політичних рішень.

До цього слід додати, що для достатньо великої кількості представників владної еліти притаманне цинічно-скептичне ставлення до права, правовий нігілізм, коли соціальна значущість права принижується або зовсім не визнається, коли до закону відносяться як до малозначного й недосконалого регулятора суспільних відносин. Чого тільки вартий вислів І. Богословської: “...Із законом не можна поводитися, як з дворовою дівкою. На превеликий жаль, сьогодні ми бачимо всюди в країні таке поводження з законом, і на величезний жаль, це робить перша людина в країні — президент” [315].

На наш погляд, є певні причини такої ситуації:

— по-перше, ми в процесі демократичних перетворень поки не тільки не позбавилися історично властивого нашій країні змагання між народом і владою, але й багато в чому збагатили його. Командно-мобілізаційні методи

укупі з політичною доцільністю виправдовували волаючі правопорушення, зокрема прав і свобод людини, породили спотворене уявлення про роль партійних ухвал і державних управлінських рішень. Склалася думка, що досить видати директиву і все буде зроблено. Багато в чому така бюрократична практика збереглася, подолати яку досить складно;

— по-друге, правова суперечність і слабкість державної влади. В Україні зберігається неузгодженість загальнодержавних інтересів з інтересами відомств і регіонів, інтересів суспільства, влади, елітних шарів і конкретного громадянина. Розбіжність інтересів в поєднанні з недосконалістю законів породжують приватновласницьке відношення до закону — шанобливе на словах і зневажливо-нігілістичне насправді;

— по-третє, подвійні стандарти в практиці правозастосування. Будь-який закон, правило або інструкція ефективні і поважаються всіма лише за умови, якщо вони є такими для всіх без виключення, у тому числі і для представників владної еліти;

— по-четверте, безвідповідальність і безкарність, які стали майже системними. Важко навести приклад, коли посадовця було б покарано за видання нормативного акту, що суперечить Конституції України. Відсутність ефективного механізму залучення до відповідальності посадовців за незаконно ухвалюванні рішення є очевидним. Більше того, життя вимагає розробки максимально ефективних правових і організаційних форм контролю діяльності державних органів з боку цивільного суспільства;

— по-п'яте, правова неграмотність. Відомі ситуації, коли державні службовці керуються законами і нормами, які давно скасовані. І це в той час, коли професіонал не може не розуміти, що право — це не просто сукупність правил поведінки (норм), що виражають волю і інтереси народу. Це державою санкціонована система цінностей, орієнтирів, принципів, норм і правил, об'єктивно, з одного боку, обумовлених суспільними відносинами, що склалися, а, з іншого боку, регуляторів цих відносин з метою їх розвитку і встановлення належного суспільного правопорядку;

— по-шосте, усвідомлене порушення права, коли владна еліта стоїть не на варті прав і свобод суспільства та його громадян, а в щонайперше захищають свої права на отримання “статусної ренти”. Як підсумок: корупція, хабарництво, несплата податків, бюрократизм стали реальною загрозою національної безпеки, провідним чинником низьких темпів розвитку економіки, поглиблення соціальної диференціації суспільства, затвердження цинізму як норми суспільного буття. Для багатьох представників владної еліти атмосфера корупції, бюрократизму і безладу стала природним місцем безбідного існування.

Соціальне коріння корупції лежить глибоко і полягає в громадянській незрілості еліти, слабкості соціально-економічної і правової системи держави, бюрократизації управлінських відносин, незавершеності будівництва інститутів громадянського суспільства.

Корупція породжує: 1) негативне ставлення до держави і державної служби, 2) створює загрозу демократичним цінностям, підриває авторитет влади, 3) позбавляє сенсу правосуддя, 4) перешкоджає розвитку здорових ринкових відносин, 5) стимулює зростання злочинності. Цинізм затверджується як норма міжособових відносин, влада перероджується, руйнуються засади громадянського суспільства.

Зазначимо, що широка боротьба з корупцією не обов’язково напряду пов’язана з демократичними процесами у суспільстві. Існує низка країн, які важко віднести до демократичних, однак вони досить ефективно борються з корупційною поведінкою чиновництва та підтримують належну атмосферу в державних організаціях за допомогою жорстких правових засобів. Країни з усталеними демократичними традиціями здебільшого віддають перевагу моральним механізмам регуляції етики державних службовців, хоча і тут правові механізми “огранюють” професійну етику, стоять на заваді крайнім виявам аморальної поведінки.

Досвід різних країн доводить, що етичні заходи для боротьби з корупцією, запроваджені державними інституціями, не матимуть значних

наслідків, якщо не будуть підтримані громадою. На ефективності антикорупційної діяльності значним чином позначається розповсюдження у суспільстві атмосфери нетерпимості до виявів корупції та порушення чиновниками професійно-етичних норм. Пробудження моральної свідомості, відчуття власної гідності, розвинута громадянська етика та соціальна активність громадськості створюють підвищену суспільну чутливість до відступів бюрократії від основ професії.

Наполягаючи на удосконаленні діючого законодавства щодо боротьби з корупцією, О. Галкін звертає увагу на поширеність корупційних діянь серед представників правлячої еліти в органах державної влади. Він наводить дані, що тільки в 2005 р. правоохоронні органи Одещини направили до суду понад 315 протоколів про корупційні правопорушення, з яких 52 складені прокурорами і за результатами розгляду яких до адміністративної відповідальності притягнуто 183 особи (81,6% від загальної кількості розглянутих протоколів). Серед притягнутих до відповідальності: 8 посадовців облдержадміністрації, 14 — райдержадміністрацій, 60 — органів місцевого самоврядування [316, 8].

Корупція і бюрократизм є в певному розумінні захворюванням еліти, що руйнує будь-яку цивільну чесноту. Не випадково ще Ш. Монтеск'є свого часу розглядав аморальність у владі “як дисфункціональний процес, в результаті якого гарний політичний порядок або державна система перетворюються на непридатний” [190, 20]. За цим прихований головний соціальний сенс корупції — відчуження людини від влади, зрощення приватної сфери з державною, позбавлення монополії моралі на регулювання суспільних відносин.

В Україні ж, крім традиційної адміністративної активності, “антикорупційні спалахи” мають ще й відчутний суспільно-політичний присмак. Наочна ілюстрація тому — інформація, що пролунала 22 листопада 2006 р. в ході розширеного засідання Кабінету Міністрів, на порядку денному якого стояло питання боротьби з корупцією.

На засіданні Кабміну прем'єр-міністр В. Янукович заявив про широке розповсюдження корупційних схем, повідомивши, що минулорічні перевірки Голів КРУ і Генеральної прокуратури виявили масові порушення в бюджетній сфері, а втрати бюджету від них сягнули поточного року 9 млрд. грн. Основними “фігурантами звіту” стали державні органи, які допустили грубі порушення бюджетного законодавства: Міністерство оборони, Міністерство культури та туризму, Держкомітет телебачення та радіомовлення (який особливо “постарався” під час проведення конкурсу “Євробачення – 2005”), Міністерство охорони здоров'я, Державний фонд сприяння молодіжному будівництву, Міністерство сільського господарства [317].

Однак вже сьогодні стає помітним, що досить розповсюджене сприйняття професійної етики державних службовців лише як антикорупційного фактору надто звужує сферу її дії. Адже поза увагою залишається можливість моральних чинників стимулювати доброзичливе ставлення до клієнтів, налагоджувати сприятливі взаємовідносини в колективах, вибудовувати етично вивірені стосунки з керівниками, підлеглими та колегами, підтримувати відповідальне ставлення до праці.

Подоланню корупційних проявів, як нам уявляється, може сприяти проведення адміністративно-територіальної реформи, реалізація таких заходів, як:

- інвентаризація і скасування надмірних функцій державних органів в тісному зв'язку з комплексним рішенням проблем розмежування повноважень між різними гілками влади, забезпечення їх фінансової самостійності;

- впровадження у всіх владних структурах, перш за все в міністерствах і відомствах, системи антикорупційної експертизи нормативних актів, що приймаються, і управлінських рішень;

- забезпечення такого положення, згідно якому особи, зайняті в апараті державного управління, не мали б інтересів, що суперечать

державним інтересам і їх службовим обов'язкам. Встановлення переліку посад, заміщення яких заборонене для осіб, що мають судимості, серйозні адміністративні або дисциплінарні стягнення;

— радикальне скорочення апарату з паралельним посиленням контролю за його діяльністю з боку суспільства. Взаємодія еліти з народом буде тим тіснішою і ефективнішою, чим більше інформації суспільство одержуватиме від влади про її дії і рішення;

— у всіх державних установах (органах, службах і т.д.) слід створити Комісії по етиці, що обираються з числа найбільш шановних членів колективу, а також делегованих в них представників адміністрації, профспілок; розробити регламент і права Комісій по етиці (право приймати до розгляду етичну провину, аморальну поведінку будь-якого члена колективу, вдаватися до суспільного осуду, висловлювати недовіру і т.д.).

— закріпити (у вигляді законів, ухвал, посадових інструкцій) порядок вирішення ряду питань, які в даний час мають тільки моральну оцінку: порядок отримання гонорарів, подарунків, організації лікування і відпочинку, ремонту житла, отримання банківського кредиту, взаємин із ЗМІ і т.д. Слід пам'ятати, що привілеї є об'єктивною необхідністю будь-якої управлінської структури. Пропозиції щодо їх ліквідації — або демагогія, або нерозуміння основ управління. Інша справа, що всі привілеї повинні бути законодавчо оформлені, бути гласними, широко відкритими, відомими всім;

— підсилити правову складову вдосконалення програм підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів державного управління. Тільки такі представники владної еліти, які мають високу правову та етичну культуру здатні працювати ефективно, грамотно формулювати стратегічні цілі і тактичні завдання, точно визначати вірогідність втілення намічених планів і програм з урахуванням наявних ресурсів, послідовно проводити в життя рішення, що відповідають інтересам населення, вимогам законності і соціальної справедливості.

Таким чином, у нашому суспільстві стовідсотково є еліти, котрі займають стратегічні позиції, але дуже сумнівно, що ці еліти так само на сто відсотків є освіченими, культурними і т.п. Звідси й потрібно відштовхуватись. Тому нагальним, в контексті національної безпеки України, також є формування основних вимог до підготовки владної еліти у сфері державної служби і бізнесу. Адже підготовка спеціалістів елітарного рівня в Україні — це підготовка фахівців вищого ґатунку для управлінських державних систем вищого рівня, тобто підготовка високорозвинутої і фахово, і освітньо, і культурно, і патріотично, і етично особистості, яку нелегко ввести в оману і яка орієнтується в більшості стратегічних державних проблем.

Враховуючи, що формування еліти має конкретно-історичний характер та певний спадкоємний аспект, система вищої освіти повинна виховувати (організаційний ракурс) громадянина на основі глибокої і цілісної національної орієнтації (інтелект, моральні критерії) і тим самим формувати ієрархічну ментальність нації. Погоджуємося із думкою тих фахівців, які стверджують, що формування української владної еліти повинно проходити в системі національної освіти на основі чітко сформованої національної ідеї як у джерелі культурно-історичної динаміки нації [318; 319; 320].

Слід погодитися із логікою Ф. Медвідя стосовно того, що “становлення національно свідомої людини починається з національного виховання в ранньому дитинстві у національно свідомому родинному середовищі й доквіллі та продовжується в усіх ланках освіти” [20, 339].

В. Брюховецький поглиблює цю думку: “Українську національну еліту можна лише виховувати... Якщо зараз не звернути уваги на її виховання, то Україна втратить надзвичайно багато. Для виховання еліти потрібне елітне знання, носієм якого є елітна професура. І не треба робити вигляду, що в нас її немає... Саме неупереджена освіта, заснована на свободі вибору, є наріжним каменем формування нової політичної еліти. Колись мудрі люди казали: “Владу можна взяти силою, але втримати її — лише мудрістю”. Лише

так можна втримати майбутню еліту від руйнування сьогоднішніх здобутків. Здається, в Україні поки що не хочуть зрозуміти цю мудрість” [206].

Отже, виховання української еліти системою національної освіти в умовах консолідації, тобто “стягування” в різних площинах (політико-державній, економічній, етнічній) національного організму, повинно проходити на основі територіально-громадянського принципу навколо загальнолюдських та традиційно-національних цінностей, зокрема головних етнокультурних цінностей українського народу.

Висновки до третього розділу

Таким чином, наявність неперервного процесу дослідження феномену еліт свідчить про те, що на сьогодні питання еліт актуалізоване не як теоретичне, а швидше як практичне. Українська еліта не уявляє себе конкурентною силою в сфері світоглядів та сенсів як всередині, так і зовні суспільства. Наша еліта не сприймається як носій суспільної самосвідомості або провайдер громадського інтересу та його реалізації. Причинами такого стану речей можна назвати:

По-перше, гіпертрофовану роль політичної еліти на тлі занепаду культурної, наукової та іншої інтелектуальної еліти суспільства.

По-друге, спираючись лише на політичний та економічний раціоналізм, українська еліта неспроможна подолати прірву, що збільшується, між політичною та бізнес-елітою, з одного боку, і, інтелектуальною елітою, з іншого.

По-третє, в нас відсутня модель циркуляції еліт. Там, де існує циркуляція еліт, ми спостерігаємо суттєві соціальні зрушення та появу на вершині соціальної ієрархії нових людей з новими базовими цінностями. Її відсутність пов’язана ще й з тим, що на сучасному етапі багато груп еліти в Україні не визначилися з ідеалами, цілями розвитку, з усвідомленням і

захистом інтересів різних груп населення, у тому числі і владна еліта. Таким чином, одним з важливих завдань суспільствознавства в Україні є вивчення проблеми зміни еліт і зміни їх функцій, коли існує різке протистояння інтересів різних соціальних сил, відкритий і латентний, соціальний і політичний конфлікт між владою і народом, між різними гілками влади.

На регіональному рівні більш чітко можна побачити своєрідність цінностей, установок світосприйняття, моделей поведінки спільнот кожного з макрорегіонів України. Точки зору спільнот різних регіонів України дещо розрізняються в питаннях самоідентифікації (а отже й цивілізаційної приналежності), моделях поведінки та уподобаннях, у взаємовідносинах між економічним та державним секторами. На рівні регіонів правляча еліта інтегрована необхідністю захисту своїх позицій від зазіхань з боку інших регіональних еліт та можливостей проникнення до елітних лав представників неелітних верств суспільства. Це сприяє існуванню таких моделей поведінки:

- закритість від нееліти;
- продукування та підтримка серед регіональних спільнот соціальних міфів, пов'язаних з міжрегіональною конфронтацією. На регіональному рівні елітні групи, з одного боку, роз'єднані культурною специфікою регіональних спільнот. Відсутність об'єднавчих цінностей, бачення майбутнього, заради якого проводяться реформи, робить українську еліту залежною та провінційною. Але, з іншого боку, регіональні еліти мають подібні інтереси у питаннях збереження своєї влади та контролю над ресурсами регіонів, використання їх для зайняття владних позицій на загальнодержавному рівні.

До парадоксів слід віднести те, що українському суспільству вигідно підтримувати роз'єднаність елітних груп на державному та регіональному рівнях, оскільки в умовах різноманітності гравців на політичному та економічному полі створюються умови для конкурентної боротьби між ними, перемоги найкращих.

Сьогодні існує необхідність в розробці стратегії партнерства між політичною елітою і громадянським суспільством. Це передбачає, що політична еліта буде інформаційно відкритою, пояснюватиме свою політику і рішення, забезпечуватиме відкритість, доступність та підзвітність органів влади для громадян, буде консультиватися з ними, вести і розвивати діалог з громадськістю. У свою чергу, інститути громадянського суспільства братимуть активну та ініціативну участь у процесі вироблення урядової політики, формуванні та функціонуванні механізмів громадського контролю.

Разом із тим, сьогодні ми спостерігаємо слабкість громадянського суспільства та нерозвиненість його цінностей, інститутів та практик, що, насамперед, практично виражається в незначній долі соціально активної еліти України, яка повинна очолювати процес дальшого формування та розвитку громадянського суспільства в нашій державі.

У сучасних умовах в етиці владної еліти система бюрократичних етичних цінностей, орієнтована на раціоналізм, повинна доповнюватися демократично орієнтованими цінностями громадянськості, соціальної справедливості, рівності, служіння суспільному благу, захисту прав людини. Це слід вважати ознаками якості сильної політичної еліти. Сьогодні ж можна говорити про зниження якості правлячої еліти (випадковий підбір кадрів, відсутність управлінського досвіду, велика корумпованість та ін.). Разом із тим, слід вважати, що якість еліти не є визначальним чинником кризи в економічній і політичній сферах життя суспільства. Значно важливішу роль у погіршенні рівня життя й у деградації суспільства грає свідомий егоїзм правлячої еліти, ігнорування його інтересів, компрадорність еліти і різке падіння її моралі. Величезна різниця в доходах стає не лише причиною соціальної напруженості та невпевненості, а й призводить до мутації владної еліти. Робота зі зменшення цього розриву водночас сприятиме і оздоровленню еліти, і якнайширшому визнанню її в суспільстві. Справжність політичної еліти визначається не лише критичністю осмислення пройденого

шляху, а, насамперед конкретикою дій, спрямованих на зміцнення держави та покращення життя кожного громадянина.

Правова культура визначає ступінь правової розвиненості елітного прошарку держави, його здатність сприймати прогресивні ідеї і закони, уміння грамотно і відповідально керуватися законодавством в повсякденній політичній діяльності і державно-управлінській практиці. Причому це не формально-бюрократичне знання правових норм. Високий рівень правової культури і правосвідомості владної еліти вкупі з морально-етичним ставленням до своїх дій повинні забезпечити високий рівень і відповідну якість втілення права в реальну дійсність.

ВИСНОВКИ

Увага до стану та формування політичної культури владної еліти в Україні сьогодні має як теоретичну, так і практичну актуальність. І це не випадково, тому що успіх соціально-політичних і економічних реформ будь-якого суспільства значною мірою обумовлений професіоналізмом правлячої еліти і безпосередньо залежить від діяльності всіх елітарних груп у суспільстві. З іншого боку, зміни політичної системи суспільства викликають і обумовлюють зміни в складі та тенденціях розвитку правлячої еліти.

У дисертації розроблено комплексну концепцію формування політичної культури владної еліти, яка спирається на класичну теорію розвитку суспільства, сутність якої розкривається в процесі політологічного аналізу ролі та значення політичної культури в процесі становлення демократичного суспільства в Україні, виявленні головних політологічних характеристик формування політичної культури владної еліти, головними з яких є національно-традиційні цінності, етико-моральний та когнітивний компоненти.

В результаті дослідження ми можемо зробити загальний висновок відносно того, що еліти є необхідністю і існують в кожному суспільстві, з'являються в будь-якій соціальній організації. Процес автономізації еліт давно став частиною сучасної цивілізації. Еліта за своєю сутністю не є однорідною, ми виділяємо специфічні еліти: політичну, господарську, наукову тощо. Більш того, сьогодні ми маємо не просто поняття, але ідею еліти. Ідея еліти зродилася в надрах ідеї нації, однак з часом вона починає долати цю залежність і стає самостійним чинником свідомості, до якого вже безпосередньо починають апелювати розум і серце громади. Звідси стає зрозумілим, чому теорія еліти стає живильним середовищем для появи нових ідеологем.

Апология еліти має витоки в теорії соціальної структури, якою послуговувалася цілісність суспільного організму. Поняття еліти виступало тут як результат логічної дедукції і наповнювалося виключно функціональним змістом.

Історична практика виробила досить багато підходів до визначення сутності політичної еліти. Узагальнюючи їх, слід зазначити, що дедалі більший вплив здобувають функціональні теорії еліт, які в цілому під поняттям “еліта” розуміють соціального суб’єкта, групу, члени якої кардинально впливають на характерні для тієї чи іншої системи процеси, на хід її розвитку в цілому, посідаючи при цьому чільне, порівняно з іншими членами суспільства, місце.

Надзвичайно популярними є ціннісні теорії еліт, основною ідеєю яких було твердження, що для суспільства як саморегульованої системи характерне природне виділення найкращих сил, здатних ефективно здійснювати керівництво. Еволюцію і зміну еліт ці теорії трактують як похідні від зміни ціннісних критеріїв суспільства.

Специфіка розвитку України, як самостійної держави, також позначилася як на процесі формування політичної еліти, так і на теоретичному осмисленні її сутності. Застосовуючи термін “еліта”, українські науковці та дослідники, взявши за основу історичний період та статус українських земель, вказують на декілька аспектів теорії української еліти. Можна визначити такі напрями:

Перший напрям — визначення еліти згідно з тим, якою мірою вона в різний час сприяла утвердженню і розвитку української державності. Найбільший внесок у розвиток цього напрямку свого часу зробив В. Липинський.

Другий напрям — визначення еліти, виходячи з характеру її походження. Одним із засновників цього напрямку був Д. Донцов.

Третій напрям — оцінка еліти з погляду процесів її зародження, розвитку та становлення.

Четвертий напрям — оцінка еліти, виходячи з тих або інших критеріїв власного бачення її функцій у суспільстві.

Разом з тим, незважаючи на тривале застосування даного поняття, його й досі слід розуміти як суперечливе та нечітко визначене, на що, наприклад, вказує наявність біля п'ятдесяти лише найбільш вживаних його визначень. У контексті сучасних політологічних досліджень ми можемо виокремити інші основні підходи до теоретичного розгляду політичної еліти:

1) позиційний, який встановлює ступінь політичного впливу тієї чи іншої особи, з огляду на її позиції в системі влади (до еліти, згідно з цим підходом, відносять передусім членів уряду, парламенту);

2) репутаційний, що базується на виявленні рейтингу політика за допомогою експертних оцінок;

3) концептуальний, в основі якого здебільшого особи, які приймають стратегічні рішення.

Підсумовуючи огляд докторських і кандидатських дисертацій з елітологічної тематики, також слід зробити декілька висновків і зауважень. Перший висновок полягає в тому, що тема еліти знаходиться у фокусі уваги вітчизняних політологів. В результаті, з цієї теми створено вже немало глибоких і корисних досліджень, частина з яких, безумовно, ляже у фундамент української елітології і політичної науки в цілому.

Другий висновок зводиться до того, що процес розвитку еліт у наукових концептах українських науковців має специфічні національні риси. Дослідження показало, що бракує соціологічних надійних даних про поведінку різних сегментів еліт, порівняльних загальнонаціональних та регіональних досліджень еліт. Разом зі сказаним слід зазначити також те, що в українській політичній науці ще досить боязко зачіпають такі важливі аспекти елітологічної тематики, як політична культура владної еліти.

Зважаючи на особливості історичного розвитку України, традиції, низку проблем та суперечностей, що накопичилися впродовж тривалого часу, сформувався власний набір чинників, що впливають на формування політичної культури владної еліти. Їх умовно можна звести до наступних:

- історичний, який свідчить про вплив на владну політичну еліту України наслідків її розвитку у минулі часи, головню у періоди перебування в складі інших державних утворень;

- етнічний, який вказує на специфіку населення України, його регіональні відмінності і різні культурні орієнтації;

- соціально-економічний, який визначає функціонування владної політичної еліти України в умовах перманентної економічної кризи, чисельних спроб проведення реформ та різкого падіння рівня життя, особливо у 1992—1995 роках;

- свідомісно-культурний, який визначив можливість розмежування у владній політичній еліті на основі відмінностей у рівнях політичної культури та свідомості у її регіональних групах;

- апаратно-господарський, який вказує на очевидний вплив на владну політичну еліту колишніх радянських часів, традицій бюрократизму та управлінських (підпорядкувального типу) відносин;

- ментальний, який відображає традиції українського народу та самобутність України як держави. Риси, історично притаманні українцям, сповна проявляються і у незалежній Україні.

Саме ціннісні орієнтири професійної поведінки, на нашу думку, визначають політичний “портрет” правлячої еліти. Але при цьому вони досить мало залежать від форми правління, співвідношення сил та конфігурації влади. Більше того, система цінностей влади сама визначає ці політичні параметри державного життя. Ні що інше, як система політичних цінностей кристалізує й тиражує зразки політичної поведінки. У сучасній Україні ціннісні орієнтири політичної еліти відображають не лише

прогресивні способи державного управління, а й традиції радянського періоду розвитку та навіть досвід інших, більш ранніх етапів вітчизняної історії. Тож не дивно, що в культурно-професійній свідомості політичної еліти практично недоторканими залишилися етичні погляди, що виправдовують наполегливе прагнення керівників до постійного розширення своїх повноважень.

Один із парадоксів сучасної ціннісної системи вітчизняної політичної еліти полягає в тому, що у зневажливому ставленні до права (як до провідної управлінської цінності) спостерігається духовна солідарність верхівки й основної маси суспільства. Дію останньої тим більше відчутно тому, що внутрішнє заперечення цінності права підкріплюється й постійною наявністю подвійних стандартів відповідальності, які привчили керівників різного рівня до уникнення будь-якої реальної відповідальності перед суспільством.

До пріоритетних механізмів налагодження конструктивної суб'єкт-об'єктної взаємодії політичної еліти України й системи її професійних цінностей належать: раціональне збалансування суспільно-політичних інтересів; кардинальна зміна управлінської культури, самої філософії державного управління; розвиток соціальних механізмів “природного” виділення “кращих людей”; підвищення ефективності системи політичної освіти населення й професійної підготовки управлінських кадрів тощо.

Нова модель управління суспільним розвитком має базуватися на принципах прозорості, під яким розуміється право кожної людини знати, де й ким приймаються політичні рішення, скільки і на що витрачаються кошти держави, оскільки це є запорукою побудови відкритого, ринкового і демократичного суспільства.

Наявність неперервного процесу дослідження феномену еліт свідчить про те, що на сьогодні питання еліт актуалізоване не як теоретичне, а швидше як практичне. Українська еліта не уявляє себе конкуруючою силою в сфері світоглядів та сенсів як всередині, так і ззовні суспільства. Наша еліта

не сприймається як носій суспільної самосвідомості або провайдер громадського інтересу та його реалізації. Причинами такого стану речей можна назвати:

По-перше, гіпертрофовану роль політичної еліти на тлі занепаду культурної, наукової та іншої інтелектуальної еліти суспільства.

По-друге, спираючись лише на політичний та економічний раціоналізм, українська еліта неспроможна подолати прірву, що збільшується, між політичною та бізнес-елітою, з одного боку, і, інтелектуальною елітою, з іншого.

По-третє, в нас відсутня модель циркуляції еліт. Там, де існує циркуляція еліт, ми спостерігаємо суттєві соціальні зрушення та появу на вершині соціальної ієрархії нових людей з новими базовими цінностями.

Її відсутність пов'язана ще й з тим, що на сучасному етапі багато груп еліти в Україні не визначилися з ідеалами, цілями розвитку, з усвідомленням і захистом інтересів різних груп населення, у тому числі і владна еліта. Таким чином, одним з важливих завдань суспільствознавства в Україні є вивчення проблеми зміни еліт і зміни їх функцій, коли існує різке протистояння інтересів різних соціальних сил, відкритий і латентний, соціальний і політичний конфлікт між владою і народом, між різними гілками влади.

На регіональному рівні більш чітко можна простежити своєрідність цінностей, установок світосприйняття, моделей поведінки спільнот кожного з макрорегіонів України. Точки зору спільнот різних регіонів України дещо розрізняються в питаннях самоідентифікації (а отже й цивілізаційної приналежності), моделях поведінки та уподобаннях у взаємовідносинах між економічним та державним секторами. На рівні регіонів правляча еліта інтегрована необхідністю захисту своїх позицій від посягань з боку інших регіональних еліт та можливостей проникнення до елітних лав представників нелітних верств суспільства. Це сприяє існуванню таких моделей поведінки:

закритість від нееліти; продукування та підтримка серед регіональних спільнот соціальних міфів, пов'язаних з міжрегіональною конфронтацією.

На регіональному рівні елітні групи, з одного боку, роз'єднані культурною специфікою регіональних спільнот. Відсутність об'єднавчих цінностей, бачення майбутнього, заради якого проводяться реформи, робить українську еліту залежною та провінційною. Але, з іншого боку, регіональні еліти мають схожі інтереси у питаннях збереження своєї влади та контролю над ресурсами регіонів, використання їх для зайняття владних позицій на загальнодержавному рівні.

Слід констатувати той факт, що на державному й регіональному рівнях ми спостерігаємо роз'єднаність політичних еліт, що, безумовно, відбивається на якості тих політичних рішень, які є доленосними для суспільства.

З іншого боку, нагальною суспільною проблемою видається налагодження суспільного діалогу між політичною елітою і громадянським суспільством. Зрозуміло, що він можливий лише за умови формування нових соціально-значущих принципів: відкритості, доступності, підзвітності органів влади для громадян. А головне, на наш погляд, політична еліта повинна стати інформаційно відкритою з точки зору прийняття й впровадження важливих політичних рішень.

Основною причиною суспільної неефективності сучасної української владної еліти є ігнорування потреби брати до уваги інтереси суспільства. В свою чергу, така потреба повинна задовольнятися через наявність дієвих механізмів політичної відповідальності владної еліти, чого в Україні поки що немає.

Неабияке занепокоєння викликає той факт, що занадто мало уваги громадянському суспільству надається у програмах тих політичних сил, що позиціонують себе як провідні та відіграють головні ролі у парламенті.

Подібний підхід може негативно позначитися на подальшому розвитку вітчизняної недержавної сфери, загрожуючи відновленням атмосфери

ігнорування політичною елітою імпульсів, що надходять з середовища громадянського суспільства.

Сьогодні, на жаль, слід говорити про зниження якості правлячої еліти, що пов'язано із випадковим добором кадрів, її великою корумпованістю. Величезна різниця в доходах між громадянами та елітою стає причиною соціальної напруженості, не говорячи про те, що породжує аморальність, егоїзм владної еліти. Годі й говорити про те, що цей явний розрив слід зменшувати, що буде сприяти одночасно і оздоровленню еліти і більш ширшому визнанню її в суспільстві. Разом з тим, розуміння якості політичної еліти слід співвідносити не стільки з погляду функціонального підходу, а, насамперед, з морально-етичного та культурного. Власне, якщо ми говоримо про ознаки сильної еліти, то це слід враховувати насамперед.

Крім того, в Україні має постійно зростати мотивація активного формування правової свідомості та правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин, особливо представників владної еліти оскільки, без них неможливо втілити в життя поставлену мету — збудувати громадянське суспільство.

На основі комплексного аналізу особливостей формування культури владної політичної еліти України вироблено рекомендації щодо оптимізації її подальшого формування:

1. Всебічно сприяти розвитку правової культури владної еліти. Правова культура визначає ступінь правової розвиненості елітного прошарку держави, його здатність сприймати прогресивні ідеї і закони, уміння грамотно і відповідально керуватися законодавством у повсякденній політичній діяльності і державно-управлінській практиці. Причому, це не формально-бюрократичне знання правових норм. Сьогодні в Україні має постійно зростати мотивація активного формування правової свідомості та правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин, особливо

представників владної еліти, оскільки без них неможливо втілити в життя поставлену мету — збудувати громадянське суспільство.

2. Створити умови для формування нової політичної культури еліти — відповідної системи освіти, можливостей планового, а не грантоподібного навчання талановитих студентів за кордоном, лояльної системи кредитування, професійного стажування. Це зумовить появу нових осіб у політиці, нових сценаріїв, стратегій, реформ, доктрин. Сьогодні, як парадокс, в країні відбувається прихований від нинішньої правлячої еліти культурний розвиток, який вона не встигла зафіксувати і підпорядкувати. Тут слід мати на увазі бум інформаційних технологій, присутність комп'ютерної техніки, Інтернет, який добирається до сіл, кабельне і супутникове телебачення та інші прояви інформаційної цивілізації, що формують умови для прориву ментальної й економічної блокади силами покоління, яке візьме владу в країні через 10—15 років.

3. Щоб вийти за межі особистісного фактору розуміння політичної культури владної еліти, вирішальне значення має побудова і успішне функціонування демократичних інститутів. З їх побудовою і стабілізацією особистісний фактор стає контрольований народом. Зміни, які суперечать демократії, суспільством блокуються через ці інститути, а необхідні для суспільства зміни і проти яких може виступити влада все одно мають змогу бути проведеними через демократичні інститути.

4. Ступенем розвитку політичної культури та зрілості владної еліти слід вважати здатність визначати головні субстанціональні і регулятивні аспекти впливу на політичний процес. Це означає вплив на генерування політичних цінностей, які здатні перетворитись у панівні політичні ідеології, що розвиваються в руслі інтересів їх генераторів. Це не тільки генерування і впровадження ідей елітою, але й необхідність розробки конкретних методів, цілей й засобів проведення реальної політики. Слід, насамперед, позбутися синдрому колоніальної свідомості. Політична еліта країни хоче постати

самодостатньою і достойною, передусім, в очах Білого дому, євробюрократії, Кремля, а не в очах власного народу. Для людей, основні банківські рахунки яких у США і країнах Євросоюзу, а найдорожча нерухомість — у Підмосков'ї, позиція зарубіжних центрів впливу найчастіше виявляється важливішою, ніж інтереси своєї нації.

5. Треба врахувати, що політична еліта не може залишатися незаангажованою стосовно вибору мети і засобів політичного процесу, а добиватись лише реалізації своїх інтересів. Тоді вона опиниться в становищі, ізольованому від суспільства, і всі починання не матимуть підтримки суспільства, а то і викликать спротив. Представники еліти повинні обрати для себе ідеологічну парадигму розвитку, яку б підтримувало чи, принаймні, сприймало б населення. Тому ця парадигма повинна відповідати національним традиціям і найкращим світовим демократичним здобуткам.

6. Наступним чинником політичної культури владної еліти повинна стати її здатність до консолідації. Насамперед, його слід реалізовувати в плані консолідації демократичного політичного режиму. До недоліків сучасного політичного режиму можна віднести: часто декларативність демократії, залишки авторитаризму, схильність до авторитарних методів управління. Політична еліта повинна всіляко сприяти демократизації політичного режиму. Шлях до цього — сприяння посиленню політичних партій, які є основними чинниками підтримання і посилення конкуренції на досягнення важелів реалізації влади і посилення контролю суспільства за діяльністю тієї ж влади.

7. Толерантність, яка є важливим показником політичної культури еліти, повинна стати одним з принципів відносин між групами політичної еліти та між політичними опонентами. Межею толерантного ставлення до опонентів повинні бути лише дії останніх, що загрожують демократії. Захист демократії є єдиним, що дозволяє радикальне ставлення до опонентів. Іншим аргументом може бути загроза національній державі, коли влада може

обмежити демократичні права і свободи громадян, але лише відповідно до конституції. Толерантне ставлення передбачає терпимість до опонентів. Тому нова епоха вимагає нової політичної поведінки, що ґрунтується на повазі до опонента, вмінні чітко аргументувати та відстоювати свою позицію, здатності до компромісу заради вищих цілей.

8. Необхідно дбати про підвищення такого рівня політичної культури, який би мав відповідати світовим демократичним стандартам. У попередній радянській період розвиток асоціювався у населення з насильством. Стара еліта була практично тим же пролетаріатом, оскільки завжди існував страх, що все заберуть знову. Тому нова еліта виявляє прагнення отримати все відразу, тут і тепер. Проблема сучасної еліти в тому, що вона сприймає державу як велику корпорацію і веде себе відповідно.

9. Необхідно стежити за етичною атмосферою в суспільстві і державі. Відносно особи, що зараховується до еліти, крім вимоги активної діяльності, слід пред'явити ще і вимогу відповідності високим етичним і інтелектуальним стандартам. Більшість успішних бізнесменів пішли у владу не для того, щоб захищати інтереси певних соціальних груп, або суспільства, або держави, а для того, щоб захищати свої інтереси, а точніше — капітали. Придбавши статус соціально-відповідальних людей, вони часто виявлялися не в змозі керуватися в своїх діях таким поняттям, як національні інтереси. Їх інтелектуальна і моральна конструкція не дозволяє перетворити еліту на авангард суспільства, зробити її локомотивом просування до якісного і швидкого поліпшення ситуації в суспільстві. Це одна із найболючіших проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Музиченко П. Історія держави і права України. – К.: Товариство “Знання”, КОО, 2000. – 642 с.
- 2.Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 415 с.
- 3.Рывкина Р. В. Советская социология и теория социальной стратификации // Постигание: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа. – М., 1989. – С. 25–28.
- 4.Моска Г. Правящий класс // Социс (социологические исследования). – 1994. – №10. – С.183–194.
- 5.Куценко О. Динамика элит в изменяющемся мире // Харьковские социологические чтения – 95. – Харьков: ЦЭПП “Радар”, 1995. – С.27–36.
- 6.Бакакина Е. Групповое качество политической элиты постсоветского периода // Харьковские чтения – 97. – Харьков: ЦЭПП “Радар”, 1997. – С.47–52.
- 7.Иванова А., Манжуловская Л. Проблемы формирования властвующей элиты в современной Украине // Харьковские чтения – 97. – Харьков: ЦЭПП “Радар”, 1997. – С. 127–133.
- 8.Маркозова Е. Влияние элит на направление социальной трансформации общества // Харьковские чтения – 98. – Харьков: ЦЭПП “Радар”, 1998. – С.56–62.
- 9.Халецька О. Типи української еліти та їх соціальна роль // Харьковские чтения – 98. – Харьков: ЦЭПП “Радар”, 1998. – С. 155–159.
- 10.Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.24–29.
- 11.Попович М.В. Еліта як соціальний феномен // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.9–13.
- 12.Нагорна Л.П. Конструювання ідентичностей у політичних проектах українських регіональних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.83–91.
- 13.Семчинський К.В. Переформування національної еліти в період переходу держави від авторитарного до демократичного правління // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.283–291.

14.Траверсе О.О. Лідерство і еліти у процесі становлення української політичної нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.299–307.

15.Бабкіна О.В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С.41–55.

16.Горбатенко В.П., Горбатенко І.А. Основні напрями успішної діяльності еліти в умовах перехідного суспільно-державного розвитку // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С.95–109.

17.Обушний М.І. Політичні партії у формуванні національних еліт// Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С.143–147.

18.Зеленько Г. Коаліція чи пактування: моделі взаємодії політичних еліт на постсоціалістичному просторі // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С.253–265.

19.Кочубей Л. Демократизація виборчого процесу в пострадянській Україні // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй.— К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С.293–303.

20.Медвідь Ф. Виховання української еліти системою національної освіти в умовах консолідації української нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С.337–361.

21.Танчер В., Кучеренко О. Ідеї елітизму в контексті демократичної трансформації суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1998. – № 3. – С.5–16.

22.Танчер В.В. Еліти України: чи можливий консенсус? // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С.175–183.

23.Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe / H.Best, H.Becker (eds.) Opladen, 1997. – P. 1–3.

24.Elites: Ethnographic Issues / Ed. by G.Marcus. A School of American research Book: – P. 15–16.

25.Михалева Е. Г. Политическая элита посттоталитарного общества: социологический портрет (на примере харьковского региона). – Харьков: Основа, 1997. – С.120–124.

26. Новый иллюстрированный словарь иностранных слов. – М.: Прогресс, 1998. – 940 с.
27. Популярный словарь иностранных слов. – М.: Прогресс, 2000. – 814 с.
28. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: Прогресс, 2000. – 943 с.
29. Большой толковый словарь русского языка. – СПб.: Знание, 2000. – 1536 с.
30. Фигуры и лица. Интервью с Ириной Хакамадой // Независимая газета. – 1999. – № 7. – С.6.
31. Ашин Г.К. Миф об элите и массовом обществе. – М.: Международные отношения, 1966. – 179 с.
32. Дугин А. Евразийский Путь. – М.: Арктогея-Центр, 2002. – 227 с.
33. Кара-Мурза С.Г. Концепция “золотого миллиарда” и “новый мировой порядок” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://burkina-faso.narod.ru/kara/oro_1.htm. – Заголовок з екрану.
34. Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. – М.: Алгоритм, 2001. – 322 с.
35. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Прогресс, 2001. – 988 с.
36. Энциклопедия “Русский язык”. – М.: Прогресс, 1997. – 897 с.
37. Майборода О.М. Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.71–75.
38. Рудяков П.М. Національні еліти і становлення “нової ідентичності” // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С. 149–155.
39. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М.: Основы, 1993. – 304 с.
40. Ашин Г. Современные теории элиты: критический очерк. – М.: Международные отношения, 1985. – 400 с.
41. Корнієнко В. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності). – Вінниця: Універсум, 1999. – 430 с.

42. Ницше Ф. Полное собрание сочинений. – М.: Московское книгоиздательство, 1909. – Т. IX. – 412 с.
43. Моска Г. Правящий класс // Социс. – 1994. – № 10. – С.184–195.
44. Сартори Дж. Вертикальная демократия (глава из работы “Пересматривая теорию демократии”) // Полис. – 1993. – №2. – С.80–92.
45. Ашин Г. Правящая элита и общество // Свободная мысль. – 1993. – № 7. – С.91–99.
46. Кухта Б., Теплоухова Н. Політична еліта і лідерство. – Львів: Кальварія, 1997. – 224 с.
47. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии // Диалог. – 1990. – № 3. – С. 55–60.
48. Ашин Г., Охотский Е. Курс элитологии. – М.: ЗАО “Спортакадемпресс”, 1999. – 355 с.
49. Etzioni-Halevy E. The Elite Connection. Problems and Potential of Western Democracy. – Cambridge: Polity Press, 1993. – P. 2–6.
50. Зиглер Х., Дай Т. Демократия для элиты. – М.: Юридическая литература, 1984. – 432 с.
51. Федосеев А. Современная американская буржуазная политология: истоки, традиции, новации. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. – 455 с.
52. Миллс Р. Властвующая элита. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – 543 с.
53. Каленский В. Политическая наука в США. – М.: Юрид. литература, 1969. – 344 с.
54. Ашин Г. “Демократический элитизм” – реальность или иллюзия? // Власть. – 1998. – № 4. – С.56–71.
55. Ашин Г. К. Элитология. Учебное пособие для гуманитарных вузов. – М.: МГИМО–университет, 2005. – 412 с.
56. Эндрувайт Г. Элиты и развитие: теория исследования влияния элит на процессы социального развития // Зарубежная политическая наука: история и современность. – Выпуск 1. – М.: ИНИОН, 1990. – С.240–243.
57. Гаман-Голутвина О. Определение основных понятий элитологии // Полис. – 2000. – № 3. – С. 95–103.

58.Гаман-Голутвина О. Политические элиты России. Вехи исторической эволюции. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. – 448 с.

59.Афанасьев М.Н. Правящие элиты и государственность посттоталитарной России. – Воронеж: НПМ “МОДЭК”, 1996. – 327 с.

60.Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – К.; Філадельфія: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1995. – 470 с.

61.Потульницький В. Політична доктрина В.Липинського // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С.42–53.

62.Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 213 с.

63.Горелов М.Є. Українська еліта за В. Липинським і Д. Донцовим // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.205–212.

64.Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2006. – С.42–48.

65.Горбатенко В. Десять уроків політичного лідерства для пострадянських керівників // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2006. – С.48–63.

66.Рудич Ф. Політичне лідерство на пострадянському просторі: методологічний контекст // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2006. – С.5–15.

67.Михайловська О. Роль політичної еліти у процесах інституціоналізації громадянського суспільства // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2006. – С.73–82.

68.Опанасюк В. Харизматичний лідер – політична еліта – маси: український досвід взаємовідносин // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2006. – С.126–136.

69.Зеленько Г. Контексти політичного лідерства на постсоціалістичному просторі // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2006. – С.136–147.

70. Кононенко Н. Адекватність політичної еліти сучасним моделям політичного і соціально-економічного розвитку // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2006. – С.156–162.

71. Ганжуров Ю. Політична реклама як комунікативна складова формування парламентської еліти // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2006. – С.191–206.

72. Пробийголова Н. Політична соціалізація як фактор впливу еліти на електоральну активність молоді // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2006. – С. 206–215.

73. Сидоренко М. Роль політичних еліт України і Росії в модернізаційних процесах початку 1990-х років // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2006. – С.162–172.

74. Моця О.П. Роль еліт Київської та Козацької держав у тогочасних етнічних процесах // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.13–19.

75. Петров А.В. “Варяги-Русь” в IX-X вв.: правящая элита Северо-Западной Руси в свете “варяжского вопроса” // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.107–129.

76. Рафальський О.О. Українська інтелектуальна еліта в середині-другій половині XIX ст. і процес формування української нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С. 129–137.

77. Ващук Д.П. Привілейовані верстви суспільства Великого князівства Литовського за правовими джерелами XV – першій третині XVI ст. (на прикладі Київської землі) // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.199–205.

78. Коваленко О.Б. Історія та генеалогія соціально-політичної еліти Гетьманщини у науковій спадщині В.Л.Модзалевського // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С. 213–225.

79. Рогачова І.Л. Давньоруський світогляд: між елітою і простолюду (проблема формування двовір'я) // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С. 421–427.

80.Кульчицький С.В. Помаранчева революція: зміна еліт? Погляд історика // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С.117–128.

81.Пірен М. Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 2001. – № 1. – С. 242-250.

82.Манхейм К. Идеология и утопия // Манхейм К. Диагноз нашего времени / Пер. М.И. Левиной и др.; Ред.–сост. Я.М. Бергер и др. – М.: Юрист, 1994. – С. 7–26.

83.Сунгуровський М. Українська національна еліта – “лебідь, рак і щука”... // Україна і світ сьогодні. – 2000. – 19-25 серпня. – № 33. – 6 с.

84.Реєнт О.П. Формування економічної еліти (XIX – початку XX ст.) // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.19–27.

85.Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: (Кол. монографія) / Г.Щокін, М.Попович, М.Кармазіна та ін. /За заг.ред. Г.Щокіна, М.Головатого/ Авт. передм. Л.Кравчук. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.

86.Головатий М. Проблеми і біль становлення української еліти // Нова політика. – 1999. – № 2. – С.44–53.

87.Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К.: Либідь, 2004. – 488 с.

88.Сурмін Ю.П. Концептуально-методологічні аспекти формування і розвитку української політичної еліти // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С.159–175.

89.Шульга М. Владна еліта // Віче. – 1997. – № 8. – С.47–54.

90.Мигович І. На двох конях у двох напрямках? // Віче. – 1995. – № 8. – С.19–20.

91.Відкритий лист діячів української культури, науки, мистецтва, господарників, юристів до всіх українських громадян // Народна. – 2006. – 4 березня. – С.1–4.

92.Бевз Т. Концепт політичної еліти у дискурсі сучасного політичного процесу // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – 580 с.

93.Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

94.Зернецька О.В. Нова еліта XXI століття – медіакратія // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.47–55.

95.Вовканич С. Пліуралізм еліт і універсалізм елітарності // Схід. – 1996. – Березень. – №4. – С.30–38.

96.Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440с.

97.Васильева Л.Н. Теория элит (синергетический подход) // Общественные науки и современность. – 2005. – № 4. – С. 75-85.

98.Каспрук В. Рекрутування еліт // Підтекст. – 1998. – № 23. – С.12–13.

99.Каспрук В. Україна у пошуку втраченого майбутнього // Сучасність. – 1999. – № 5. – С. 71–77

100.Пахарев А. Политическое лидерство и лидеры на постсоветском пространстве. – К.: Знание Украины, 2002. – 324 с.

101.Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства // Універсум. – 2000. – № 3–4. – С. 42–43.

102.Українське суспільство на порозі третього тисячоліття.: Кол. монографія / За ред. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 344 с.

103.Філоретов В.М. “Еліта” в системі міждисциплінарних досліджень // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.307–309.

104.Михальченко М.І. Пошук лідерів: чесних, талановитих, справедливих // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2006. – С.15–22.

105.Богуславська К.О. Застосування мережевого підходу у дослідженнях політичних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.351–361.

106.Розумний М.М. Ідея і нація в інформаційну епоху. – Харків: Майдан, 2006. – 340 с.

107.Денисюк С.Г. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: особливості формування та механізми реалізації: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – Київ, 2007. – 20 с.

108.Ельчанинов М.С. Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна. Серия: “Синергетика в гуманитарных науках”. – М.: Основы, 2005. – 240 с.

109.Кастельс М. Могущество самобытности // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М: Academia, 1999 – С. 300–307.

110.Сіленко А.О. Цифрова нерівність як результат нерівномірності поширення трансформацій, що відбуваються у світі під впливом інформаційних технологій // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.155–162.

111.Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: Начала, 2000. – 224 с.

112.Стиглиц Дж. Куда ведут реформы? (К десятилетию начала переходных процессов) // Вопросы экономики. – 1999. – № 7 – С.4–15.

113.Бурдые П. Социология политики. – М.:Начала, 1993.–237 с.

114.Богданов А.А. Тектология: Всеобщая организационная наука. – М.: Финансы, 2003. – 496 с.

115.Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря. – М.: Республика, 1995. – 375 с.

116.Варзар І.М. Співвідношення соціального та етноісторичного начал у побудові і функціонуванні політичної нації// Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С.81–93.

117.Утопический социализм. Хрестоматия / Общ.ред.А.И. Володина. – М.: Республика, 1982. – 375 с.

118.Яцько А. Проблема національної безпеки у контексті сучасної взаємодії етносів // Нова політика. – 2000. – №2. – С.31–39.

119.Almond G., Verba S. The civil culture. – Princeton: Princeton University Press, 1963. – P.17–22.

120. Darendorf R. Quadratur des Zirkels: Wie entsteht die politische Kultur // Frankfurter Allg. Ztg. – 1990. – 9. März. – 13 p.

121. Липинський В. Національна аристократія // Консерватизм: Антологія. – К.: Смолоскип, 1998. – С. 262 – 256.

122. Карнаух А. Становлення політичної культури молоді в умовах демократизації сучасного українського суспільства: Дис. ... кандидата політ. наук: 23.00.03; – Захищена 17.03.2006. – К., 2006. – 236 с. – Бібліогр.: с. 215–236.

123. Робен Р. Культура // 50/50: Опыт словаря нового мышления. – М.: Прогресс, 1989. – С. 232 – 234.

124. Піча В.М., Хома Н.М. Політологія: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I – IV рівнів акредитації. – К.: Каравела, 2000. – 344 с.

125. Гелей С., Рутар С. Політологія: Навчальний посібник. Вид. 3-тє, перероблене і доповнене. – К.: Т-во “Знання” України, 1999. – 427 с.

126. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1998. – 295 с.

127. Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. – № 3. – С. 94 – 105; № 4. – С. 77 – 90.

128. Макаренко Є., Коваль О. Специфіка поняття “політична культура суспільства” // Нова політика. – 1997. – № 6. – С. 8 – 12.

129. Гердер И. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 703 с.

130. Кейзеров Н.М. Политическая и правовая культура. – М.: Юридическая литература, 1983. – 231 с.

131. Кейзеров Н.М. О соотношении гражданской и политической культур // Социально-политические науки. – 1991. – № 7. – С. 121–128.

132. Бурлацкий Ф.М., Галкин А.А. Современный Левиафан: Очерки политической социологии капитализма. – М.: Мысль, 1985. – 384 с.

133. Баталов Э. Я. Политическая культура как социальный феномен // Вестник МГУ. – Серия 12. – 1991. – № 5. – С. 68–73.

134. Баталов Э.Я. Политическая культура современного американского общества. – М.: Наука, 1990. – 256 с.
135. Баталов Э.Я. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) // *Общественные науки и современность*. – 1994. – № 6. – С. 32–41.
136. Житенев В.А. Политическая культура: опыт формирования и проблемы. – М.: Политиздат, 1990. – 142 с.
137. Дженусов А. Политическая культура: концептуальные аспекты // *Социально-политический журнал*. – 1994. – № 11–12. – С. 75–84.
138. Дженусов А. Различие структур и уровней развития политической культуры // *Социально-гуманитарные знания*. – 1999. – № 4. – С. 108–121.
139. Гаджиев К.С. Американская нация. – М.: Наука, 1990. – 239 с.
140. Гаджиев К.С. Политическая культура: концептуальный аспект // *Полис*. – 1991. – № 6. – С. 69–83.
141. Гаджиев К.С. Политическая наука. – М.: Международные отношения, 1995. – 400 с.
142. Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века // *Вопросы философии*. – 1992. – № 2. – С. 3–25.
143. Фарукшин М.Х., Юртаев А.Н. От культуры конфронтации к культуре диалога // *Полис*. – 1992. – № 3. – С. 148–153.
144. Фарукшин М.Х. Политическая культура общества // *Социально-политические науки*. – 1991. – № 4. – С. 103–112.
145. Камалов М. Демократическая политическая культура: американский опыт // *Вестник МГУ*. – Серия 12. – 1991. – № 5. – С. 73–78.
146. Бебик В. Наша політична культура // *Політологічні читання*. – 1992. – № 1. – С. 6–23.
147. Бебик В.М. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному олімпі. – К.: Абрис, 1993. – 127 с.
148. Бебик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А. Політична культура сучасної молоді. – К.: Укр. НДІ проблем молоді, 1996. – 112 с.

149.Бистрицький Є. Протодемократія та культурнополітичні трансформації в Україні // Політична думка. – 1994. – № 4. – С. 17–23.

150.Лагутін А.В. Політична культура і компроміс інтересів та ідеалів // Вісник ЛДУ. – Випуск 30. – 1992. – С. 60 – 64.

151.Логунова М.М. Демократична політична культура – важливий чинник становлення громадянського суспільства // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – С. 95–112.

152.Логунова М.М. Політична культура – впливовий інструмент формування громадянського суспільства в Україні // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – Т. 3. – С. 323–327.

153.Логунова М.М., Пірен М.І., Ребкало В.А. Політична психологія: конспект лекцій до навчального модуля. – К.: Вид-во УАДУ, 2002. – 64 с.

154.Лісовий В.С. Культура – ідеологія – політика. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 184 с.

155.Лісовий В.С. Поняття політичної культури. Політична культура українців // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996. – С. 239–259.

156.Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К.: Стилос, 1998. – 278 с.

157.Нагорна Л.П. Українська політична нація: лінії розламу і консолідації // Віче. – 2000. – № 1. – С. 132–146.

158.Ребкало В.А. Суперечності становлення української політичної культури // Проблеми теорії і практики державного управління і місцевого самоврядування: Матеріали щорічної науково-практичної конференції. – К.: УАДУ, 1996. – С.9–11.

159.Рудакевич О.М., Гутор М.С. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української по. – К.: Тернопіль: Поліграфіст, 1998. – 52с.

160.Рудакевич О.М. Феномен політичної культури // Віче. – 1997. – № 10. – С. 90–104.

161.Дмитренко М. Особливості сучасної української політичної культури: проблема визначення // Політичний менеджмент. – 2007. – №1. – С.19–27.

162.Пономарів О.Д. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2001. – 240 с.

163.Різун В.В. Загальна характеристика масової інформаційної діяльності. Лекція перша / Київ. національний ун-т імені Т.Шевченка. – К., 2000. – 34с.

164.Чічановський А.А. В тенетах свободи. – М.: Слов'янський діалог, 1995. – 305с.

165.Чічановський А.А. За межею польоту: нації і народи після розвалу СРСР. – М.: Слов'янський діалог, 2000. – 111с.

166.Чічановський А.А. Новина в журналістиці: проблеми практичної політики. – К.: Грамота, 2003. – 48с.

167.Чічановський А.А. Шкляр В.І. Світ інформації: особистість, суспільство, держава. – М.: Слов'янський діалог, 1995. – 51с.

168.Гриценко О. М., Шкляр В. І. Преса і політика: проблеми, концепції, досвід. – К.: Інститут журналістики Київського національного ун-ту імені Т. Шевченка, 2000. – 71с.

169.Проскуріна О.О. Формування політичної культури українського суспільства: проблеми і перспективи розвитку 2001 року: Автореф. дис... кандидата політ. наук / Київ. нац. університет ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 20 с.

170.Політична історія України / За заг. ред. В.І.Танцюри. – К.: ВЦ “Академія”, 2001. – 488 с.

171.Политическая культура: теория и национальные модели / Гаджиев К.С., Гудименко Д.В., Каменская Г.В. и др. – М.: РАН Институт научной информации по общественным наукам, 1994. – 351 с.

172.Швидак О.М., Сівцова Н.А. Політична свідомість як фактор політичної діяльності // Вісник Житомирського державного педагогічного університету. – 2001. – № 8. – С. 11–15.

173.Матусевич В.А. Політична культура: зміст, структура, функції // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 26–

27 лютого 1998 року. – К.: Ін-т соціальної та політичної психології АПН України: Гнозис, 1998. – С.20–28.

174.Бойко Е.А. Политические ориентации как социальный феномен: Автореф. дис. ... кандидата полит. наук / Уральская академия государственной службы. – Екатеринбург, 1996. – 26 с.

175.Жабінець Н.В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: Автореф. дис. ... кандидата політ. наук / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.

176.Политология: учебное пособие для вузов / Сост. и ред. Н.Сазонова. – Харьков: Фолио, 2001. – 831 с.

177.Боднар А. Основы политологии (наука о политике). – К.: Научно-информ. предпр. “Поиск”. Укр. НИИ НТИ. Инновацион. политологич. центр “Инноцентр”, 1991. – 144 с.

178.Белобров Б.Д. Идеология сталого людського розвитку в Україні в період соціальних трансформацій: проблема становлення: Автореф. дис... кандидата політ. наук / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2005. – 19 с.

179.Формування нової політичної еліти на виборах 2006 року: роль політичних партій та виборчих списків // Матеріали круглого столу, проведеного за ініціативою Інституту політики спільно з Представництвом Фонду Конрада Аденауера в Україні. – К.: Гнозис, 2005. – 15 с.

180.Дергачов О. Політичні партії за рік до виборів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cdrp.iatp.org.ua/material/politics/partii>. Заголовок з екрану.

181.Гурбик А.О. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 57 – 70.

182.Патлах І.М. Національний менталітет як об'єкт етнополітологічного аналізу: Автореф. дис. ... кандидата політ. наук / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 16 с.

183.Левченко Л.О. Тенденції розвитку масової політичної свідомості в сучасній Україні: Автореф. дис. ... кандидата політ. наук / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 16 с.

184. Агапонов А.К., Игнатов В.Г., Понеделков А.В. Региональные административно-политические элиты и электоральные процессы. – СКАГС: Ростов-на-Дону, 2002. – 344 с.

185. Региональные элиты в процессе современной российской федерализации / под ред. В.Г. Игнатова. – СКАГС: Майкоп – Ростов-на-Дону, 2001. – 340 с.

186. Понеделков А.В., Старостин А.М. Региональные элиты: тенденции и перспективы развития. – СКАГС: Ростов-на-Дону, 2000. – 412 с.

187. Властные элиты современной России в процессе политической трансформации. – СКАГС: Ростов-на-Дону, 2004. – 399 с.

188. Старостин А.М. Административно-политические элиты России: позиционирование во власти и управленческая эффективность. – СКАГС: Ростов-на-Дону, 2003. – 415 с.

189. Сидоренко И.Н., Мархгейм М.В. Роль региональных элит в процессе современной российской федерализации. – СКАГС: Ростов-на-Дону, 2001. – 420 с.

190. Охотский Е.В. Высокая правовая культура – основа эффективной административно-управленческой элиты // Властные элиты современной России в процессе политической трансформации: Сборник научных трудов. – Ростов-на-Дону, 2004. – С.17–26.

191. Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба. Исторический очерк // Южная Русь: Очерки, исследования, заметки. – Т. 1. – СПб.: Общ-во им. Т.Г. Шевченко, 1905. – С. 145–199.

192. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень: Дніпросоюз, 1920. – 304 с.

193. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1955. – 217 с.

194. Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. – № 3. – С. 94 – 105; № 4. – С. 77 – 90.

195. Шафовал М. Політична культура України // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен; Львів: Фенікс Лтд 1992. – С. 95 – 106.

196.Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: Видавничий дім “КМ АCADEMIA”, 2000 – 300 с.

197.Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини. – К.: Інститут історії України, 2002. – 533 с.

198.Попович М.В. Еліта як соціальний феномен // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй.— К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С.9–12.

199.Багмет М.О., Іванов М.С. Формування політичної нації як засіб консолідації сучасного українського суспільства // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. –Т.2. – С. 57–69.

200.Яремчук В.Д. Українська еліта та проблема консолідації української нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С. 437–449.

201.Туркевич О. Роль еліти в консолідації політичних партій в Україні // Українська національна ідея: реалії та перспективи: науковий збірник. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – С.19–27.

202.Опалько Ю.В. Розвиток історичної свідомості українського суспільства як завдання національної еліти // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С. 533–543.

203.Ситник П.К., Дерібак А.П. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні. – К.: НІС, 2004. – 401 с.

204.Козаков В.М. Політична еліта: особливості суб’єкт–об’єктної взаємодії механізмів формування системи цінностей державного управління в Україні // Розвиток культурного потенціалу державних службовців в Україні: Наук. пр. / За заг. ред. В.А.Рєбкала. – К.; Житомир: Полісся, 2002. – С. 180–190.

205.Василевська Т. Етика державного службовця в умовах суспільних трансформацій в Україні // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С. 241–251.

206.Брюховецький В. Ключ до формування української євроцентричної еліти – освіта // Дзеркало тижня. – 2003. – 15–21 листопада.

207.Головатий М. Кому служить політична еліта? // Персонал Плюс. – 2006. – №21(172). – 24–30 травня.

208.Шевчук Ю. Мовне питання та українська еліта // Телекритика. – 2006. – №5. – С. 6–7.

209.Хорунжа Т. Українська еліта – непатріотична, розпорошена, кланова (інтерв'ю М. Михальченка) // Україна і світ сьогодні. – 2006. – 15 березня. – С. 8–9.

210.Ющенко В. Демократизація і європейська інтеграція України вимагають зміни політичної еліти // Дзеркало тижня. – 2003. – №44 – 15–21 листопада.

211.Тимошенко Ю. Ми повинні дати людям шанс оцінити владу і опозицію на повноцінних прямих президентських виборах // Дзеркало тижня. – 2003. – №44 – 15–21 листопада.

212.Литвин В. Політична культура українського суспільства: традиції та сучасність // Столичные новости. – 2002. – №10. – 19–25 березня.

213.Мостовая Ю. Совесть правящую элиту – бесполезно // Зеркало недели. – 2003. – №44. – 15–21 ноября.

214.Листовская В.Н. Категория “политическая культура”, ее функции в политологии. // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная литература. Реферативный журнал. – Серия 4. Государство и право. – 1995. – № 3 – С. 17–20.

215.Almond G. Discipline devided schools and sects in political science. – London: Oxford Universiti Press, 1990. – 559 p.

216.Гаджиев К.С. Американская нация: национальное самосознание и культура. – М.: Наука, 1990. – 239 с.

217.Политология: учебное пособие для вузов / Сост. и ред. Н.Сазонова. – Харьков: Фолио, 2001. – 831 с.

218.Rod Hague, Martin Harrop & Shaun Breslin. Political Science: A Comparative Introduction, 2nd Edition, New York. – NY: Worth Publishers, 1998. – P. 12–147.

219.Струкевич О.К. Політична культура старшини української Козацької держави: провідні інтегральні орієнтації: Дис. ... доктора істор. наук: 07.00.01; Захищена 18.04.2005; Затв. 15.12.2005. – К., 2005. – 454 с. – Бібліогр.: с. 396–454.

220.Голобуцький В. Гомін, гомін по діброві. – К.: Веселка, 1968. – 212 с.

- 221.Огієнко І. Українська культура. – К.: Знання, 1918. – 234 с.
- 222.Корнієнко В.О. Політична етика // Політологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: Академія, 2006. – С.350–362.
- 223.О реформе и быте Русской Церкви. – М.: Чтения, 1913. – 224 с.
- 224.Розмови про еліту – для еліти? // Молодь України. – 1995. – 28 березня.
- 225.Полохало В. Інтелектуали та влада в посткомуністичних суспільствах // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби / С.Макеєв (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1997. – С.217–218.
- 226.Возняк Т. Елітні групи в сучасній Україні // Ї. – 1998. – № 14.– С.59.
- 227.Бурега В., Заблоцький В. Суспільство в період транзиції: український контекст. – Донецьк: Дон ДАУ, 2001. – 150 с.
- 228.Щекин Г. Политическая элита Украины: попытка анализа и оценки // Персонал. – 1997. – №1. – 13 с.
- 229.Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. – Кн.2. – ХХ століття: Навч. посібник / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – К.: Либідь, 1992. – 382 с.
- 230.Дергачов О. Слово до читача // Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996.– С.5–7.
- 231.Попович М. ХХ червоне століття. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
- 232.Кремінь В. Феномен “зради” у відносинах народу і влади // Дзеркало тижня. – 2006. – 11–17 березня.
- 233.Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичної науки: Матеріали “круглого столу”, Київ, 13 квітня 2001 р. / За ред. В.Лугового, В.Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – С.8–10; С.50–54.
- 234.Arik M. Controversies of the Post – Communist Transition // Eurasian Studies. – 1999. – №16. – P.5–168.

- 235.Ющенко В.А. Тези про майбутнє // Дзеркало тижня. – 2002. – 9 лютого.
- 236.O'Donnel G. Delegative Democracy. – Journal of Democracy. – 1994.– Vol.5. – № 1. – 59 p.
- 237.Шульга М. Владна еліта // Віче. – 1997. – № 8. – С.48–55.
- 238.Головатий М. Проблеми і біль становлення української еліти // Нова політика. – 1999. – № 2. – С.44–53.
- 239.Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Н.Барановська, В.Верстюк, С.Віднянський та ін. / За ред.В.Литвина – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2001. – 433 с.
- 240.Фесенко В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития // Полис. – 1995. – №6. – С. 88–98.
- 241.Кордун О. Політична еліта в пострадянській Україні та перспективи демократії // Хроніка–2000. – 1998. – № 27–28. – С.525.
- 242.Лой А. Патогенез соціальних інтеграцій у пострадянському суспільстві // Політична думка. – 1997. – № 3. – С.131–139.
- 243.Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ ст.: політичний аспект. – К.: Либідь, 1995. – С. 24–25.
- 244.Піховшек В., Конончук С., Ганжа В. Політичний процес в Україні: сучасні тенденції та історичний контекст. – К.: “Агентство “Україна”, 1999. – С.61–68.
- 245.Вільсон Е., Якушик В. Політичні організації в Україні // Сучасність. – 1992. – № 5. – С.160–168.
- 246.Полохало В. Неототалітарні трансформації посткомуністичної влади в Україні // Політична думка. – 1993. – № 3. – С. 15–22.
- 247.Становлення владних структур в Україні (1991–1996) / Редкол.: О.Горань, В.Кулик, О.Майборода. – К.: Центр політичного аналізу газети “День”, 1997. – 8 с.
- 248.Федоров А. Нарцисизм посткомуністичної української еліти // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 18–25.
- 249.Мандзій Л.С. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення: Дис. ... кандидата політ. наук: 23.00.02; Захищена 10.10.2003. – Львів, 2003. – 172 с. – Бібліогр.: с. 160–172.

250.Наумкіна С. Тенденції розвитку політичної еліти в Україні другої половини 90-х років // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. праць Укр. Академії державного управління при Президентіві України. Одеський філіал. – Випуск 2. – Одеса: Аспропринт, 1999. – С.53–61.

251.Бебик В. Державно-політична еліта України: проблеми і перспективи самоорганізації // Командор. – 1997. – № 3–4. – С. 4–8.

252.Шульга М. Київ: утвердження у столичному статусі // Вісник Національної академії наук України. – 2001. – № 5. – С. 43–51.

253.Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Парахонська О., Шульга Т. Правляча еліта сучасної України // Вісник Національної академії наук України. – 1998. – №5–6. – 33 с.

254.Сучасні українські еліти: штрихи до портрету. – К.: НІСД, 2003. – 37 с.

255.Амджадін Л.М. Політична та фінансова роль бізнесу в парламентських виборах в Україні 2002 року. – К.: Стилос, 2002. – 184 с.

256.Бронников В. Трансформация современной украинской политической элиты // Политический анализ : Доклады центра эмпирических политических исследований СПб ГУ / Под ред. Г.П.Артемова. – СПб., 2000. – Выпуск 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу www.politanalysis.narod.ru/bronnikov1.html. – Заголовок з екрану.

257.Якименко Ю., Жданов І. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти // Дзеркало тижня. – 2003. – 15–21 листопада.

258.Бебик В. Еліта, елітарність, лідерство // Віче. – 1993. – № 7. – С.107–115.

259.Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К.: Друк. – 1998. – 310 с.

260. Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства // Універсум. – 2000. – № 3–4. – С. 40–46.

261.Cunningham F. Theories of democracy A critical introduction. – London and New York: Routledge, 2002. – 8 p.

262.Юхновський І. Нормально і почесно – бути патріотом України // Дзеркало тижня. – 2003. – 15–21 листопада.

- 263.Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави // Право України. – 2005. – №4. – С.15–22.
- 264.Садовська Г. Не тією дорогою йдемо? // Вільне життя. – 2005. – № 116. – С.26–34.
- 265.Третяк С. Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства // Право України. – 2005.– №4. – С.12–19.
- 266.Л. Кучма вернувся в парламент... // Комерсант. – 2005. – 7 грудня.
- 267.Маразми пенсійної системи // Високий Замок. – 2005. – 20 жовтня.– С.8–9.
- 268.Кушнірук Б. Депутатська недоторканість – для чого і для кого // Українська правда. – 2007. – 14 серпня. – 2 с.
- 269.Волга В. Политическая элита занимается только обслуживанием своего места // Киевский телеграф. – 2003. – №12. – 4 с.
- 270.Пох И. Бегство от морали // DailyUA. – 2007. – 12 апреля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dialogs.org.ua/issue_full.php?m
- 271.Забужко О. Нужно растить мозги // Диалог UA. – 2006. – 22 сентября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dialogs.org.ua/ru/material/view/1/7961.
- 272.Крымский С. Элита – это термин, противоречащий идее гражданского общества // ДіалогUA. – 2007. – 2 мая [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dialogs.org.ua/dialog.php?id=4&op_id=98#98
- 273.Рудич Ф. Випробування асортиментом. Кого із 26 претендентів не соромно буде бачити у президентській мантії? // Віче. – 2004. – №9. – С.7–11.
- 274.Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаєва. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – 35 с.
- 275.Куценко О. Зигзаги демократизації політичного режиму в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №3. – С.65–79.
- 276.Новакова О. “Помаранчева революція” як криза легітимності владної еліти // Політичний менеджмент. –2005. –№4. – С.29–37.
- 277.Бурімейко Ю., Рибак А. Актуальні аспекти формування регіональної політичної еліти // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць Укр. Академії державного управління при

Президентіві України. Одеський філіал. – Випуск II. – Одеса: Аспропринт, 1999. – С. 50–55.

278.Зоткін А. Роль регіональних еліт та столичного істеблїшменту у формуванні владної еліти України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №3. – С.17–28.

279.Зоткін А. Становлення регіональних владних еліт в Україні: Автореф. дис. ... кандидата соціол. наук / НАН України; Інститут соціології. – К., 2005. – 19с.

280.Зоткін А. Вплив культурно-цивілізаційних відмінностей на ступінь інтегрованості українських владних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006.– Т.2. – С.487–499.

281.Політологія: Підручник для вищих навчальних закладів / За заг. ред. канд. філос. наук Ю. І. Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В. І. Полуріза. – К.: Альтерпрес, 2002. – 612 с.

282.Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2006. – С.42–48.

283.Богомаз К.Ю. Сорокіна Н.Г. Регіональні еліти в процесі державотворення та формуванні соціокультурних орієнтирів суспільства // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С.31–39.

284.Сучасні українські еліти: штрихи до портрету: Аналітична доповідь. – К.: НІСД, 2003. – 37 с.

285.Валевський О. Регіон як суб’єкт політичного процесу: аналіз одної ілюзії перехідного суспільства // Контекст. – 2002. – №3(15.) С.14– 19.

286. Особливості суспільно-політичних орієнтацій населення східного та південного регіонів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor 36/01.htm#a1](http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor%2036/01.htm#a1).

287.Дегтярев А.А. Принятие политических решений. – М.: КДУ, 2004. – 416с.

288.Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні // Політичний менеджмент. – 2007. – №1. – С.14 – 23.

289. Участь громадян у прийнятті державних рішень. Партнерська взаємодія влади і громадських інститутів в Україні: загальна методологія

запровадження, міжнародний досвід / Український незалежний центр політичних досліджень: За заг. ред. І. Попова. – К., 2006. – 32 с.

290.Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. – К: Генеза, 2006. – 400 с.

291.Шаян О. Деякі аспекти встановлення урядового порядку денного // Політичний менеджмент. – 2004. – №4. – С. 100–106.

292.Абизов В.Є., Кремінь В.Г. Політичне рішення: механізм прийняття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/bookyAbizob/index.htm>.

293.Ібрагімова І. Технологія інформаційної взаємодії в процесі прийняття рішень.// Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – 2000. – № 3. – 448 с.

294.Тимошенко лишила мандатов депутатів Киевсовета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.online.ua /2007 /06/02/212733.php>.

295.Українське суспільство 1994-2004: соціологічний моніторинг / За ред. Н.Паніної. – К.: “Заповіт”, 2005. – 13 с.

296.Самсонов Н. Проверка на “элитность” // Грани плюс. – 2006. – 11 мая [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.org.ua/news/news-110213>.

297.Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М.: “Три квадрата”, 2003. – 328 с.

298.Тузов Д. До п'ятнадцятиріччя “національної еліти” // Кореспондент. – 2006. – №33. – 2 с.

299.Дзюба І. На “еліту” надійся, а сам не плошай // Дзеркало тижня. – 2003. – 15–21 листопада.

300.Заява Президента України для ЗМІ від 3 серпня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/data/11_9709.html.

301.Романюк М. Народ і вороже налаштована до нього еліта // Українська правда. – 2006. – 11 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/archive.html>.

302.Ющенко В. Демократизація і європейська інтеграція України вимагають зміни політичної еліти // Дзеркало тижня. – 2003. – 15–21 листопада.

303.Розумний М.М. Суспільні ідеї як чинник формування політичної нації. Автореф. дис. ... доктора політ. наук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 36 с.

304.Ліщенко М. “Українська неукраїнська еліта”, або чому нинішня влада почала повторювати помилки старої? // День. – 2005. – №136. – 30 липня.

305.Василевська Т. Етика державного службовця в умовах суспільних трансформацій в Україні // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т.2. – С.241–253.

306.Варзар І. М. Ідеолого–теоретичні засади державотворчої політики Л.Д.Кучми. – К.: Генеза, Довіра, 1999. – 150 с.

307.Андрущенко В.П. Три кроки назустріч освіті // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. пр. / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – У 2-х частинах. – Ч. 1. – Харків: НТУ ХПГ, 2002. – С.14–19.

308.Кремень В.Г. Сучасна філософія освіти і проблеми формування національної еліти // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. пр. / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Випуск 4(8). – Харків: НТУ ХПГ, 2004. – С.3–10.

309.Сисоєва С.О. Проблема національної еліти: напрями виховання // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. пр. / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Ч. 1. – Харків: НТУ ХПГ, 2002. – С.76–83.

310.Янукович В. На яку політичну еліту чекає Україна? // Дзеркало тижня. – 2003. – 15–21 листопада.

311.Вовк І.О. Духовна мораль професіонала у системі польського права і державотворення (історичний аспект) // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. пр. / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Ч. 1. – Харків: НТУ ХПГ, 2002. – С.205–208.

312.Пономарьов О.С. Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти формування професійної культури фахівців-лідерів // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. пр. / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Ч. 1. – Харків: НТУ ХПГ, 2002. – С.162–167.

313. Заветный С.А., Стрижко В.А. Проблемы формирования стратегии подготовки управленческой элиты // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. пр. / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Ч. 1. – Харків: НТУ ХПГ, 2002. – С.124–127.

314. О Ющенко: Березовский был первым, кого он унижил. Дальше он начал унижать всех, меня в том числе» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ura-inform.com/ru/print/politics/2007/04/26/volkov>.

315. В юриста “до мозга костей” Інни Богословської новий Указ Президента викликав гомеричний сміх // Радіо Ера–FM. Ранковий іспит. – 2007. – 26 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.era-fm.net>.

316. Галкін О. Антикорупційне законодавство потребує кардинальних змін // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – №8. – С.8–12.

317. Смагіна А. Корупція як політичний капітал // Українська правда. – 2006. – 27 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/11/27/51414.htm>.

318. Нечепоренко Л.С. Формування національної еліти педагогічними засобами // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. пр. / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Ч. 1. – Харків: НТУ ХПГ, 2002. – С.148–152.

319. Осетрова А.М. Формирование убеждений в процессе социально-гуманитарной подготовки национальной элиты // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. пр. / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Випуск 4(8). – Харків: НТУ ХПГ, 2004. – С.256–263.

320. Ларка Н.И., Кузьменко Л.В. Роль гуманитарно-технической элиты в системе кадрового обеспечения государственного и муниципального управления // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. пр. / За ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О.Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Випуск 4(8). – Харків: НТУ ХПГ, 2004. – С.127–134.